KADAMBARISARA

BEING

An abridgement of Bânâ's Kâdambari, with copious explanatory notes, a full glossary and an abstract of the tale.

BY

MAHADEV SHIVARAM APTE, B.A.,

Late Head Master, Satara High School.

Sixth Edition.

Sole Agent :

BOMBAY BOOK DEPOT,

BOMBAY.

(Two Thousand)

Price Rs. 1

Printed by R. R. Bakhale, at the Bombay Vaibhav Press,
Servants of India Society's Home, Sandhurst Road,
Girgaum, Bombay,

AND

Published by B. M. Apte for Apte Brothers, Mohan Building,
Bombay No. 4.

PREFACE.

When the reader first happens to go over a portion of the well known *Kâdambari* of *Bânabhatta*, he is naturally struck with the unrivalled beauty of some of the passages, and as he proceeds, he becomes more and more confirmed in his opinion. The whole narrative is so pathetic, the incidents narrated though so intricate, are so graphically described, that in my humble opinion, the poet can hardly be surpassed, in his almost superhuman power of composition, his cammand over the language and the happiness of his expressions, by any poet, not only in Sanskrit but even in other languages. But there is one thing in the book which disappoints one who wishes to follow the course of incidents without any break, and that is the tiresome length of similes, metaphors and antitheses. These long-winding passages can safely be dispensed with without in any way marring the beauty of the work or breaking the chain of events. What I have, therefore, attempted to do in the following pages is to give the reader a sketch of the whole divested of the superfluous portions, transcribing only those portions which I thought necessary for the clear understanding of the whole story. In short, I have made a short narrative out of the whole, fit to be placed in the hands of school-boys and even those who may wish to enjoy the beauty of the work with little labour, and not of those who may have the patience, time and even opportunities, to wade through a host of similes and metaphors, in some cases long even to a fault.

In order to make the book useful, I have given copious explanatory notes on such passages and expressions as I thought difficult for an ordinary

student of Sanskrit to understand, and also a full glossary of words occurring in the extract with their meanings in English.

How far I have succeeded in this my first humble attempt in this direction, I leave it to the Sanskrit reading public to judge, and if any suggestions or corrections as to the meaning of a particular expression be made, they will be most thankfully received.

In conclusion, I have to beg the apology of the readers for the errors that may have crept into the work both in printing and transcription for unavoidable reasons.

Dhulia,
10th March 1885.

M. S. ÂPTE.

PREFACE TO THE SECOND EDITION.

The first edition of this little compilation was brought out in 1885 and the sale of the copies then issued has encouraged me to serve the Sanskrit reading public with a second edition of the same. When the first edition was submitted to the Bombay Educational Department, Dr. Bhandarkar, the well-known Sanskritist on this side of India, was kind enough to go through a portion of the book very carefully and to make some very important suggestions as also to point out some inaccuracies both in the matter and manner of the book. I have, therefore, done my best in this edition to carry out all the suggestions and to remove the inaccuracies so kindly pointed out. I have made some omissions and alterations and have added more explanatory notes on points which I thought were difficult for an ordinary student of Sanskrit to understand. In short, I have gone through the book as carefully as I could.

In conclusion I have to thank Dr. Bhandarkar and such of my friends and well-wishers as were kind enough to extend their patronage to the book and to make suggestions from time to time.

Dhulia,
22nd September 1891. } M. S. APTE.

PREFACE TO THE SIXTH EDITION.

This edition is a mere reprint of the former, nothing being added or omitted.

Bombay,
1st, June 1929. } B. M. APTE.

There was once a king named *Sudraka* who reigned in *Vidisha*, on the banks of the *Vetravati*. Once upon a time as he was sitting in his audience-hall attended by his ministers he was informed that there stood at the gate of the palace a *Chandala* girl with a parrot in a cage which she desired to offer to the king. Whereupon the king ordered her to his presence and when he saw her, he was struck by her exquisite beauty, especially as she was a *Chandala*. In the meantime, her attendant saluted the king and said that the woman was his master's daughter sent to present his Majesty with a parrot, well versed in all *Shastras* and *Vaishampayana* by name. With these words he set the parrot before the king, whom the bird saluted with a verse composed in his honour. While every one was wondering what this might be, the hour of mid-day was announced. The king then ordered the parrot and the girl to be well cared for and after going through all his daily duties, went again to the hall of audience and sent for the parrot, and after asking him how he fared, requested him to satisfy his curiosity by relating an account of himself from the beginning in detail.

The Parrot's Tale.

There is in the *Vindhya* forest the hermitage of *Agastya* and near it a lake, on the western shore of which stands a *S'almali* tree. I was born there and my mother dying of child-labour, I was taken care of by my father and lived happily till I was one day terrified by the noise of hunting commenced by *Matangaka*, the chief of the *Sabaras*, who rested there for a time and went away without hurting us. But one of

them remained behind, climbed] the tree and felled down all the nests of birds and along with them the one in which I lived with my father who soon perished. I fortunately fell on a heap of dry leaves and thence escaping, took shelter under *tamala* tree ; and after the hunter had gone away I was seized by thirst, to satisfy which I tried to go towards the lake, but could not do so as I had no wings on.

At that very moment there came *Harita*, the son of *Jabali* a sage who dwelt in a hermitage hard by, for bathing. When he saw mè he took compassion on me and taking me to the lake, forced a few drops of water into my mouth. After bathing he carried me to the hermitage in the presence of *Jabali* and his disciples, who, seeing me, asked *Harita* how he had come by me, and when he had satisfied them, *Jabali* looked intently at me and said that I was reaping the fruits of my own misconduct, and being besought by the sages to explain himself fully he said that he would do so after they had finished their day duties. When the sages anxiously gathered round him again, he went on as follows :—

JABALI'S ACCOUNT OF THE PARROT.

In *Ujjayini*, there reigned a king named *Tarapida*, who having entrusted all his affairs to his minister *Sukanasa*, devoted himself to manly exercises and pleasures. There was only one thing wanting to make his happiness complete. He had no issue. He had a Queen named *Vilasavati*. One day going to her, he found her lying on her couch in great grief. But being unable to get an answer from her, he asked her attendant the cause of the Queen's distress and was told that, that day the Queen having gone to the temple of s'iva had heard there that the childless do not get salvation and that a son alone can save the soul from hell.

Hearing this the king sat musing for a time and said that she had no cause to be sorry as every thing depends on fate, but that she might devote herself to the service of Brahmans and Saints, by whose favour many people had been blessed with issue. Then after some expressions of his own regret, he bade her take heart and thus comforted her as best as he could.

As time rolled on, the king once at dawn had a dream in which he saw the moon enter the body of Vilasavati, as she lay asleep on the terrace of the palace. Then rising he sent for *Sukanasa* who, being informed of the dream, said that he too had a similar dream in which he had seen a Brahman laying a lotus in the lap of *Manorama,* his wife. He then interpreted the dreams favourably, whereupon they both went to Vilasavati and cheered her with the glad tidings.

Soon after Vilasavati conceived and in due course of time brought forth a son. At the same time Manorama bore a son. The king's son was named *Chandrapida* and the minister's *Vaishampayana.* When the prince had grown up to a lad's estate, the king placed him along with Vaishampayana in a hall of learning prepared outside the city that he might not be addicted to childish plays. Both the lads excelled in every art and manly exercises and there grew up between them so close an intimacy that the one could not be without the other even for a moment.

At length one day, when Chandrâpîda was sixteen years old the king sent for *Balahaka,* chief of his army and bade him go and bring the prince home. He sent with him a wondrous horse presented to him by the king of the Parasikas. Its name was *Indrayudha,* whom, when the prince saw, he suspected to be some great personage cursed to be so for some offence. He then reluctantly mounted the steed and went

through the crowded streets to the palace where he saw the king in the court. Having stayed there for some time he, accompanied by Vaishampayana went and saw the Queen and thence went to the palace destined for him. Next morning the Prince received from his mother *Patralekha* whom she intended to be his personal attendant and she requested him to regard her as a friend rather than a servant.

After a few days, Chandrâpîda to whom Sukanasa had addressed a speech full of wise counsel, was installed as Yuvaraja and was then sent on the conquest of the Universe with a suitable army. For three years he wandered over the earth extending his conquests in all directions till once he conquered Suvarnapura, capital of the Kiratas dwelling on Hemakuta.

One day while there, he mounted Indrayudha and set out to hunt. While wandering through the forest he happened to see a pair of Kinnaras, who fled at his sight and Chandrâpîda pursued them till he was drawn to a distance of fifteen Yojanas. Then marvelling at his own folly, he turned his horse's head and set out to return to his camp; but thinking that he and his horse were in need of rest, he came to the bank of a lake named *Achchhoda*. After resting there for a time, he was about to proceed, when his ears were regaled by the tunes of some celestial music; but looking in the direction of the sounds he could see nothing. Then mounting his steed he went to the northern bank of the lake where he saw a temple of S'iva and a maiden of superhuman beauty bending before the image. He then stood gazing on her, admiring her beauty till the song ceased. After the song was over, the maiden made her obeisance to the image of s'iva and welcomed Chandrâpîda, and leading him to her hermitage spread before him her simple

fare. After they had rested, Chandrâpîda let her know who he was and what had brought him to the place. He then pressed her in return to tell her story, when she fell to weeping bitterly, but controlling herself bade him hear and went on as follows :—

MAHASHVETA'S OWN STORY.

'You must have heard that there are fourteen families of the nymphs. I am the unhappy daughter of Hansa, the chief of a tribe of Gandharvas, my mother Gauri being descended from the moon. They called me Mahas'veta so white was I when born. One day when I came to this lake to bathe and was wandering with my maidens, I was drawn by an odour in a part of the grove, where I saw a young Muni who wore the flower whose fragrance had drawn me thither. When I saw him, love quite subdued me, but thinking that sages are beyond the power of love, I thought of turning and fleeing from the place before he should have noticed me. But alas! he saw me and it seemed he, too, felt the force of love. When I was able to move I went near his attendant, a second Muni and asked him who the youth was and what might be the wondrous flower that he wore. He smiled at my idle curiosity and told me that Lakshmi herself had become enamoured of a sage named S'vetaketu and straightway bore him a son; that the youth I admired was that son; that when Lakshmi gave S'vetaketu that son he named him *Pundarika* from the lotus on which Lakshmi was sitting when she caught sight of S'vetaketu, and that that day being the fourteenth, they had come to worship S'iva on Kailasa; when the goddess of Nandana forest had herself presented him with the flower. As we talked Pundarika approached us and taking the flower from his ear fixed it in mine. By coming in contact with me he was so much confused that he let fall his rosary of beads. I caught it

and put it round my neck. Just then a servant came from my mother to say that it was time to retire to bathe. I moved away unwillingly, when his friend chid him saying that he should not allow his mind to be taken away by me like the rosary. Then I gave him my necklace for the rosary, but he did not notice the fraud. When I reached my palace I felt very uneasy and gave myself up to this new emotion. While I stood on the terrace of my palace, my female attendant came and informed me that the youth, of whom I was thinking, had sent me a message. I then read the message and guessed at once what it meant. In the evening *Kapinjala*, the friend of Pundarika, came to me and said that he had come to confess the truth of his friend's love for me and asked my help. His words filled me with a secret joy; but before I could answer, a visit from my mother was announced and Kapinjala hurriedly departed. After my mother had gone, I thought to myself for a long time and at last set out with *Taralika*, my friend, to meet my lover ; but as I went near the place I heard sounds of lamentation, and reaching the spot I saw the lifeless body of Pundarika'.

When she had told so much, she being overcome with emotion fainted away. Chandrâpîda supported her and brought her to herself and besought her to discontinue the story that so much grieved her, but she went on as follows :—

'I was then resolved to die, when I saw a divine figure coming down from the sky who took up the body of the dead Muni and consoled me, saying that I must live and that I should meet my lover again. So saying he flew up into heaven followed closely by Kapinjala. After that I took to this way of life with the hope of meeting him again according to the promise of the divine figure'.

Chandrapida then told her that instances were not wanting of persons who had been united to their dead lovers. They then both retired to rest; but Chandrapida, being unable to sleep asked her why Taralika had deserted her. Whereupon he was told she had a dearest friend of hers named *Kadambari*, the daughter of the chief of the second race of Gandharvas, who persisted in her resolve of not marrying till she (Mahashveta) remained single, and that she being entreated by her parents to use her influence with her (Kadambri), she had sent Taralika there. Next morning Taralika appeared attended by a youth named *Keyuraka* and told Mahashveta that Kadambari would by no means be persuaded to change her firm resolve. After a long thought Mahashveta sent Keyuraka back saying that she herself would soon follow. She then invited Chandrapida to go with her if he pleased, and he having readily consented, they both went to Hemakuta. When they went there and Kadambari and Chandrapida came face to face, love entered the hearts of both. After Mahashveta had told Kadambari who the youth was, the latter offered, according to custom, betelnut to Chandrapida who thought she was bestowing her hand on him. He remained there for some time during which they both fell in love with each other completely, and then Chandrapida asked leave to go and revisit his camp. The permission asked for was granted and he was sent with an escort to the camp. There Chandrapida passed a sleepless night and in the morning he was visited by Keyuraka with a necklace which he had forgotten to take with him and also a message from Mahashveta that he should soon return. Then having left Vaishampayana in charge of the camp he made for Hemakuta with Patralekha, and having introduced her to the princess and kept her there, he again took leave and returned.

Returning to the camp he found messengers from his father waiting for him with a letter to say that he should return soon. He then gave the signal for departure, and before leaving, he enjoined Meghanada to wait at the hermitage, with a message to Kadambari to be sent through Keyuraka who, he thought, would escort Patralekha to that place, and leaving Vaishampayana in command of the camp, with orders to follow him slowly he set out for Ujjayini. His arrival filled all with joy but he was uneasy for Kadambari and anxiously waited for the return of Meghanada and Patralekha. In a few days they came and his first care was to take Patralekha aside and put questions to her with regard to her stay with Kadambari. He was then told that Kadambari was very anxious on his account and so he passed his time very miserably till he once said he saw Keyuraka coming. The latter came but brought no message from Hemakuta and told him that very tale which was told by Patralekha; whereupon he was much troubled at heart and waited for Vaishmpasana to come and show him the way out of the difficulty. In the morning of the following day he heard that the camp had arrived as far as *Dashapuri* and having sent for Meghanada bade him escort Keyuraka and Patralekha to Hemakuta and sent a message to Kadambari that she should do nothing rash and that he would make no delay in returning. He then went to his father to ask leave to go to meet Vaishampayana when the king hinted that the time had come when he should marry. Glad at heart at the hint, he passed the day anyhow and at night he set out towards the camp hoping to surprise his friend. He then rode into the camp and asked where Vaishampayana was, but could get no answer. But when the chief men in the camp saw the prince, they besought him to dismount and hear the story they had to tell him and that his friend was not dead as he seemed to suspect.

The story was briefly this:—In obedience to Chandrapida's orders that they should march slowly, Vaishampayana halted at the place for one day ; and the next morning he gave the signal to break up the camp, and thinking that they would not be able to see the place again, he invited them to go and bathe in the waters of the lake Achchoda and as they strolled on to the banks of the lake, they became aware of a change that had taken place in Vaishampayana, for he stood motionless before a certain arbour there, until, losing all control over his limbs, he sank down and wept bitterly and seemed like one seeking something lost, that he turned a deaf ear to all their entreaties that he should return, and that therefore, they at last left him there, as he said he could not leave the place at all.

On hearing the strange story the prince was unable to understand the cause of this total absence of all wordly things in Vaishampayana. He thought of getting his father's leave to go in search of his friend and accompanied by him to revisit his love. Under the influence of the mixed emotions he re-entered the city and went to the house of Sukanasa where he heard his father had gone. When he entered and sat down his father hinted that it was some fault in his own son which had caused this strange conduct on the part of Vaishampayana ; whereupon Sukanasa protested against the injustice done to the prince and said that his son alone was to blame in the matter. Then through Sukanasa the prince obtained leave from his father to go in search of Vaishampayana. Vilasavati too gave him leave and so in consultation with astrologers for an auspicious day, the prince set out in search of his friend. After going nearly two-thirds of the journey he saw Meghanada returning, for Patralekha and Keyuraka, despairing when the rains came, of the prince's being able to overtake them,

had sent him back. Sad at heart the prince went near the lake Achchoda, but nowhere could he find any trace of his friend. He, therefore, went to the hermitage of Mahashveta for news. He found the holy maid weeping bitterly and on inquiry was told by her the following sad tale :—

'When I heard from Keyuraka that you had left Hemakuta, I returned to my hermitage to practise severer austerities. After I returned, I found a young Brahman most resembling you, who gazed about him with vacant looks in search of something he had lost. When he saw me a great change came over him, for he eagerly ran to meet me and said that it was strange that a maid like myself should practise penance, but that I should give myself up to love. After hearing this I went away without even asking him who he was. But some days after I saw the same youth coming near me while I lay sleepless on my couch and he having crept to my side said that I should save him from the pangs of love which had well-nigh consumed his life. I then cursed him to be a parrot; whereupon he fell on the ground senseless, and it was only then that I knew him to be your friend from his weeping attendants.'

Just when Mahashveta had ended, Chandrapida's heart burst in two, and while all were mingling their lament over the lifeless form of the prince, Kadambari stepped in their midst in a loverlike attire with ornaments and flowers. When she saw the lifeless form of the prince, she fell on the ground and was supported by her attendant Madalekha, while Patralekha too let go the hand of Kadambari and fell down. Even after the princess had come to herself she remained in a strange stupor and ordered Madalekha to prepare the funeral pyre, and after giving directions to her friends how to dispose of her pet things she

sat down with Chandrapida's feet in her lap. Just at the touch there streamed from the body a great light that whitened all the place, and immediately in the sky was heard a voice:—"Child, Mahashveta, again I bid yon, be of good cheer. Your Pundarika's body is incorrupt and is in my world. As to this of the prince, know that the separation of the body and the soul is the effect of a curse and till that curse shall pass away you should guard the body very carefully till the happy meeting."

Hearing this voice all stood amazed except Patralekha who hurriedly ran towards the horse and plunged with him into the lake. As soon as they had disappeard beneath the waters, a young ascetic arose from the lake and running to Mahashveta said:—"Do you know me?" Thus addressed she threw herself at his feet and said:—Kapinjala, I know you now. Tell me who took Pundarika into heaven and why you did not send me word so long and why you come alone." He then smiled and said:—"He, who took away the body, gave me no answer but followed closely by me went to the world of the moon and said that he was the moon and that that friend of mine, while giving up his life, had cursed him and said that he might in more lives than one endure the pangs of unsuccessful love and that indignant at the outrage, he had said that he should share his joys and sorrows. But that when his anger had passed away, he saw that the person so cursed was the chosen lord of Mahashveta and because they must live in the world of men together he had taken the body where it would be free from corruption and told me to go stright to Shvetaketu, for, said he, his power was great and he might devise a remedy. Now as I passed along the heavenly path I had the misfortune to run over a choleric Vaimanika who glared at me and said that since I had run over him in the broad path of the heaven, I should be a horse.

I then fell at his feet and told him the cause of my distraction and asked his forgiveness. After relenting he said that what he said could not be otherwise, but that the curse should last only till the death of him whose horse I might become. I then requested him to grant me one favour and that was to allow me to be in the company of my friend whom I had lost and who was to be born with the moon in the world of men. After musing a little he said that I should be the horse of the moon who was to be son of Tarapida. After that I fell into the sea and emerged from it a horse; but I did not forget the past and that is why I brought Chandrapida to this place in pursuit of the Kinnara pair. The youth whom you ignorantly cursed was no other than Pundarika."

Hearing this Mahasveta beat her breast and fell to the ground. But Kapinjala consoled her saying that the greater part of the trial was over and that the curse would soon end. Mahashveta then asked after Patralekha and was told that Kapinjala knew nothing about her after his plunge into the lake and that he was about to proceed to Svetaketu from whom he hoped to learn where the moon, his friend Pundarika and others were living. With these words he flew up into the sky.

Kadambari and Mahashveta then took counsel together and resolved to wait where they were for the issue of events now confirmed by the story of Kapinjala. With the help of Taralika and Madalekha, Kadambari tended the body and putting off her gay apparel, bathed and clothed herself in white raiment and fasted that day. In the morning assuring herself by inquiries that no change had taken place in the body of Chandrapida, she called the prince and showed it to them. Thus the little company ramained there till the close of the rains. One day Meghanada came to

Kadambari and told her that messengers had come from Tarapida inquiring after his son and that to spare Kadambari the pain of receiving them he had told them all that had happened, but that they refused to go unless they had seen Chandrapida with their own eyes. Kadambari then bade him introduce the messengers and when they came before her she desired them to conceal the truth from the King and Queen, but they refused to do so and therefore, she sent with them one Tvaritaka, a follower of the prince to confirm so incredible a story.

Vilasavati had gone to the temple of the mothers to offer up gifts for her son's safe return, when she was told that the messengers had returned. They being asked said that they had seen the prince and that Tvaritaka would tell the rest. At these words the Queen swooned away, when the king came and raised her up saying that, if some evil had befallen the prince she had no reason to shed tears, but that they would decide what to do after they had heard the messengers out. So saying the king summoned Tvaritaka who began to tell the tale and when he came to speak of the bursting of the heart of the prince, the king said he would hear no more and ordered a funeral pyre to be prepared. But when Tvaritaka besought him to hear the whole account he turned to Sukanasa who consoled the king by various confirmations of the wondrous story drawn from old legends. The king then resolved to go where the body of his son was and followed by all his people except a few who remained to guard the city, and set out. In a short time, he reached the lake and sent Tvaritaka to obtain news and the latter soon returned with the prince's attendants. Being reassured by them as to his son's position, he cheered the Queen and went straight to Mahashveta's hermitage. At his sight Mahashveta fled into the interior of the cave and Kadambari swooned away;

Vilasavati ran towards the body of the prince and pressed it in close embrace.

The king then told the queen to restore Kadambari to consciousness. After she had done so, the latter saluted the parents of her lover. Then Tarapida thinking that his stay there might interfere with Kadambari's constant care of the body withdrew, and without entering the royal tent, built for himself a hermitage, where he remained awaiting the issue of this strange matter !

THE PARROT AGAIN.

After saying so much Jabali smiled and said that they had now heard how the heavenly being had come to be a parrot. As the sage spoke, the scales fell from my eyes and in everything except the human form, I was again Vaishampayana. Then bending low to the ground I asked the sage where Chandrapida then was that I might fly straight to him, but he chid me for the rashness of my purpose and told me to ask him that question when my wings were grown. But he being requested by Harita to explain how a Muni could so completely fall under the power of love, he reminded him of my birth from Lakshmi without the concurrence of the sage and said that after the life of the parrot, I would obtain an eternal one. The sage then broke up the assembly. Then Harita having placed me on his own couch went to perform his morning duties and while I was thinking of destroying myself not caring what I might next become, Harita re-entered to tell me that my friend Kapinjala had arrived from my father. Soon after Kapinjala came in and taking me in his arms wept at my evil plight. Then he told me that my father had begun a work till the completion of which I should remain in the hermitage of Jabali. Then after repeatedly telling me to obey my father's injunctions strictly, Kapinjala left me.

After a few days when I saw that my wings were grown, I flew away towards the north where I thought I might find the body of Chandrapida and also Mahashveta. But I was soon exhausted and compelled to stop. Falling asleep on the bough of a tree, I awoke to find myself caught in a net by a man of the woods who, being asked why he had caught me told me that his mistress, the daughter of the chief of the Pakvanas, had employed him to look for me and that she alone knew what was to be done with me; whereupon I called my father, mother and Kapinjala to rescue me from this great calamity.

He took me to the town of the Pakvanas and delivered me to his mistress who forthwith confined me in a cage. Then I resolved to hold my tongue, for if I were to show my powers of speech, there would be the greater inducement for my confinement.

So time rolled on till I found myself one morning in this golden cage. Your Majesty has seen the Chandala; who she is, why she keeps me a prisoner or why she has brought me here is equally a mystery to me.

After the parrot had ended his history the king summoned the woman to his presence, who came and addressed the king as follows:—"Oh light of the world, you have heard the tale of your own former birth and that of this perverse parrot. He, indeed in this life, as in the former one, sought his love in direct disobedience to his father's commands and it was at his orders that I held him imprisoned till the work should be accomplished. The time has come and I have brought you together. Now put off these earthly forms and live happily together." So saying she flew up into the sky.

As he listened, the king's heart was full of the hopeless love for Kadambari. One day when the spring had doubled both his and Kadambari's torment, she, unable to restrain herself any longer, threw her arms round the neck of the senseless form of Chandrapida and, strange to say, it revived at her touch.

Her embrace was returned and Chandrapida himself said to her :—"Oh timid one, fear no longer. The touch of your arms has restored me to life. You yourself are sprung from the race born of nectar, and you perhaps remember the promise that this body should owe its freedom from corruption to you. Today the curse is over. I have cast off the body of Sudraka. Now this world and also of the moon are open to you. Pundarika also, to whom Mahashveta had given her heart, is free from his curse."

As he spoke, Pundarika came fiom the sky in the same form in which he had died for the love of Mahashveta. Seeing him Kadambari ran to Mahashveta with the glad tidings and Keyuraka to Hemakuta and Madalekha to Tarapida and Vilasavati, who saluted the Moon, as at once their son and the Lord of night. The king then presented Punadarika to Sukanasa and Manorama. Then Kapinjala delivered a message from Shvetaketu by which the sage gave up all chaims on Punadarika in favour of Sukanasa. The little company spent the night in a loving talk over all the strange past. In the morning, parents of Kadambari and Mahashveta arrived from Hemakuta, and at their suggestion they all went to Hemakuta and celebrated both the marriages there with great pomp. One day when Kadambari inquired after the fate of patralekha, she was told that she was Rohini, the wife of the moon and that she had gone down to the world of men to share the fate of her husband.

After this long-looked-for union Chandrapida took leave of his Parents-in-law and set out for Ujjayini. There he set Pundarika on the throne and himself dwelt with Kadambari now in Ujjayini, now in the world of the moon and now in Humakuta. Thenceforth they were never separated from each other and lived happily together in supreme and unending felicity.

अथ कादम्बरीसारः ।

। आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरश्चतुरुदधिमालामेखलाया भुवो भर्ता चक्रवर्तिलक्षणोपेतश्चक्रधर इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनो हर इव जितमन्मथो गुह इवाप्रतिहतशक्तिः कर्ता महाश्चर्याणामुत्पत्तिः कलानां कुलभवनं गुणानामागमः काव्यामृतरसानामुदयशैलो मित्रमण्डलस्योत्पातकेतुरहितजनस्याश्रयो रसिकानां धौरेयः साहसिकानां वैनतेय इव विनतानन्दजननो राजा शूद्रको नाम ।

नाम्नैव यो निर्भिन्नारातिहृदय एकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवनत्रयं जहासेव वासुदेवम् । यस्मिंश्च राजनि जितजगति परिपालयति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकराः शास्त्रेषु चिन्ताः स्वप्नेषु विप्रलम्भाः शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः सार्यक्षेषु शून्यगृहाः प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयं विवाहेषु करग्रहणमनवरतमखाग्निधूमेनाश्रुपातोऽभूत् ।

तस्य च राज्ञो जलावगाहनावतारितजयकुञ्जरकुम्भसिन्दूरसंध्यायमानसलिलया वेत्रवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् । स तस्यां च विजिताशेषभुवनतया विगतराज्यचिन्ताभारनिर्वृतोऽमात्यैः परिवृतः कालविद्भिः, प्रेमानुरक्तहृदयैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकरसैरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव समानवयोभी राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुखमतिचिरमुवास ।

तस्य चातिविजीगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यातिरूपवतोऽपि सतः संतानार्थिभिरमात्यैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष इवासीत् । सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवत्यन्वयवति चावरोधजने स कदाचिन्मृगयाव्यापारेण कदाचिच्छास्त्रालापेन कदाचिदाख्यायिकाख्यानेतिहासपुराणाकर्णनेन वनितासंभोगपराङ्मुखः सुहृत्परिवृतो दिवसमनयत् । यथैव च दिवसमेवमारब्धविविधक्रीडापरिहासचतुरैः सुहृद्भिरुपेतो निशामनैषीत् ।

एकदा तु नातिदूरोदिते भगवति मरीचिमालिनि राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्वावलम्बिना कौक्षेयकेण संनिहितविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी प्रतीहारी समुपसृत्य क्षितितलनिहितजानुकरकमला सविनयमब्रवीत् । देव दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्जरस्थं शुकमादाय देवं विज्ञापयति । सकलभुवनतलसर्वरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवो विहंगमश्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वागताहमिच्छामि देवदर्शनसुखमनुभवितुमित्येतदाकर्ण्य देवः प्रमाणमित्युक्त्वा विरराम ।

६ उपजातकुतूहलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामवलोक्य मुखानि को दोषः प्रवेश्यतामित्यादिदेश । अथ प्रतीहारी नरपतिवचनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमनेकरत्नाभरणकिरणजालकान्तरितावयवं गगनसिन्धुफेनपटलपाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूल-

वितानस्याधस्तादिन्दुकान्तमणिपर्यङ्किकानिषण्णमुद्धूयमानकनकदण्डचामरकलापं स्फाटिके पादपीठे विन्यस्तवामपादममृतफेनधवले दुकूले वसानमतिसुरभिचन्दनानुधवलितोरःस्थलमुपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमिन्द्रनीलकेयूरयुगलेन वेष्टितबाहुशिखरं वारविलासिनीभिः परिवृतममलमणिकुट्टिमसंक्रान्तप्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानमपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयमविरतप्रवृत्तदानमप्यमदं राजानमद्राक्षीत् । आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रबोधनार्थमसकृत्सभाकुट्टिममाजघान येन सकलमेव तद्राजकमेकपदे तेन वेणुलताध्वनिना युगपदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

7 अवनिपतिस्तु दूरादालोकयेत्याभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामपाण्डुरशिरसानुगृहीतार्यवेशेन पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागां कनकशलाकानिर्मितमप्यन्तर्गतशुकप्रभाश्यामायमानं मरकतमयमिव पञ्जरमुद्वहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानामागुल्फावलम्बिना नीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीरामुपरि रक्तांशुकरचितावगुण्ठनामतिस्थूलमुक्ताफलघटितेन शुचिना हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहां मूर्च्छामिव मनोहरां निद्रामिव लोचनग्राहिणीमरण्यकमलिनीमिव मातङ्गकुलदूषितामचिरोपरूढयौवनामतिशयरूपाकृतिमनिमिषलोचनो ददर्श ।

८ दृष्ट्वा च तां समुपजातविस्मयस्याभून्मनसि महीपतेरहो विधातुरस्थाने रूपनिष्पादनप्रयत्नः । धिग्विधातारमसदृशसंयोगकारिणमतिमनोहराकृतिरपि क्रूरजातिजा येनेयमसुरश्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति । एवमादि चिन्तयन्तमेव

राजानमीषदवनतमुखी गलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवनितेव कन्यका प्रणनाम । कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकुट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहंगमादाय पञ्जरगतमेव किञ्चिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयदब्रवीच्च । देव विदितसकलशास्त्रार्थो राजनीतिप्रयोगकुशलो गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः सकलभुवनतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम शुकः सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमिति कृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमायाता । तदयमात्मीयः क्रियतामित्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार ।

9 अपसृते च तस्मिन्विहंगराजो राजाभिमुखो भूत्वा समुन्नमय्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यार्यामिमां पपाठ ।

स्तनयुगमश्रुस्नातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।
चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ।

10 राजा तु तां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनमतिमहार्हासनोपविष्टममरगुरुमिवाशेषनीतिपारगं कुमारपालितनामानममात्यमब्रवीत् । श्रुता भवद्भिरस्य विहंगमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावदिदमेवाश्चर्यं यदयमभिव्यक्तमात्रानुस्वारस्वरसंयोगाविशेषसंयुक्तामतिपरिस्फुटाक्षरां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽपि मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथाह्यनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मामुद्दिश्यातिपरिस्फुटाक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमैथुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रमित्युक्त-

वति भूभुजि कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनो नृपमवादीत् । देव किमत्र चित्रमेते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहंगविशेषा यथाश्रुतं वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारातिशय उपजायते इति नातिचित्रम् । अन्यच्चैतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिपरिस्फुटाभिधाना वागासीदग्निशापादपरिस्फुटालापता शुकानामुपजाता करिणां च जिव्हापरिवृत्तिरिति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमारूढमावेदयन्मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समासन्नस्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

11 अथ चलति महीपतौ गमनप्रणामलालसानामहमहमिकया वक्षःस्थलप्रेङ्खोलितहारलतानामुत्तिष्ठतामासीदतिमहान्संभ्रमो महीपतीनाम् ।

12 अथ विसर्जितराजलोको विश्राम्यतामिति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डालकन्यकां वैशम्पायनः प्रवेश्यतामभ्यन्तरं स्नानपानाशनादिना च सुखिनमेनं कारयेति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य कतिपयाप्तराजपुत्रपरिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताशेषभूषणश्च समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् । स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः स्वेदजलकणिकासन्ततिभिरलंक्रियमाणमूर्तिर्दण्डिभिरुपादिश्यमानमार्गः स्नानभूमिमगच्छत् ।

13 अवतीर्णस्य जलद्रोणीं वारविलासिनीकरमृदितसुगन्धामलकोपलिप्तशिरसो राज्ञः समन्ताद्गृहीतजलकलशाः स्नानार्थ-

मभिषेकदेवता इव वारयोषितस्तस्थुः । द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठममलस्फटिकधवलं वरुण इव राजहंसमारुरोह । ततस्ता वाराङ्गनाः क्रमेण राजानमभिषिषिचुः । अनन्तरमुदपादि च स्नानशङ्खानामापूर्यमाणानां मुखरो ध्वनिः । एवं च क्रमेण निर्वर्तिताभिषेको विषधरनिर्मोकपरिलघुनी धवले परिधाय धौते वाससी दुकूलपटपल्लवेन कृतशिरोवेष्टनः संपादितपितृजलक्रियो मंत्रपूतेन तोयाञ्जलिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिपूजश्च निष्क्रम्य देवगृहान्निर्वर्तिताग्निकार्यो विलेपनभूमौ चन्दनानुलिप्तसर्वाङ्गः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारं निर्वर्तयामास ।

14 परिपीतधूमवर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणिकुट्टिमप्रदेशादुत्थाय नातिदूरवर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुमवलम्ब्याभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो तुहिनगिरिशिलातलसदृशेन शयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमयासीत् । तत्र च शयनतलनिषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गनिहितासिलतया खड्गवाहिन्या नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिरमात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचक्रे । ततो नातिदूरवर्तिनीमंतःपुराद्वैशम्पायनमादायागच्छेति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रश्नकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश । सा क्षितितलनिहितजानुकरतला यथाज्ञापयति देव इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्टमकरोत् ।

15 अथ मुहूर्तादेव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेत्रलतावलम्बिना कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम ।

क्षितितलनिहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत् । देव देव्यो विज्ञापयन्ति देवादेशादेव वैशम्पायनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः । इत्यभिधाय गते च तस्मिन्राजा वैशम्पायनमपृच्छत्कच्चिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किंचिदशनजातमिति । स प्रत्युवाच । देव किं वा नास्वादितम् । कषायमधुरः प्रकाममापीतो जंबूफलरसः । खण्डितानि दाडिमीबीजानि । नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलस्वादूनि च दलितान्यामलकीफलानि स्वेच्छया । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायत इति । एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत् । आस्तां तावत्सर्वमेवेदमपनयतु नः कुतूहलमावेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येनात्मनो जन्म कस्मिन्देशे भवान्कथं जातः । केन वा नाम कृतम् । का माता । कस्ते पिता । कथं वेदानामागमः । कथं शास्त्राणां परिचयः । कुतः कलाः समासादिताः । किं जन्मान्तरानुस्मरणमुत वरप्रदानम् । अथवा विहगवेषधारी कश्चिच्छन्नो निवससि क्व वा पूर्वमुषितम् । कियद्वा वयः । कथं पञ्जरबंधः । कथं चाण्डालहस्तगमनमिह वा कथमागमनमिति । वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूहलेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्टो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत् । देव महतीयं कथा । यदि कौतुकमाकर्ण्यताम् ।

१८अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावलग्ना मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः क्वचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुष्प्रवेशा क्रूरसत्त्वापि मुनिजनसेविता विन्ध्याटवी नाम । तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति सकलभुवनख्यातमुत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो

धर्मस्य सुरपतिप्रार्थनानिपीतसकलसागरसलिलस्य भगवतो महामुनेरगस्त्यस्य भार्यया लोपामुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं पादपैस्तत्पुत्रेण च कुशाचीरवाससा मौञ्जमेखलाकलितमध्येन दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतं कलशयोनिपरिपीतसागरमार्गानुगतयेव बद्धवेणिकया कावेर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् । यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो रामो लक्ष्मणोपरचितपर्णशालः सह सीतया पंचवट्यां कंचित्कालं सुखमुवास । जनकतनया च भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुटजाभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका पुनरिव धरणीतलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याप्यालोक्यते ।

17 आसीत्तस्य चैवंविधस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरेऽगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । तस्यैव पद्मसरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितजीर्णतालतरुखण्डस्य च समीपेऽधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य नायक इव सर्ववनस्पतीनां सखेव विन्ध्यस्य शाखाबाहुभिरुपगुह्येव विन्ध्याटवीमवस्थितो महाञ्जीर्णः शाल्मलीवृक्षः ।

18 तत्र च शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवल्कलविवरेषु महावकाशतया विश्रब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगलितविनाशभयानि नानादेशसमागतानि शुकशकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । ते च तस्मिन्वनस्पतावतिवाह्य रजनीमात्मनो नीडेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपंक्तयो विचरन्ति स्म शुकशकुनयः । कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो

विविधान्फलरसान्कमलमञ्जरीविकारांश्च चञ्चुपुटेन दत्वा दत्वासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पाश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेवैको विधिवशात्सूनुरभवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत् । अभिमतजायाविनाशशोकदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहादन्तर्निगृह्य पटुप्रसरमपि शोकमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभूत् । अतिपरिणतवयाश्चस्फुटिताग्रकोटिना चञ्चुपुटेन परनीडनिपतिताभ्यः शालिवल्लरीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय तरुमूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मह्यमाहारमदात् । प्रातिदिवसमात्मना च मदुपभुक्तशेषमकरोदशनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतले स्पष्टे च जाते प्रभाते कुलायनिलीननिभृतशावकसनाथेपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ स्वनीडावस्थित एव ताते मयि च सहसैव तस्मिन्महावने संत्रासितसकलवनचरो मृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुपजातवेपथुरर्भकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जराशिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो मृगकदम्बकमितो वनगजकुलमालोक्यतां दिगियमाकर्ण्यतामयं शब्दो गृह्यतां धनुरवहितैः स्थीयतां विमुच्यन्तां श्वान इत्यन्योन्यमभिवदतो मृगयासक्तस्य

महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले स्तिमिततामुपगते कानने मन्दीभूतभयोऽहमुपजातकुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासतरलतारकः शैशवात्किमिदमिति समुपजातविस्मयो दिदृक्षुस्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् । अभिमुखमापतितञ्चानेकसहस्रसंख्यमतिभयजनकमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् । मध्ये च तस्यातिमहतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानमतिकर्कशत्वादायसमयमिव निर्मितं कैश्चिच्छबरवृन्दैः परिवृतमनभिभवनीयाकृतिं मातङ्गकनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानं तु तस्य पश्चादहमश्रौषम् । आसीच्च मे मनस्यहो मोहप्रायमेतेषा जीवितम् । साधुजनविगर्हितं च चरितम् । इति चिन्तयत्येव मयि शबरसेनापतिरटवीपरिभ्रमणसमुद्भवं श्रममपनिनीषुरागत्य तस्यैव शाल्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरिजनोपनीते पल्लवासने समुपाविशत् । अन्यतमस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्सरसो वैडूर्यद्रवानुकार्यरविन्दकोपरजःकषायमम्भः कमलिनीपत्रसंपुटेन प्रत्यग्रोद्धृताश्च धौतपङ्का निर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् । आपीतसलिलश्च शबरसेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव सैंहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानुगम्यमानः शनैः शनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् । एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशन इवातिविकृतदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुमूले

मुहूर्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च तस्मिन्शबरसेनापतौ स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमायूंषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिल-भ्रूलतापरिवेषभीषणया दृष्ट्या गणयन्निव शुककुलकुलाय-स्थानानि श्येन इव विहगामिषास्वादलालसः सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत् । उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकन-भीतानां शुककुलानामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानां यतः स तमनेकतालतुंगमभ्रंकषशाखाशिखरमपि सोपानैरिवा-यत्नेनैव पादपमधिरुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्प-दिवसजातानेकैकशः फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखासन्धिभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीदपगतासूंश्च कृत्वा क्षिता-वपातयत् ।

तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपगत-मवलोक्य द्विगुणतरोपजातवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्ततरलतारकां विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्नुच्छुष्क-तालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्रस्तसंधिशिथिलेन पक्षपुटेनाच्छाद्य मां तत्कालोचितप्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ । असावपि पापः क्रमेण शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वार-मागत्य मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुत्कूजन्तमाकृष्य तातमपगतासु मकरोत् । मां तु स्वल्पशरीरत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सावशेषत्वा-च्चायुषः कथमपि तत्पक्षपुटान्तरगतं नालक्षयत् । उपरतं च तातमवनितले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् । अहमपि तच्चरणान्तराले प्रवेशितशिरोधरो निभृतमङ्कदेशनिलीनस्तेनैव सहापतम् । आयुषोवशिष्टतया तु पवनवशात्पुञ्जितस्य महतः

शुष्कपर्णराशेरुपरि निपतितमात्मानमपश्यम् । अङ्गानि मे येन नावाशीर्यन्त । यावच्चासौ तस्मात्तरुशिखरान्नावतरति तावदहमवशीर्णपर्णसवर्णत्वादस्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बालतया कालान्तरभुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहभुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चिदुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतगमनावष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानो नातिदूरवर्तिनोऽतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् । अवतीर्य च तेन समयेन क्षितितलविप्रकीर्णान्संहृत्य ताञ्छुकशिशूनेकलतापाशसंयतानाबध्य पर्णपुटेऽतित्वरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमन्वगच्छत् । मां तु लब्धजीविताशं सर्वाङ्गोपतापिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् । अनया च कालकलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृदिति परिकल्प्य किंचिदुन्नामितकन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतरुमूलात्सलिलसमीपमुपसर्तुं प्रयत्नमकरवम् ।

अनुपजातपक्षतया नातिस्थिरचरणसंचारस्य मुहुर्मुहुरधो मुखेनापततो ममाभून्मनसि । अतिकष्टासु दशास्वपि जीवितनिरपेक्षा न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां वृत्तयः । नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति जन्तूनाम् । एवमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकलेन्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिङ्म मकरुणमतिनिष्ठुरं विसोढपितमरणशोकदारुणं येन मया न्यते । उपकृतमपि नापेक्षते । खलं हि खलु मे हृदयम् । अः लोकान्तरमुपगतायामम्बायां नियम्य शोकावेगमाप्रसवदिवस

णतवयसापि सता तातेन तैस्तैरुपायैः संवर्धनक्लेशमतिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता यत्तातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् । अतिकृपणाः खल्वमी प्राणा यदुपकारिणमपि तातमद्यापि गच्छन्तं नानुगच्छन्ति । सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीवित-तृष्णा यदीदृगवस्थमपि मामायासयति जलाभिलाषः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्घृणतैव केवलमियं मम सलिल-पानबुद्धिः । अद्यापि दूरत एव सरस्तीरम् । तथा हि जलदेवता-नूपुररवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसविरुतम् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । अयं च विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संचरति नलिनीखण्डपरिमलः । सीदति मे हृदयमन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोपि मे मरणमद्यैवोपपा-दयेत् ।

25 इत्येवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीत-नामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः समान-वयोभिरपरैस्तपोधनकुमारैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिरुपजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवर्धितेन तपोवनमृगेणानुगम्यमानो राहुरिवासकृदा-स्वादितसोमः सन्निहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिस्नासुरुपागमत् । प्रायेणाकारणमित्राणि सतां खलु भवन्ति सदा चेतांसि । यतः स मां तदवस्थमालोक्य समुप-जातदयः समीपतरवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत् । अयं कथमपि शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परि-च्युतः । श्येनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन प्रायो भवितव्यम् । तथा हि ।

अस्याल्पशेषं जीवितम् । अयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहुश्चञ्चुपुटं विवृणोति । न शक्नोति शिरोधरां धारयितुम् । तदेहि यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते तावदेव गृहाणैनमवतारय सलिलसमीपम् । इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहितदण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मां मुक्तप्रयत्नमुत्तानितमुखमंगुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपाययत । अम्भःक्षोदकृतसेकं च समुपजातप्रज्ञमुपतटप्ररूढस्य नलिनीपलाशस्य जलशिशिरायां छायायां निधाय यथासमुचितमकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसानेऽनेकप्राणायामपूतो जपन्नघमर्षणानि प्रत्यग्रभग्नैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते सवित्रे दत्वार्घमुदतिष्ठत् । आगृहीतधवलवल्कलश्च सज्योत्स्न इव संध्यातपः करतलनिर्धूतविशदजटः कमण्डलुमापूर्य कमलकिञ्जल्कसुरभिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्रस्नानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमारकदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैः शनैरगच्छत् ।

26 अनतिदूरमिव गत्वा सदा संनिहितकुसुमपटलैः काननैरुपगूढं पठ्यमानविविधपुस्तकं विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थं खाण्डवविनाशोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यं सतताविर्भूतहव्यधूमगन्धं मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रमतिरमणीयमपरमिव ब्रह्मलोकमाश्रममपश्यम् । यत्र च मलिनता हविर्धूमेषु न चरितेषु मुनिबालनाशः क्रतुदीक्षया न मृत्युना । यत्र च भुजंगानां भोगः कपीनां श्रीफलाभिलाषो मूलानामधोगतिः ।

27 तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमलंकुर्वाणस्यालक्तकालोहितलोलपल्लवस्य रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टमतिदूरप्रवृद्धस्य तप-

स्तरोः कुसुममञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिरुपशोभमानमौर्वानलमिव सततपयोभक्षं पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्टशरीरं भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

आलोक्य चाहमचिन्तयम् । अहो प्रभावस्तपसामियमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तप्तकनकावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महाप्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । नित्यमसहिष्णु तपस्विनां प्रतनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या दुःसहं भवति । किमुत दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमाधिपतिर्यत्र । एष प्रवाहः करुणारसस्य । संतरणसेतुः संसारसिंधोराधारः क्षमाम्भसां परशुस्तृष्णालतागहनस्य सागरः संतोषामृतस्य । उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य । अनवकाशो विषयाणाम् । अनभिमुखः सुखानाम् । अस्य भगवतः प्रभावादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तान्तरात्मानस्तिर्यञ्चोपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । इत्येवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यैव रक्ताशोकतरोश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु मां ते मुनयः सर्व एव कुतोऽयमासादितः शुकशिशुरिति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तानब्रवीत् । अयं मया स्नातुमितोगतेन कमलिनीसरस्तीरतरुनीडपतितो जातदयेनानीतः । अनाथपरिपालनं हि धर्मोस्त्यस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षस्तु यास्यति यत्रास्मै रोचिष्यत इहैव वा समुपजातपरिचयः स्थास्यति । इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धालापमाकर्ण्य किंचिदुपजातकुतूहलो भगवाञ्जाबालि-

रतिप्रशान्तया दृष्ट्याभिजातप्रत्यभिज्ञ इव मां पुनः पुनर्विलोक्य स्वस्यैवाविनयस्य फलमनेनानुभूयत इत्यवोचत्। स हि भगवान्कालत्रयदर्शी सर्वमेव करतलगतमिव जगदालोकयति वेत्ति च जन्मान्तराण्यतीतानि। ततः सर्वैव तापसपरिषच्छ्रुत्वा विदिततत्प्रभावा कीदृशोऽनेनाविनयः कृतः किमर्थं वा कृतः क्व वा कृतो जन्मान्तरे वा कोऽयमासीदिति कुतूहलिन्यभवत्। असकृदुपयाचितवती च तं भगवन्तम्। आवेदय प्रसीद भगवन् कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते। कश्चायमासीज्जन्मान्तरे विहगजातौ वा कथमस्य संभवः किमभिधानो वायमपनयतु न कुतूहलमाश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभव इति।

२१ एवमुपयाचितस्तपोधनपरिषदा स महामुनिरवददतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यमल्पशेषमहः प्रत्यासीदति च नः स्नानसमयो भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिवेला तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः सर्व एव तावदाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारमपराह्णसमये भवतां पुनः कृतफलमूलाशनानां विश्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमावेदयिष्यामो योऽयं यच्च कृतमनेनापरस्मिञ्जन्मनीह लोके च यथास्य संभूतिः। अयं च तावदपगतश्रमः क्रियतामाहारेण। नियतमयमपि स्वजन्मान्तरवृत्तं स्वप्नोपलब्धमिव मयि कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यतीत्यभिदधदेवोत्थाय सह तैर्मुनिभिः स्नानादिकं दिवसव्यापारमकरोत्। अनेन समयेन परिणतो दिवसः। अस्तमुपगते च भगवति सहस्रदीधितौ भगवती संध्या समदृश्यत। क्षयमुपागतायां च संध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनवमवहत्। शनैःशनैश्च दूरोदिते भगवति हिमद्युति प्रवहत्सु निशा-

मुखसमीरेष्वर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां हारीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्तैः सह मुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रासने सुखोपविष्टमनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पितरमुवाच । तात सकलेयमाश्चर्यश्रवणकुतूहलाकुलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिषदाबद्धमण्डला प्रतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोऽयं पतत्रिपोतस्तदावेद्यतां किमनेन कृतमन्यस्मिञ्जन्मनि कोवायमभूद्भविष्यति वेति । एवमुक्तस्तु महामुनिरग्रतः स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्राञ्छ्रवणतत्परान्मुनीन्बुद्ध्वा शनैरब्रवीच्छ्रूयतां यदि कुतूहलम् ।

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता विजितामरलोकद्युतिरवन्तीषूज्जयिनी नाम नगरी । यस्यां भगवानुत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं प्रतिवसति । तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नृगनलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदशरथजनमेजयार्जुनप्रतिमोऽवतार इव धर्मस्य प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभवत् । स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण राजलक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजगदभयप्रदानशौण्डेन रणयज्ञदीक्षायूपेन स्फुरदसिलतामरीचिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयधूमकेतुना बाहुदण्डेन विजित्य सकलद्वीपवलयां वसुंधरां शुकनासनाम्नि मन्त्रिणि सुहृदीव राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपरमपश्यन्प्रशमिताशेषविपक्षतया विगलिताशङ्कः शिथिलितपृथ्वीव्यापारः प्रायशो यौवनसुखमनुबभूव । किं बहुना । यद्यदतिरमणीयअभिमतमविरुद्धमायत्यां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परि-

समाप्तत्वादन्येषां पृथ्वीव्यापाराणां सिषेवे न तु व्यसनितया । प्रजानुरागहेतोश्चान्तरा दर्शनं ददौ सिंहासनं च निमित्तेष्वारुरोह । शुकनासोऽपि महान्तं तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा सर्वकार्याण्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागश्चकार । तमपि चावलितचूडामणिमरीचिमञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तसभं दूरावनतिप्रेङ्खितमणिकुण्डलकोटिसंघट्टिताङ्गदं राजकमाननाम ।

३१ एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिनिवेशितराज्यभारस्य यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भूयसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु तनयमुखदर्शनसुखं न लेभे । यथा यथा च यौवनमतिचक्राम तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजन्मा महानवर्धतास्य संतापो विषयोपभोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजहे । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव चक्षुष्मन्तमप्यन्धमिव भुवनावलम्बनमपि निरालम्बनमिवात्मानमनपत्यममन्यत । अथ तस्याभूत्त्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी विलासवती नाम । एकदा च स तदावासमुपगतस्तां चिन्तास्तिमितदीनदृष्टिना शोकमूकेन परिजनेन परिवृतामादरावस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानामनातिदूरवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्वास्यमानामविरलाश्रुबिन्दुपातार्द्रीकृतदुकूलामनलंकृतां वामकरतलनिहितमुखकमलामसंयतालकां निबिडपर्यङ्किकोपविष्टां रुदतीं ददर्श । कृतप्रत्यभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्किकायामुपवेश्य स्वयं चोपविश्याविज्ञातबाष्पवेगकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतबाष्पाम्भः कणौ कुर्व-

न्कपोलौ भूमिपालस्तामवादीत् । देवि किमर्थमन्तर्गतगुरुशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते । प्रसीद निवेदय देवि दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव सरागं मम हृदयं कम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तवायता निश्वासमारुताः । कच्चिन्मयापराद्धमन्येन वा केनचिदस्मदुपजीविना परिजनेन । अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि स्खलितमल्पमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च । कथ्यतां सुंदरि शुचःकारणमिति । एवमभिधीयमानापि यदा न किंचित्प्रतिवचनं प्रतिपेदे विलासवती तदा विवृद्धबाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमूचे । देव कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धम् । किंतु महाग्रहग्रस्तेव विफलनरेन्द्रसमागमास्मीत्ययमस्या देव्याः संतापः । सुमहांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी शयनस्नानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु समुचितेषु दिवसव्यापारेषु कथं कथमपि परिजनप्रयत्नात्प्रवर्तमाना सशोकेवासीत् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया च न दर्शितवती विकारम् । अद्य तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतमपुत्राणां किल गतिर्नास्ति न वा सन्ति लोकाः शुभाः । पुन्नाम्नो नरकात्त्रायत इति पुत्र इति । एतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति । न भूषणपरिग्रहमाचरति । नोत्तरं प्रतिपद्यते । केवलमविरलबाष्पबिन्दुदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम् । इत्यभिधाय

विरराम । विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्वस्य निजगाद । देवि किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलमतिरुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गामृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरविहितं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावत्तु मानुष्यके शक्यमुपपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपादय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनपरिचर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमीहितफलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयते च पुरा बहवो राजानस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजो बभूवुः । अहमपि खलु देवि कदा समुपारूढगर्भभरालसामापाण्डुरमुखीमासन्नचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि । कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः । कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्संगा द्यौरिवोदितरविमण्डला सबालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जरजटिलकेशो निहितरक्षाघृतमधुबिन्दुतालुर्विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेखो गोरोचनाचित्रितकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दशनशून्यस्थिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाल्हादम् । कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरंपरासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनाभिनन्दितो मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितितलरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या च सह

परिभ्रमन्भवनाङ्गणम् । कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानुचङ्क्रमणारम्भः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिमयभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षुः । कदान्तःपुरिकानूपुरनिनादसंगतान्गृहकलहंसकाननुसरन् कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखितमदलेखालंकृतगण्डस्थलः कोमलमुखडिण्डिमध्वनिजातप्रीतिरूर्ध्वकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलिशिखराङ्कुशाकर्षणविधूतशिराः करिष्यति मदमत्तगजलीलाम् । कदा मातुश्चरणरागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन कञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहललोललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्गतिरात्मनः प्रतिबिम्बानि । कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिमयूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मम पुरः पर्यटिष्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि चान्यानि मनोरथशतानि चिन्तयतोऽन्तःसंतप्यमानस्य यान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यतासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिवाखिलं पश्यामि जीवितं राज्यं च । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः । आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि सदा समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो भवन्ति । एवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलतुल्यमाननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज । पुनःपुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकापनोदनिपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोकावेगा विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकं समुचितं वासरव्यापारमकरोत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनपरिचर्यासु चादरवती बभूव । यद्यच्च किंचित्कुतश्चिच्छुश्राव व्रतं तत्तदर्भकतृष्णया सर्वं चकार । न महान्तमपि क्लेशमजीगणत् । चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरा शुचिमूर्तिरुपोषिता हरितकुशोपच्छन्नेषु भूतलशयनेषु सुष्वाप ।

एवं गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यां स्वप्ने सौधशिखरस्थिताया विलासवत्या आनने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं प्रविशन्तमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय तस्मिन्नेव क्षणे सबहुमानं शुकनासमाहूय तं स्वप्नमकथयत् । समुपजातहर्षः स तं प्रत्युवाच । देव संपन्नाः सुचिरादस्माकं मनोरथाः । कतिपयैरेवाहोभिरसंशयमनुभविष्यति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि स्वप्ने निशि धौतधवलवाससा प्रशान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचचन्द्रकलावदातदलशतं पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रजातानि शुभानि निमित्तानि । किं वान्यत्प्रियतरं परमानन्दकारणमतो विद्यते । अवितथफला हि प्रायो निशावसानसमये दृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा न चिरेणैव भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी । येनेयं क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामिनः । एवमभिदधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार । कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी

गर्भो विवेश विलासवतीम् । दर्पणश्रीरिव गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह । शनैःशनैश्च प्रतिदिवसमुपचीयमानगर्भा मन्दं मन्दं संचचार । मुहुर्मुहुरनुबद्धजृम्भिकाजिह्मितलोचनं सालसं निशश्वास । तथावस्थां तामनभिनन्दितपानभोजनां केतकीमिव गर्भपाण्डुरामालोक्येङ्गितकुशलः परिजनो विज्ञातवान् ।

अथ तस्याः सर्वपरिजनप्रधानभूता सदा राजकुलसंवासचतुरा सर्वदा च राजसंनिकर्षप्रगल्भा सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषवेलायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतं प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतमनतिदूरावस्थितपरिजनं समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुकनासेन सह कुर्वाणं भूमिपालमुपसृत्य रहः कर्णमूले विदितविलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् । तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासंभाव्येनामृतरसेनेव सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः प्रगटरोमाङ्कुरनिकरकण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य राज्ञः शुकनासमुखे लोलतारकं तत्क्षणं पपात चक्षुः । अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रकर्षमभिसंवीक्ष्य भूपतेः कुलवर्धनां च स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं मनसि वर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोपि तत्कालोचितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारणमपश्यञ्छुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकाशमाबभाषे । देव किमस्ति किंचिदस्मिन्स्वप्नदर्शने सत्यम् । उत्फुल्ललोचना हि कुलवर्धना दृश्यते । देवस्यापीदमानन्दजलपरिप्लुतं तरलतारकमावेदयति महत्प्रहर्षकारणमीक्षणयुगलम् । उपारूढमहोत्सवश्रवणकुतूहलमुत्सुकं क्राम्यति मे मनः । तदावेद-

यतु देवः किमिदम् । इत्युक्तवति तस्मिन्राजा विहस्याब्रवीत् । यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम् । अहं तु न श्रद्दधे । कुतोऽस्माकमियती भाग्यसंपत् । अभाजनं हि वयमीदृशानां प्रियवचःश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनामेवंविधानां कल्याणानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ स्वयमेव गत्वा किमत्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि । इत्यभिधाय विसर्ज्य सकलनरेन्द्रलोकमुन्मुच्य स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्धनायै दत्वा तस्याश्च शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः सह शुकनासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणो मनसा विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानोऽन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र बहुकृतरक्षासंविधाने मणिप्रदीपप्रहततिमिरे वासभवन आबद्धविविधौषधिमूलमन्त्रपवित्रं गर्भोचितं शयनतलमधिशयानामाचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन सलिलाञ्जलिभिः क्रियमाणावतरणमङ्गलां प्रमुदितेन परिजनेनोपास्यमानां गोरोचनाचित्रितदशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श । ससंभ्रममुत्तिष्ठन्तीं च तामलमलमत्यादरेण देवि नोत्थातव्यमित्यभिधाय सह तया तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । आसन्ने च शयनान्तरे शुकनासोऽपि न्यषीदत् । अथ तामुपारूढगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा देवि शुकनासः पृच्छति यदाह कुलवर्धना किमपि तत्किं तथैवेत्युवाच । अथाव्यक्तस्मितच्छुरितकपोलाधरलोचना लज्जया दशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमाच्छादयन्ती विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनःपुनश्चानुरुध्यमाना किं नाम मामतिमात्रं

त्रपापरवशां करोषि नाहं किंचिदपि वेद्मीत्यभिदधाना तिर्यग्वलिततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुटहासज्योत्स्नाविशदेन मुखशशिना भूभुजां पतिरेनां भूयो बभाषे । सुतनु यदि मदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते तदयमहं स्थितो निभृतम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि पाण्डुरतामापद्यमानस्य वर्णस्य । अस्य च प्रतिदिनं काञ्चीकलापेन दूयमानस्य मध्यभागस्येति । एवं ब्रुवाणं नरपतिमन्तर्मुखविनिगूढहासः शुकनासो देव किमायासयसि देवीमियमनया कथयापि लज्जते त्यज कुलवर्धनाकथितवार्तासंबद्धमालापमित्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुकनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तया सह तां निशामत्यवाहयत् ।

३७ ततः क्रमेण यथासमीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता प्रसवसमये पुण्येऽहनि प्रशस्तायां वेलायां सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिञ्जाते सरभसमितस्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य संक्षोभितनगरो राजकुले दिष्टिवृद्धिसंभ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरं चानेकजनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृतयः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सबालवृद्धा ननृतुरागोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः प्रजाः । प्रतिक्षणमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलनिधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्ममहोत्सवः । पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनोत्सवहृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे प्रशस्ते मुहूर्ते निवारितनिखिलपरिजनः शुकनासद्वितीयः सूतिकागृहमपश्यत् । अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविश्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्संगगतं विलासवत्याः स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपप्रभं महापुरुषलक्षणैरुपेतमाल्हादहेतुमात्मजं

ददर्श । विगतनिमेषनिश्चलपक्ष्मणा मुहुर्मुहुर्दूरविस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिबन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहमीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे कृतकृत्यं चात्मानं मेने। समृद्धमनोरथः शुकनासस्तु शनैःशनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन्प्रीतिविस्फारितलोचनो भूमिपालमवादीत् । देव पश्य पश्यास्य कुमारस्य गर्भसंपीडनवशादपरिस्फुटावयवशोभस्यापि माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथा हि अस्य ललाटपट्टे नवनलिननालभङ्गतंतुतन्वीयमूर्णा परिस्फुरति । एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं मुहुर्मुहुरुन्मिषितैर्धवलयतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोषपरिमलमनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका । रक्तोत्पलनिकरमुद्वहतीव चास्याधरम् । रक्तोत्पलकलिकालोहिततलौ भगवतो विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रचिह्नौ प्रशस्तलेखालाञ्छितौ करौ । अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं लेखामयैर्ध्वजरथतुरगातपत्रकमलैरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडामणिचक्रचुम्बनोचितं चरणयुगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वरयोगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।

२५ इत्येवं कथयति तस्मिन्ससंभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गो मङ्गलकनामा प्रहृष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञपत् । देव दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवश्चिरं जीव । जय च पृथिवीम् । त्वत्प्रसादादत्रभवतः शुकनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां तनयो जातः । श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । अथ नृपतिरमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत् । अहो कल्याणपरंपरा । सत्योऽयं जनप्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नातीति । सर्वथा समानसुखदुःखतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः । इत्यभिधाय

स्वयमेव शुकनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार। तस्मै च पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेशोत्थाय च तथैव तेन राजपरिजनेनानुगम्यमानः शुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयत्।

३१ अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णं च कोटिशो ब्राह्मणसात्कृत्वा मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन्दृष्ट इति स्वप्नानुरूपमेव राजा स्वसूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार। अपरेद्युः शुकनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणोचिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे। क्रमेण कृतचूडाकरणादिबालक्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य।

४० तारापीडः क्रीडाव्यासङ्गविघातार्थं बहिर्नगरादनुक्षिप्रमर्धक्रोशमात्रायाममतिमहता तुहिनगिरिशिखरानुकारिणा सुधाधवलेन प्राकारमण्डलेन परिवृतमनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितमतिदृढकपाटसंपुटमुद्घाटितैकद्वारप्रवेशमेकान्तोपरचिततुरगवाह्यालीविभागमधःकल्पितव्यायामशालमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत्। सर्वविद्याचार्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत्।

४१ तत्रस्थं च तं केसरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गममाचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनपरिवारमपनीताशेषशिशुजनक्रीडाव्यासङ्गमनन्यमनसमखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयांबभूव। प्रतिदिनं चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा।

४२ चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा नियन्त्रितो राज्ञाचिरेणैव कालेन यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानः सर्वविद्या जग्राह। मणिदर्पण इवातिनिर्मले

तस्मिन्संचक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि । पदे वाक्ये प्रमाणे धर्मशास्त्रे राजनीतिषु व्यायामविद्यासु चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु रथचर्यासु गजपृष्ठेषु तुरंगमेषु वीणावेणुमुरजकांस्यतालदर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु भरतादिप्रणीतेषु नृत्यशास्त्रेषु नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु हस्तिशिक्षायां तुरगवयोज्ञाने पुरुषलक्षणेषु चित्रकर्मणि यन्त्रच्छेद्ये पुस्तकव्यापारे लेख्यकर्मणि सर्वासु द्यूतकलासु गन्धशास्त्रेषु शकुनिरुतज्ञाने ग्रहगणिते रत्नपरीक्षासु रतितन्त्रेष्विन्द्रजाले नाटकेष्वाख्यायिकासु काव्येषु महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु सर्वलिपिषु सर्वदेशभाषासु सर्वसंज्ञासु शिल्पेषु छन्दःस्वन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप ।

सहजा श्रममभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशव एवाविर्बभूव सर्वलोकविस्मयजननी महाप्राणता । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सहपांशुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि न क्षणमपि तं विरहयांचकार । एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष । लब्धावसरोऽनुसेवक इव निकटीबभूवास्य मन्मथः ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तकलकलाविज्ञानमनुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहुतुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वारपैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितलविलम्बित-

चूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत्। स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिज्ञपत्। कुमार महाराजः समाज्ञापयति। पूर्णा नो मनोरथाः। अधीतानि शास्त्राणि। शिक्षिताः सकलाः कलाः। गतोऽसि सर्वायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठाम्। अनुमतोऽसि निर्गमाय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः उपगृहीतशिक्षं पश्यतु त्वां जनः व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्शनोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि। दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि। अयमत्रभवतो दशमो वत्सरो विद्यागृहमधिवसतः। प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन्वर्षम्। एवं सम्पिण्डितेनाधुना षोडशेन प्रवर्धसे। तदद्यप्रभृति निर्गत्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्वा दर्शनं मातृभ्योऽभिवाद्य च गुरूनपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च। संमानय राजलोकम्। पूजय द्विजातीन्। परिपालय प्रजाः। आनन्दय बन्धुवर्गम्। अयं च ते त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरंगमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्चर्यमिति कृत्वा जलनिधिजलादुत्थितमयोनिजमिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजारोहणयोग्यमिति संदिश्य प्रहितः दृष्ट्वा च निवेदितं लक्षणविद्भिः। देव यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतो नैवंविधो भूतो भावी वा तुरंगम इति। तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन। इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसूतानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरंगमाधिरूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति। इत्यभिधाय विरतवचसि बलाहके चन्द्रा-

पीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वनिगम्भीरया गिरा प्रवेश्यतामिन्द्रायुध इति निर्जिगमिषुरादिदेश । अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितमश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वमशेषलक्षणोपपन्नमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयो हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि । अतितेजस्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयमस्याकृतिर्यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि सामान्यवाजिनामीदृश्यो भवन्त्याकृतयः । दैवतान्यपि हि मुनिशापवशाच्छरीरान्तराण्यध्यासत एव । श्रूयते हि । पुरा महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बभ्रमुरिमं लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मदन्तःकरणस्य दिव्यताम् ।]

इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरंगममुपसृत्य महात्मन्नर्वन्योऽसि सोऽसि नमोऽस्तु ते सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणातिक्रमोऽस्माकम् । अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्तीत्यामन्त्रयांबभूव । विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधो मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलं दक्षिणखुरेणारोहणायाह्वयन्निवातिमनोहरं हेषारवमकरोत् । अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्यादृष्टपर्यन्तमप्रमेयमश्वसैन्यमपश्यत् । ते राजपुत्राश्चैककैशः प्रतिनामग्रहणमावेद्यमाना बलाहकेन दूरावनतैः शिरोभिस्तं प्रणेमुः । चन्द्रापीडस्तु तान्सर्वान्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरंगमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायमनवरतमुच्चैः पठता बन्दिजनेन स्तूयमानो नगराभिमुखः प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादितविग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव परित्यक्तसर्वव्यापारो रजनीकरोदयपरिबुध्यमानकुमुदवनानुकारी जनः समजनि । अनन्तरं च समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहान्निर्गतोऽयमागच्छति चन्द्रापीड इति समाकर्ण्यालोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टार्धपरिसमाप्तप्रधानव्यापारा हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादा बभूवुः । कौतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां पश्यन्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृदयानि विवेश चन्द्रापीडाकृतिः । आविर्भूतमदनरसानाञ्चान्योन्यतः सपरिहासाः सविभ्रमाः सेर्ष्याः सोत्प्रासाः साभ्यसूयाः सविलासा. समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणमतिरमणीयाः प्रसस्रुरालापाः । क्रमेण च राजकुलसमीपमाससाद चन्द्रापीडः राज- । द्वारं चासाद्य तुरंगमादवततार ।

अवतीर्य च करतलेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गो राजकुलं विवेश । ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्ग उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्धूयमानधवलचामरं हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत् । आलोकयेति च प्रतीहारवचनानन्तरमतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेह्येहीत्यभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलादीषदुच्छ्वसितमूर्तिरानन्दजलापूर्यमाणलोचनः समुद्गतपुलककण्टकतया सीव्यन्निवैकीकुर्वन्निव तं पिता विनयावनतं समालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमात्मताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमासनीकृतमपनयेति शनैर्वदन्नग्रचरणेन समुत्सार्य

चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद । अनन्तरनिहिते चास्यासने राज्ञा सुतिनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव स्थित्वा गच्छ वत्स पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य दर्शनलालसा यथाक्रमं सर्वा जननीर्दर्शनेनानन्दयेति विसर्जितः, पित्रा सविनयमुत्थाय राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्त्मान्तःपुरमाययौ ।

44 तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः समन्तात्परिवृतां शुद्धान्तान्तर्वंशिकैः समुपसृत्य मातरं प्रणनाम । सा तु तं ससंभ्रममुत्थाप्य सत्याप्याज्ञासंपादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव कृतावतरणकमङ्गला प्रस्नुतपयोधरक्षरत्पयोबिन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तः शुभशतान्यभिध्यायन्ती मूर्धन्युपाघ्राय तं सुचिरमाशिश्लेष । अनन्तरं च तथैव कृतयथोजितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पायना स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपाविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमुत्सङ्गमारोपितवती । ससंभ्रमपरिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं पुनः पुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च मुहुर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विलासवती तमवादीत् । वत्स कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरीदृशी त्रिभुवनलालनीया क्लेशमतिमहान्तमियन्तं कालं लम्भिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घामिमां गुरुजनयन्त्रणाम् । अहो बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्धैर्यम् । अहो विगतशिशुजनक्रीडाकौतुकलाघवमर्भकस्यापि ते हृदयम् । अहो गुरुजनस्योपरि भक्तिरसाधारणा । सर्वथा यथा पितुः प्रसादात्समस्ताभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपाभिर्वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामीति । एवमभिधाय लज्जास्मितावनतं कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवं च तत्रापि नातिचिरमेव

स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपुराणि दर्शनेनानन्दयामास । निर्गत्य च राजकुलद्वारावस्थितमिन्द्रायुधमारुह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् ।

अथ शुकनासगृहद्वारमासाद्य सत्वरप्रधावितैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण एव तुरंगादवततार । द्वारदेशावस्थापिततुरंगश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैः समुत्सारितपरिजनैस्तत्प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गस्तथैव च द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्योपविष्टमपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे । शुकनासस्तं सह वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोन्मुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत् । तदनु च वैशम्पायनः । समुपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्गतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमानहृदयहर्षस्तमब्रवीत् ।

तात चन्द्रापीडाद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । नह्यपुण्यभाजां भवादृशाः सकलत्रिभुवनविस्मयहेतवः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । क्वेदं वयः । क्वेयममानुषी शक्तिः क्व चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिमो भवानुत्पन्नः पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षःस्थलनिवासासद्ग्रहव्यसनिनी हता खलु लक्ष्मीर्या विग्रहवती भवन्तं

नोपसर्पति । सर्वथा कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन सह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा । इत्यभिधाय च स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितं प्रतिच्छंदकमिव राजकुलस्योपपादिताशेषगृहप्रवेशमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने मुहूर्तमुपविश्य सह तेन राजलोकेनाभिषेकादिमशनावसानमकरोद्दिवसविधिम् । अभ्यन्तरे च शयनीयगृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् । एवं प्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ ।

क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलशयनतलमधिशिश्ये ।

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय समभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुकावकृष्यमाणहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुह्येन्द्रायुधं बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययौ । तत्र च वनवराहान्केसरिणः शरभांश्चामराननेकविधकुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह । समारूढे च मध्यमन्हः सवितरि वनात्तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम ।

अवतीर्य च तुरंगमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीते समुपाविश्यासने वारबाणमवतार्यापनीय चाशेषं तुरंगाधिरोहिणोचितं वेषपरिग्रहामितस्ततः प्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमानश्रमो मुहूर्तं विश्रा-

श्राम । विश्रम्य च मणिरजतकनककलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तिताभिषेकव्यापारस्य कृतदेवतार्चनस्याङ्गरागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महाप्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारकाः कुलवर्धनासनाथाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुरप्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्यान्यङ्गरागान्वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुरुपनिन्युश्च यथाक्रमम् । आदाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमुपलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारदमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपमगच्छत् ।

तत्र च द्विगुणीकृतकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेन वैशम्पायनेन यथार्हभूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेनेदमस्मै दीयतामिदं तस्मै दीयतामिति प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेन च सहाहारवृत्तिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याज्ञाप्रतीक्षणोन्मुखे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने तद्गुणापहृतहृदयः स्वयमेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अन्येद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुराधिकृतमवनिपतेः परमसंमतमनुमार्गागतया च प्रथमे वयसि वर्तमानयानुगम्यमानं कन्यकया कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत् । स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास । कुमार महादेवी विलासवती समाज्ञापयति । इयं खलु कन्यका महाराजेन

पूर्वं कुलूतराजधानीमवजित्य कुलूतेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती बन्दीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता। सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे । बलवानस्यां पक्षपातः । महाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि । नियतं स्वयमेवेयमभिविनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमवृत्तिरस्यामविदितशीलश्चास्याः कुमार इति संदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवति । इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृताभिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यम्बेत्येवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास ।

पत्रलेखा तु ततःप्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिवसमस्याः प्रसादमकरोत् । आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।

१८ एवं समतिक्रामत्सु केषुचिद्दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश । समु-

पास्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छञ्छुकनासः सविस्तरमुवाच ।

तात चन्द्रापीड विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुभेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः । अत्यन्ततीव्रो दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रशम्यो विषमो अविनयविषास्वादमोहः । नित्यमस्नानशौचबाध्यो बलवान्रागमदावलेपः इत्यतो विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा विनयानामेकैकमप्येषामायतनम् । किमुत समवायः । यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्झितधवलतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततमतिदुरन्तेयमुपभोगमृगतृष्णिका । विषयस्वरूपाण्यास्वाद्यमानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु । भावदृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि मनसि स्फटिकमणाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखमुपदेशगुणाः । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । गुरूपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षमजलं स्नानं । नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण तु राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि । राज्यविषविकारतन्द्राप्रदा राज्यलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावल्लक्ष्मीमेवं भवान्प्रथमम् । इयमनार्या लब्धापि दुःखेन परिपाल्यते । न परिचयं रक्षति । नाभिजनमीक्षते । न वैदग्ध्यं गणयति । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचारयति ।

न क्वचिन्निर्भरमाबध्नाति पदम् । यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति । न हि तं पश्यामि योह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढो यो वा न विप्रलब्धः । एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विक्लवा भवन्ति राजानः । सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तथाहि । तेषां दाक्षिण्यं प्रक्षाल्यते । हृदयं मलिनीभवति । सत्यवादितापह्रियते । गुणाश्चोत्सार्यन्ते । केचित्संपद्भिः प्रलोभ्यमाना रागावेशेन बाध्यमाना विह्वलतामुपयान्ति । आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति । अदूरदर्शिनः पापेनेवाध्मातमूर्तयो भवन्ति । तदवस्थाश्च व्यसनशतसंख्यतामुपगताः पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्द्यूतं विनोद इति प्रमत्तता शौर्यमिति स्वच्छन्दता प्रभुत्वमिति दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि हसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । मिथ्यामाहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न प्रणमन्ति देवताभ्यः । नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान् । नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरून् । जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धजनोपदेशम् । आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय । कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा तमभिनन्दन्ति तं पार्श्वे कुर्वन्ति तं बहु मन्यन्ते तमाप्ततामापादयन्ति योऽहर्निशमुपचरिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः स्तौति यो वा माहात्म्यमुद्भावयति ।

तदेवंप्राये राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैर्नोपलभ्यसे सुहृद्भिर्न प्रहस्यसे विटैर्नावलुप्यसे सेवकवृकैर्न प्रलोभ्यसे वनिताभिर्नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन

नाक्षिप्यसे विषयैर्न विकृष्यसे रागेण नापह्रियसे सुखेन। कामं भवान्प्रकृत्येव धीरः। पित्रा च महता प्रयत्नेन समारोपितसंस्कारः। तरलहृदयमप्रतिबुद्धमेव मदयन्ति धनानि। तथापि भवद्गुणसंतोषो मामेवं मुखरीकृतवान्। इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे। विद्वांसमपि धीरमप्यभिजातमपीयं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति सर्वथा पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्यौवराज्याभिषेकमङ्गलम्। कुलक्रमागतामुद्वह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम्। अवनमय द्विषतां शिरांसि। उन्नमय बन्धुवर्गम्। अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम्। आरूढप्रतापो हि राजा त्रैलोक्यदर्शीव सिद्धादेशो भवति। इत्येतावदभिधायोपशशाम।

उपशान्तवचसि शुकनासे चन्द्रपीडस्ताभिरमलाभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इवोन्मीलित इव स्वच्छीकृत इवाभिषिक्त इवाभिलिप्त इव निर्मृष्ट इवालंकृत इवोद्भासित इव प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यः सागरेभ्यः समाहृतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेनानन्दबाष्पजलमिश्रेण मंत्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच। अभिषेकसलिलार्द्रदेहं च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपममुञ्चत्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राज्यलक्ष्मीः। अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमार्द्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलाच्चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिरिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य काञ्चनमयं चन्द्रापीडः सिंहासनमारुरोह।

63 आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकसंमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणशंसी प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान । यस्य च संत्रस्तलोकपालाकर्णितो बभ्राम त्रिभुवनमखिलं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकर्ण्य जय जयेति च सर्वतः समुद्घुष्यमाणजयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीडः । समन्तात्ससंभ्रमोत्थितैश्चानुगम्यमानो नरपतिसहस्त्रैरास्थानमण्डपान्निरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्रलेखया समध्यासितां करेणुकामधिरुह्यातपत्रेण निवार्यमाणातपो निर्गन्तुमारेभे । विनिर्गतश्च ससंभ्रमप्रचलितगजघटासहस्त्रैराज्ञप्तसेनापतिनिर्दिश्यमाननामाभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमान इन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरोभागः शनैः शनैः प्रथममेव शातक्रतवीमाशामभिप्रतस्थे । उच्चलितस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो दुकूलवासा महता बलसमूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानो धृतधवलातपत्रो द्वितीय इव युवराजो वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च रजनिकर इव रवेरासन्नवर्ती बभूव । अनन्तरमितश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी । भुवनान्तरव्यापिना कलकलेन च महाप्रलयकाल इव संजज्ञे ।

65 अथालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतो दत्तदृष्टिर्वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमाबभाषे । किं न जितं युवराज देवेन तारापीडेन यज्जेष्यसि । का दिशो न वशीकृता या वशीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि । कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि । कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि । के वा न प्रणता राजानः । कैर्न विरचितः शिरसि बालकमलकुड्मलकोमलः सेवाञ्जलिः ।

कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः । कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः । कैर्न प्रतिपन्ना वेत्रयष्टयः । कैर्नोद्धृतानि चामराणि । कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः । केषां न पीताः किरीटपत्रमकरैः सलिलधारा इव निर्मलास्त्वच्चरणनखमयूखराजयः । तथा हि । पश्य यस्यां यस्यां दिशि विक्षिप्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति वसुधेव सूते ककुभ इव वमन्ति गगनतलमिव वर्षति दिवस इव सृजति बलानि ।

एवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणामावासभूमिमवाप । तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन वैशम्पायनेनान्यतश्च समीपे क्षितितलविन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सहान्तरा पितृसक्तमन्तरा मातृसंबद्धमन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नात्युपजातनिद्रः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूषे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपचीयमानेन सेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधरामाकम्पयन्गिरीनुत्सिञ्चन्सरितो रिक्तीकुर्वन्सरांसि चूर्णयन्काननानि समीकुर्वन्विषमाणि दलयन्दुर्गाणि पूरयन्निम्नानि निम्नयन्स्थलानि प्रातिष्ठत शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन्नुन्नतान्नमयन्नाश्वासयन्भीतान्रक्षञ्छरणागतानुन्मूलयन्विटपकानुत्सादयन्कण्टकानभिषिञ्चन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्समर्जयन्रत्नानि प्रतीच्छन्नुपायनानि गृह्णन्करानादिशन्देशव्यवस्थाः स्थापयन्स्वचिह्नानि कुर्वन्कीर्तनानि लेखयञ्छासनानि पूजयन्नग्रजन्मनः प्रणमन्मुनीन्पालयन्नाश्रमाञ्जनयञ्जनानुरागं

प्रकाशयन्विक्रममारोपयन्प्रतापमुपाचिन्वन्यशो विस्तारयन्गुणान्प्रख्यापयन्सच्चरितमुद्योतयन्पौरुषमामृद्नन्वेलावनानि बलरेणुभिराधूसरीकृतसकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार । प्रथमं प्राचीं ततस्त्रिशङ्कुतिलकां ततो वरुणलाञ्छनामनन्तरं च सप्तर्षिताराशबलां दिशं विजिग्ये । वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं सकलमेव चतुरम्भोधिखातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेण निर्जितसकलभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन् कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेमजटानाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरणितलपर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयानिर्गतो विचरन्काननं शैलशिखरादवतीर्णं यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वदर्शनतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरगः समुपससर्प । अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनवरतपार्ष्णिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य निजबलसमूहात्सुदूरमनुससार । अत्र गृह्यतेऽत्र गृह्यत इदं गृहीतमिदं गृहीतमित्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य मुहूर्तमात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानं किन्नरमिथुनमालोकयत एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह ।

आरूढे च तस्मिञ्छनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिमचलशिखरप्रस्तरशकलप्रतिहतगतिप्रसरो विधृततुरंगश्चन्द्रापीडस्तस्मि-

न्काले समुपारूढश्रमस्वेदार्द्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्याचिन्तयत् । किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन वा किन्नरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किमथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किंचनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभिनिवेशः । अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्यकर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः । कस्मादहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनुसृतमश्वमुखद्वयम् । इति विचार्यमाणे यत्सत्यमात्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे । महाजवो हीन्द्रायुधो निमिषमात्रेणातिदूरमतिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किन्नरमिथुने बद्धदृष्टिनास्मिन्नविरलतरुशतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरनिपतितशुष्कपर्णावकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो येन प्रतिनिवृत्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मर्त्यधर्मा कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमानमुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानां ततः परतो निर्मानुषमरण्यं तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनुभवितव्यं

फलमात्मनैवेत्यवधार्य वामकरवलितरश्मिपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयामास ।

व्यावर्तिततुरंगश्च पुनश्चिन्तितवान् । अयं भगवान्भानुरधुनादिवसश्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृहीतकतिपयदूर्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नातपीतोदकमपनीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमिष्यामि । इति चिन्तयित्वा सलिलमन्विष्यन्मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलैरार्द्रीकृतं मार्गमद्राक्षीत् । उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्वेत्रलताप्रतानवता प्ररूढवेणुना कैलासतलेन कंचिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे बहुलपक्षक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमत्यायतं तरुखण्डं ददर्श । तत्र संमुखादागतेन शीकरिणा चन्दनरसस्पर्शेनालिङ्ग्यमान इव श्रोत्रहारिभिः कलहंसानां कोलाहलैराहूयमान इव प्रविवेश । प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः स्फटिकभूमिगृहमिव वसुंधरादेव्या निर्गमनमार्गमिव सागराणामतिमनोहरमाल्हादनं दृष्टेरच्छोदंनाम सरो दृष्टवान् ।

70 आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत् । अहो निष्फलमपि मे तुरगमुखमिथुनानुसरणमेतदालोकयतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यदर्शनफलम् । आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः । दृष्ट आल्हादनीयानामवधिः वीक्षिता मनोहराणां सीमान्तलेखा । प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः । विलोकिता दर्शनीयानामवसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरः सलिलममृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता स्वसृष्टिः ।

इदमपि खल्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाल्हादनसमर्थम् । अतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपजनयति । शिशिरतया स्पर्शसुखमुपाहरति । कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति । हंसमुखरतया श्रुतिमानन्दयति । स्वादुतया रसनामाल्हादयति । नियतं चास्यैवदर्शनतृष्णया न परित्यजति भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवो रथाङ्गपाणिर्यदिदममृतरससुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरः येन प्रलयवराहघोणाभिघातभीता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितसकलसलिलं सागरमवतीर्णा । अन्यथा यद्यत्रागाधपातालगभीराम्भासि निमग्ना भवेन्महासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनं चास्मादेव सलिललेशमादायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितदशादिशः प्लावयन्ति भुवनान्तराणि । मन्ये च यत्तत्सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरोव्यपदेशेनावस्थितम् ।

इति विचारयन्नेव तस्य दक्षिणं तीरमासाद्य तुरगादवततार । अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितललुठितोत्थितं च गृहीतकतिपययवसग्रासं सरोवतीर्य पीतसलिलमिच्छया स्नातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपवर्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्ध्वा कृपाणिकावलूनान्क्षिप्त्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीरप्ररूढदूर्वाप्रवालकवलान्स्वयमपि सलिलमवततार । ततश्च प्रक्षालितकरचरणयुगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारं चक्राह्व इवास्वाद्य मृणालशकलानि शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि फणीवाभिनन्द्य जलतरंगवाताननङ्गशरप्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयमर-

ण्यगज इव शीकारार्द्रपुष्करोपशोभितकरः सरःसलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभग्नशिशिरैश्च कमलिनीपलाशैर्लतामण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले संस्तरमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद । मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन तन्मुखीभूतेनोद्ग्रीवेणेन्द्रायुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातंत्रीझंकारमिश्रममानुषं गीतशब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च कुतोऽत्र विगतमर्त्यसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः सम्भूतिरिति समुपजातकौतुकः कमलिनीपत्रसंस्तरादुत्थाय तामेव गीतसम्पातसूचितां दिशं चक्षुः प्राणिहोत् । अतिदवीयस्तया तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोकयन्न किंचिद्ददर्श । तमेव केवलमनवरतं गाताशब्दं शुश्राव । कुतूहलवशाच्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणामिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा पश्चिमया सरस्तीरवनलेखयां निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च संमुखागतैराह्लादिभिः पुण्यैः कैलासमारुतैरभिनन्द्यमानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभानाम्नस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलयतस्तं प्रदेशं तलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् । तच्च पवनोद्धूतैरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्धवलीक्रियमाणकायः पशुपतिदर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविश्याद्राक्षीच्चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितमचिरोद्धृतैरार्द्रार्द्रशिखरगलज्जलबिन्दुभिः कृतार्चनमशेषत्रिभुवनवन्दितचरणं चराचरगुरुं चतुर्मुखं भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनामुपरचितब्रह्मासनां निर्मलां निर्ममां निरहंकारां निर्मत्सराममानुषाकृतिं दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःप्रमाणामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिवोपलक्ष्यमाणां प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श । ततोऽवतीर्य तरुशाखायां बद्ध्वा तुरगमुपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव दिव्ययोषितमनिमिषपक्ष्मणा निश्चलनिबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास । उदपादि चास्य तस्या रूपसंपदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि । अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोपनतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि । तथा हि । मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुबध्नता तुरगमुखमिथुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः क्षितेः । अत्र च सलिलमन्विष्यमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपस्पृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता । न हि मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति । आकृतिरेवानुमापयत्यामानुषताम् । कुतश्च मर्त्यलोके संभूतिरेवंविधानां गन्धर्वध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयाति नारोहति वा कैलासशिखरं नोत्पतति वा गगनतलं ततः का त्वं किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना व्रतमिति सर्वमेवैतदेनामुपसृत्य पृच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम् । इत्यवधार्य तस्यामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपाविष्टो गीतसमाप्त्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्थौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा सा कन्यका समुत्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया दृष्ट्या समाश्वासयन्ती पुण्यैरिव स्पृशन्ती तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती तपोभिरिव पाव-

यन्ती शुद्धिमिव कुर्वाणा वरदानमिवोपपादयन्ती पवित्रतामिव नयन्ती चन्द्रापीडमाबभाषे । स्वागतमतिथये । कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागस्तदुत्तिष्ठागम्यतामनुभूयतामतिथिसत्कार इति । एवमुक्तस्तु तया संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमान उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामो भगवति यथाज्ञापयसीत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव तां व्रजन्तीमनुवव्राज । व्रजंश्च समर्थयामास । हन्त तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता । कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम् । यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभादिव्यरूपाया अपि दाक्षिण्यातिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते तथा संभावयामि नियतमियमात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यतीति । एवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शयद्भिस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागामिन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठितां संनिहितभस्मालाबुकां गुहामद्राक्षीत् । तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन निर्झरादागृहीतमर्घ्यसलिलमादाय तां कन्यकां समुपस्थितामलमातियन्त्रणया कृतमतिप्रसादेन भगवति प्रसीद विमुच्यतामयमत्यादरस्त्वदीयमालोकनमपि सर्वपापप्रशमनमघमर्षणमिव पवित्रीकरणायालमास्यतामित्यब्रवीत् । अनुबध्यमानश्च तया तां सर्वामतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह । कृतातिथ्यया च तया द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किंनरमिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनप्रकारमात्मनः सर्वमाचचक्षे । विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरूणां तलेषु विचचार । अचिरेण च तस्याः स्वयंपतितैः फलैरपू-

र्येत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रापीडम् । आसीच्च तस्य चेतसि । नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्चर्यं यदत्र व्यपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वमित्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरे संयम्य निर्झरचलनिर्वर्तितस्नानविधिस्तन्यमृतरसस्वादून्युपयुज्य फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

७५ इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसन्ध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत् । भगवति त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा बलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । जनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पाप्येकदेशावस्थानकालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरप्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्खलु भवद्दर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वास्मिन्कुसुमसुकुमारे नवे वयसि व्रतग्रहणम् । क्वेदं वयः । क्वेदं तपः । क्वेयमाकृतिः । क्व चायं लावण्यातिशयः । क्वेयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किंनिमित्तं वानेकसिद्धसाध्यसंबाधानि सुरलोकसुभगान्यप-

हाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । कश्चायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशीं धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टश्रुतपूर्वम् । अपनयतु नः कौतुकम् । आवेदयतु भवती सर्वम् । इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गता हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिरिन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिस्तपोरसनिस्यन्दमिव स्रवद्भिर्लोचनविषयं धवलिमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिरच्छाच्छैरमलकपोलस्थलस्खलितैरवशीर्णहारमुक्तमुक्ताफलतरलपातैरनुबद्धबिंदुभिर्वल्कलावृतकुचशिखरजर्जरितशीकरैरश्रुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे ।

७८ तां च प्ररुदितां दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत् । अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानां यदीदृशीमप्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न कंचन न स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुपतापाः । बलवती हि द्वंद्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरमुपजनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकमस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा । इति संवर्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगतमपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु तदनुरोधादविच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि किंचित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलोपान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः प्रत्यवादीत् । राजपुत्र किमनेनातिनिर्घृणहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम् ।

एतत्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसद्मन्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि । एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम् । अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम् । अन्यदग्नेरुद्भूतम् । अन्यत्पवनात्प्रसूतम् । अन्यदमृतान्मथ्यमानादुत्थितम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निष्पतितम् । अन्यद्भूमेरुद्भूतम् । अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृत्युना निर्मितम् । अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम् । अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां सुतानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । तत्र मुनेस्तनयश्चित्रसेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातॄणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल सकलत्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवताखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणानन्तरे किंपुरुनाम्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगलपरिपालितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम् । इदं चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरो निखानितम् । अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् ॥ अरिष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो हंसो नाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्यपदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु तत्सोममयू-

स्वसंभवमप्सरसां कुलं तस्मात्किरणजालानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकरकलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना हिमकरकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तांच द्वितीयगन्धर्वकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीमिव क्षीरसागरःप्रणयिनीमकरोत् सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः शरत्समयेनेव कमलिनी हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती । निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् ।

74 तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतलक्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनंदितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथोचितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुरप्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितशोकायासमनोहरं शैशवमतीतवती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकरेण मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

71 अथ सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभमिदच्छोदं सरःस्नातुमभ्यागमम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशिलातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि त्र्यम्बकप्रतिबिम्बकानि वन्दमाना रम्योऽयं लतामण्डपः सुपुष्पितोऽयं सहकारतरुः शिशिरेयं चन्दनवीथिका शोभनेयं लतादोलातिरमणीयमिदं तीरतरुतलमिति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

अथैकस्मिंश्च प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतमनाघ्रातपूर्वममानुषलोकोचितं कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपारूढकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीवाकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझंकाराकृष्टसरःकलहंसानि कतिचित्पदानि गत्वा हरनयनहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरवसन्तमिव तपस्यन्तं मौञ्जमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागमलंकारमिव ब्रह्मचर्यस्य यौवनमिव धर्मस्य विलासमिव सरस्वत्याः स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानां संकेतस्थानमिव सर्वश्रुतीनामात्मानुरूपेण सवयसापरेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतमतिमनोहरं स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् ।

तेन च कर्णावतंसीकृतां वसंतदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वनश्रियः कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीममृतबिन्दुनिस्यन्दिनीमदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् । अस्याः परिभूतान्यकुसुमामोदो नन्वयं परिमल इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवानमीक्षमाणाहमचिन्तयम् । अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकौशलस्याक्षीणता विधातुः । यत्त्रिभुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिबिम्बं विरचयता प्रजापतिना प्रथममेतदाकारकरणकौशलाभ्यास एव कृतः । अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायाः कारणम् । इति विचिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवनसुलभः कुसुमायुधः कुसुमासवमद इव मधुकरीं परवशामकरोत् ।

विस्मृतनिमेषेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमापिबन्तीव किमपि याचमानेव त्वदायत्तास्मीति वदन्तीवाभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव सर्वा-

त्मनानुप्रविशन्तीव तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना मनोभवाभिभूतां त्रायस्वेति शरणमिवोपयान्ती देहि मे हृदयेऽवकाशमित्यर्थितामिव दर्शयन्ती हा हा किमिदमसांप्रतमतिह्रेपणमकुलकुमारीजनोचितामिदं मया प्रस्तुतमिति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानां स्तम्भितेव लिखितेवोत्कीर्णेव संयतेव विधृतेव मूर्छितेव निस्पन्दसकलावयवा तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेनाकथिताशिक्षितेनानाख्येयेन स्वयंवेद्येन केवलं न विभाव्यते किं तद्रूपसंपदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनवयौवनेन किमनुरागेणेवोपदिश्यमाना किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेणाहमपि न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोकयम् । उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानमधारयम् ।

आसीच्च मम मनसि शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिन्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य । यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । क्वेदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च । क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरिस्पन्दितानि । नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानामुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकास्त्रपामपहाय स्वयमुपयाताः पतीन् । अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः । न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालोहि गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयान्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे

मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्तावदेवास्मात्प्रदेशादपसरणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् । अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः । इत्यवधार्यापसरणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया चेयं जातिरिति कृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरमस्मै प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायां मयि दुर्लङ्घ्यशासनतया भगवतो मनोभुवो मदजननतया च मधुमासस्यातिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्याविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य चञ्चलप्रकृतितया चेन्द्रियाणां दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणां चपलतया च मनोवृत्तेस्तथाभवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः कि बहुना मम भाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्विकारदर्शनापहृतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिनवागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपादिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवाकंपत करतलगताक्षमाला । तया तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् । इदं च मनस्यकरवम् । मकरकेतुरेव विलसानुपदिशति । अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वपीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इवेयमनभ्यस्ताकृती रतिरसनिःस्यन्दामिव क्षरन्त्यमृतामिव वर्षन्ती मदमुकुलितेव खेदालसेव निद्राजडेवानन्दभरमंथरतरलतरसंचारिण्यनिभृतभ्रूलतालासिनी दृष्टिः। कुतश्चेदमतिनैपुण्यं यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषःकथ्यते।

प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम् । भगवन् किमभिधानः कस्य वायं तपोधनस्य

युवा । किंनाम्नश्च तरोरियमनेनावतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोयमनाघ्रातपूर्वो गन्ध इति । स तु मामीषद्विहस्याब्रवीत् । बाले किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम् ।

अस्ति खलु सकलत्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महामुनिर्दिव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम तस्य भगवतः सुरासुरलोकसुन्दरीहृदयानन्दकरमशेषत्रिभुवनसुन्दरमतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवतार्चनकमलान्युद्धर्तुं मन्दाकिनीमवततार । अवतरन्तं च तदा कमलवनेषु सततसंनिहिता विकचसहस्रपुण्डरीकोपविष्टा देवी लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्या मन्मथविकृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण तु समासादितसुरतसमागमसुखायास्तस्मिन्नेवासनीकृते पुण्डरीके कृतार्थताऽसीत् । तस्माच्च कुमारः समुदपादि । ततस्तमुत्सङ्गेनादाय सा भगवन्गृहाण तवायमात्मज इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असावपि बालजनोचिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतं तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् ।

इयं च सुरासुरैर्मथ्यमानात्क्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य नन्दनवनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः । भगवन्सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सुसदृशोऽयमलंकारः । इयं समारोप्यतां श्रवणशिखरम् । व्रजतु

सफलतां जन्म पारिजातस्येति । एवमभिदधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितविलोचनस्तामनादृत्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य को दोषः सखे क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रह इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरीकृता । तदेतत्कार्त्स्न्येन योऽयं यस्य चायं या येयं यथा चास्य श्रवणशिखरं समारूढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किंचिदुपदर्शितस्मितो मामवादीत् । अयि कुतूहलिनि किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम् । इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजातकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृतांगुलिजालकात्करतलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत् । भर्तृदारिके स्नाता देवी । प्रत्यासीदति गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिरिति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छयापि कथं कथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाद्दृष्टिमाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधं तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किंचित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत् ।

सखे पुण्डरीक नैतदनुरूपं भवतः क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यःकश्चित्प्राकृत इव विक्लवीभवन्त-

मात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमद्येन्द्रियोपप्लवो येनास्येवं कृतः क ते तद्धैर्यम् । कासाविन्द्रियजयः । क तद्वशित्वं चेतसः क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता । क ते गुरूपदेशाः । क तानि श्रुतानि । क ता वैराग्यबुद्धयः । क तदुपभोगविद्वेषित्वम् । क सुखपराङ्मुखता । कासौ तपस्यभिनिवेशः । क सा संयमिता । क सा भोगानामुपर्यरुचिः क तद्यौवनानुशासनम् । सर्वथा निष्फला प्रज्ञा । निगुणो धर्मशास्त्राभ्यासः । निरर्थकः संस्कारः निरुपकारको गुरूपदेशविवेकः निष्प्रयोजना प्रबुद्धता । निष्कारणं ज्ञानम् । यदत्र भवादृशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वम् । अपहृता नामेयम् । इदमपि तावदपह्रियमाणमनयानार्यया निवार्यतां हृदयमिति ।

7। एवमभिधीयमानश्च तेन किंचिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत् । सखे कपिञ्जल किं मामन्यथा संभावयसि नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम् । इत्यभिधायालीककोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना मामवदत् । चपले प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यमिति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्यैकावलीं भगवन्गृह्यतामक्षमालेति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् । गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततःप्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि किं तत्रैव स्थितास्मि किमेकाकिन्यस्मि किं परिवृत्तास्मि किं तूष्णीमास्मि

किं प्रस्तुतालापास्मि किं जागर्मि किं सुप्तास्मि किं रोदिमि किं न रोदिमि किं दुःखमिदं किं सुखमिदं किमुत्कण्ठेयं किं व्याधिरयं किं व्यसनमिदं किमुत्सवोऽयं किं दिवस एष किं निशेयं कानि रम्याणि कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क्व गच्छामि किं करोमि किं शृणोमि किं पश्यामि किमालपामि कस्य कथयामि कोऽस्य प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिषम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिनी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितमिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा तस्माद्दिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना तद्वल्लभतया तपःपरिक्लेशायापि स्पृहयन्ती तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता स्मरजनितपक्षपाता तत्परिग्रहान्मुनिवेशस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती दूरस्थापि कमलिनीव सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसो मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी तथैव तां तद्विरहातुरजीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूरायमाणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सह गता स्नातुमासीत् । सा च पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैर्मामवादीत् । भर्तृदारिके यौ तौ तापसकुमारकौ दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियमवंतसी-

कृता सुरतरुकुसुममञ्जरी स तस्माद्द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासंतानगहनान्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्यप्राक्षीत् । बालिके केयं कन्यका कस्य वापत्यं किमभिधाना क्व वा गच्छतीति । मयोक्तमेषा खलु भगवतः श्वेतभानोरंशुभूतायामप्सरसि गौर्यां समुत्पन्ना देवस्य गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटमचलवरमभिप्रस्थिता । इति कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमिषेण चक्षुषा चिरमिवाभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनराह । बालिके कल्याणिनि तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्थ्यमानेति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः । भगवन्कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जन इति । एवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य शिलातले तेन गन्धगजमदसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकं स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिरेणाभिलिख्येयं पत्रिका त्वया तस्य कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देयेत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वाच सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन तत्संबंधिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनावेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपट्टिकां तस्यामिमाममिलिखितामार्यामपश्यम् ।

दूरं मुक्तालतया बिससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अनया च मे दृष्ट्या दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यागमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिव मन्यमाना सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा पार्श्वस्थामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती कपोलयोरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती तरलिके कथय कथं स त्वया दृष्टः किं किमभिहितासि तेन कियन्त कालमवस्थितासि तत्र कियदनुसरन्नस्मानसावगत इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तया सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथास्तं गते भगवति रवौ सा छत्रग्राहिणी समागत्याकथयत् । भर्तृदारिके तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति कथयति चाक्षमालामुपयाचितुमागतोऽस्मीति । अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनं गच्छ प्रवेश्यतामित्यादिश्य प्राहिणवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य सखायमृषिकुमारं कपिञ्जलनामानं जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेणागच्छन्तमपश्यम् । अन्तिकमुपगतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवान्तर्गताकूतमाकारमलक्षयम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षाल्य चरणावुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपा-

विशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां मत्समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव भगवन्नव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरादशङ्कितमभिधीययतामित्यवोचम् ।

15 एवमुक्तस्तु मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत् । राजपुत्रि किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेयविषयमवतरति त्रपया । क्व कन्दमूलफलाशी शान्तो वनवासनिरतो मुनिजनः क्व चायमशान्तजनोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमेवानुपपन्नमालोकय किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वल्कलानां सदृशमुताहो जटानां समुचितम् । किं तपसोऽनुरूपमाहोस्विद्धर्मकर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलमवश्यकथनीयमिदम् । अपर उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते । अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गतिर्नास्ति अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृदसव इति कथयामि । अस्ति भवत्याः समक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेनाभिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्यं प्रदेशमगमम् । अपयातायां भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्राक्षमासीच्च मे मनस्येवं किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत् । गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जया न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुमाहोस्वित्कुपितः परित्यज्य मां गतः । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यादित्येवं विकल्पयन्कंचित्कालमति-

ष्टम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूयमानः पुनरचिन्तयम् । स कदाचिद्धैर्यस्खलनविलक्षः किंचिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किंचिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम् । इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथा यथा नापश्यं तं तथा तथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिँल्लतागहने कृतावस्थानमुत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव मदनमयमिव परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मन्मथावेशस्यानभिज्ञेयपूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्वीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचिन्तयम् । एवं नामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुर्येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरसप्रतीकारमुपनीतः कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहो बत महच्चित्रम् । तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयचरित आसीत् । अद्य त्वितर इव परिभूय ज्ञानमवगणय्य तपःप्रभावमुन्मूल्य गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितमिति । उपसृत्य च तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव सखे पुण्डरीक कथय किमिदमित्यपृच्छम् । अथ सुचिरसंमीलनाल्लग्नमिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदनवशादुपजातारुणभावमश्रुजलपूराप्लावितमुत्कुपितमिव स्वच्छांशुकान्तरितरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरया दृष्ट्या सुचिरं विलोक्य

मामायततरं निश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणविरलाक्षरं सखे कापिञ्जल विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसीति कृच्छ्रेण शनैरवदत् । अहं तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृद्-सन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसा-वधार्याब्रुवम् ।

७१ सखे पुण्डरीक सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि । यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपादिष्टम् । उत धर्मशास्त्रपठि-तम् । उत धर्मार्जनोपायोऽयम् । उतापरस्तपसां प्रकारः । उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम् । उत व्रतरहस्यमिदम् । उत मोक्षप्राप्तियुक्तिः। आहोस्विदन्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुं किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । कथय किमप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवविधेषु विष-येषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतावनं सिञ्चति । कुवलय-मालेति निस्त्रिंशलतामालिङ्गति । कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पम-वगूहते । महारत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिस्पृशति । मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति । मूढो विषयोपभोगेष्वनिष्टानुबन्धिषु यः परिणतिविरसेषु सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषयतत्त्वोपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वीर्यमिदं ज्ञानमुद्वहसि । यतो न निवा-रयसि प्रबलरजःप्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि न नियमयसि वा क्षुभितं मनः । कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवल-म्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचार इति । एवं वदत एव मे वचनमा-क्षिप्य प्रतिपक्ष्मान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन पाणौ मामवलम्ब्यावोचत् । सखे किं बहुनोक्तेन सर्वथा सुस्थोऽसि

आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचापसायकानां पतितोऽसि न गोचरे । सुखमुपदिश्यते परस्य । यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति मनो वा विद्यते यः पश्यति वा शृणोति वा श्रुतमवधारयति वा यो वा शुभमिदं न शुभमिदमिति विवेक्तुमलं स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येवमेवायत्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः । दूरातीतः खलूपदेशकालः समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहायोपदेष्टव्यमुन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि । यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टावस्था । तद्गत इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादशदिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि । उत्क्वथ्यत इव हृदयम् । प्लुष्यत इव दृष्टिः । ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्तकालं तत्करोतु भवान् । इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तोऽप्यहमेनं प्राबोधयं पुनः पुनः । यदा शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेतिहासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे तदाहमचिन्तयम् । अतिभूमिमयं गतो न शक्यते निवर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राणपरिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामीति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा मृणालिकाः समुद्धृत्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितानि चादाय तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनम-

स्याकल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविटपिनां मृदूनि किसलयानि निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम् । आचरणतलादङ्गचर्चां चारचयम् । अभ्यर्णपादप्रस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूररेणुना स्वेदप्रतीकारमकरवम् । उरोनिहितचन्दनद्रवार्द्रवल्कलस्य स्वच्छसलिलसीकरस्राविणा कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नलिनीदलशयनमुपकल्पयतो मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतो मुहुर्मुहुश्च स्वेदप्रतिक्रियां कुर्वतः कदलीदलेन चानवरतं वीजयतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता । नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । क्वायं हरिण इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः । क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता । सर्वथा न हि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरुपपादेष्वप्यर्थेष्वयमवज्ञया विचरति । न चायं केनापि प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु । अपगतचेतनान्यपि संघट्टयितुमलं यद्यस्मै रोचते । कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति । कमलिन्यपि शशिकरद्वेषमुज्झति । निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति । ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते । जरापि यौवनेन संचारिणी भवति । किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम् । एवंविधो । येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणलवलघुतामुपनीतः । क्व तत्तपः । क्वेयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतिकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम् । किमाचेष्टितव्यम् । कां दिशं गन्तव्यम् । किं शरणम् । कश्चोपायः । कः सहायः । कः प्रकारः । का युक्तिः । कः समाश्रयः । येनास्यासवः संधार्यन्ते । केन वा कौशलेन कतमया वा युक्त्या कतरेण वा प्रकारेण केन वावष्टम्भेन कया वा प्रज्ञया कतमेन

वा समाश्वासनेनायं जीवेदिति । एते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम् । किमनयात्यन्तायतया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेनाशुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च त्वत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बालभावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् । अकालान्तरक्षमश्चायमस्य मदनविकारः सततमतिगर्हितेनाकृत्येनापि परिरक्षणीयान्मन्यन्ते सुहृदसून्साधवः । तदतिह्रेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्यत्क्रियते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयामि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम् । इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदित्यनिवेद्यैव तस्मै तस्मात्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम् । तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तमीदृशस्य चानुरागस्य सदृशमस्मदागमनस्य चानुरूपमात्मनो वा समुचितं तत्र प्रभवति भवती । इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखासक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये ह्रद इव निमग्ना तत्कालोपजातया लज्जया किंचिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैरानन्दबाष्पजलबिन्दुभिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसरा तत्क्षणमचिन्तयम् । दिष्ट्या तावदयमनङ्गो मामिव तमप्यनुबध्नाति । यत्सत्यमनेन मे संतापयताप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा ततः किमिव नोपकृतमनेन किं वा नोपपादितम् । को वानेनापरः समानो बन्धुः । कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशा-

न्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्क्रामति । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम् । तस्य वा पुरः किमभिधातव्यमिति । एवं विचारयन्त्या एव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत् । भर्तृदारिके त्वमसुस्थशरीरेति परिजनादुपलभ्य महादेवी प्राप्तेति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय राजपुत्रि महानयमुपस्थितः कालातिपातो भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरस्तद्गच्छामि सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोञ्जलिरेष मे परमो विभव इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः प्रविशता प्रतीहारीजनेन सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् तया तु तत्रागत्य किं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् ।

१०। गतायां च तस्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सवितरि तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम् । अयि तरलिके कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र सांप्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जामुत्सृज्य धैर्यमुन्मुच्य विनयमचिन्तयित्वा जनापवादमतिक्रम्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगणय्य कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धवृत्तिरननुज्ञाता पित्राननुमोदिता मात्रा स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिमेवं गुरुजनातिक्रमादधर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदा-

चित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेदिति । एवमुच्चारयन्त्यामेव मय्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।

अथ रजनीकरमुदितं विलोक्यान्तर्जनितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तत्क्षणमचिन्तयम् । एकत्र खलु मदनमधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः । एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् । इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च मे हृदयम् । इत्येवं विचिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमलवनम्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च संभ्रान्ततरलिकोपनीताभिश्चन्दनचर्चाभिस्तलवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेव रुदन्तीं तरलिकामपश्यम् । उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कार्द्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत् । भर्तृदारिके किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रसीद प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतःपरमसमर्थासि सोढुमिमं मकरचिन्हम् । इत्येवंवादिनीं तामहमवोचम् । उन्मत्ते किं मन्मथेन । नन्वयमागत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ यथा कथंचिदनुगमजीवना संभावयामि हृदयदयितमायासकारिणं जनम् । इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छाखेदविह्वलैरङ्गैः कथंचिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् ।

उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजातशङ्का चाचिन्तयम् । इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेनेति । अथ नातिदूरोद्गतेन चन्द्रमण्डलेनाप्लाव्यमाने ज्योत्स्नया

भुवनान्तराले तया कण्ठस्थिताक्षमालया श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या रक्तांशुकेन कृतशिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।

अवतीर्य च पारिजातकुसुममंजरीपरिमलाकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन मधुकरजालेनानुबध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गत्य तत्समीपमुदचलम् । प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयमपरिजनमात्मानमालोक्याचिन्तयम् । प्रियतमाभिसरणप्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तथाहि समारोपितशरासनासक्तसायकोनुसरति कुसुमायुधः । दूरप्रसारितकरः करमिव कर्षति शशी प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियैर्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठेति । प्रकाशञ्चावदम् । अयि तरलिके अपि नाम मामिवायमिन्दुहतकस्तमपि किरणकचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत् । इत्येवंवादिनीं च मामसौ विहस्याब्रवीत् । भर्तृदारिके मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनातुर इव भर्तृदारिकायां तास्ताश्चेष्टाः करोति । एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालपैस्तया सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजोधूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयस्रुतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे प्रक्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षान्नातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेक्षणस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरामवदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्टमन्तः कथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना तरलिके किमिदमिति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिस्तदभिमुखमतित्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादं हा हतोऽस्मि हा दग्धोऽस्मि हा वञ्चितोऽस्मि हा किमिदमापतितं किं वृत्तमुत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन्मदनपिशाच पाप निर्घृण किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्र चाण्डाल कृतार्थोऽसीदानीम् । अपगतदाक्षिण्यं दक्षिणानिलहतक पूर्णास्ते मनोरथाः । कृतं कर्तव्यम् । वहेदानीं यथेष्टम् । हा भगवञ्श्वेतकेतो पुत्रवत्सल न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म निष्परिग्रहोऽसि । हा तपो निराश्रयमसि । हा सरस्वति विधवासि । हा सत्यानाथमसि । हा सुरलोक शून्योऽसि । सखे प्रतिपालय माम् । अहमपि भवन्तमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवता विना क्षणमप्यवस्थातुमेकाकी । कथमपरिचित इवादृष्टपूर्व इवाद्य मामेकपद उत्सृज्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता । कथय त्वदृते क्व गच्छामि । शून्या मे दिशो जाताः । तदुत्तिष्ठ देहि मे विलपतः प्रतिवचनम् । क्व तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम क्व सा स्थितपूर्वाभिभाषिता च । इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तं च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा सरस्तीरलतासक्तित्रुट्यमानांशुकोत्तरीया यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीकरासारस्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं शयनमधिशयानं कपिञ्जलेन मद्दर्शनादब्रह्मण्यमित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तं तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

उद्भूतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमकिमकरवं किं व्यलपमिति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन्क्षणे केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराल्लब्धचेतना दुःखभागिनी वन्हाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ विचेष्टमानमपश्यम् । अश्रद्धधानां चासंभवनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय हा हा किमिदमुपनतमिति मुक्तार्तनादा हा अम्ब हा तात हा सख्य इति व्याहरन्ती हा नाथ जीवितनिबन्धनाचक्ष्व क्व मामेकाकिनीमशरणामकरुणं विमुच्य यासि । पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः । प्रसीद सकृदप्याल्प दर्शय भक्तवत्सलताम् । ईषदपि विलोकय । पूरय मे मनोरथम् । आर्तास्मि । भक्तास्मि । अनुरक्तास्मि । अनाथास्मि । बालास्मि । अगतिकास्मि । दुःखितास्मि । अनन्यशरणास्मि । मदनपरिभूतास्मि । किमिति न करोषि दयाम् । कथय किमपराद्धं किं वा नानुष्ठितं मया । कस्यां वा नाज्ञायामादृतम् । कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतम् । येन कुपितः दासीजनमकारणात्परित्यज्य व्रजन्न बिभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया याहमद्यापि प्राणिमि । हा हतास्मि मन्दभागिनी । कथं मे न त्वं न तातो न विनयो न बन्धुवर्गो न परलोकः । धिङ्मां दुष्कृतकारिणीं यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसहृदया याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण । किमम्बया । किं वा तातेन । किं बन्धुभिः । किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् । अयि दैव निर्घृण दर्शय दयाम् । विज्ञापयामि त्वाम् । देहि दयितदक्षिणाम् ।

भगवति भवितव्यते कुरु कृपाम् । पाहि वनितामनाथाम् भगवत्यो वनदेवताः प्रसीदत प्रयच्छतास्य प्राणान् । अम्ब वसुंधरे सकललोकानुग्रहजननि किमर्थं नानुकम्पसे । तात कैलास शरणं गतास्मि ते । दर्शय दयालुताम् । इत्येतानि चान्यानि च व्याक्रोशन्ती कियद्वा स्मरामि । ग्रहगृहीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहतेव व्यलपम् । तज्जीवितायैवात्ममरणाय स्पृहयन्ती मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दनश्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसबिसयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये परामृशन्ती पुण्डरीक निष्ठुरोस्येवमप्यार्ता न गणयसि मामित्युपालभमाना मुहुर्मुहुरेनमन्वनयम् । मुहुः पर्यचुम्बम् । मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । आः पापे त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावदस्यासवो न रक्षिता इति तामेकावलीमगर्हयम् । अयि भगवन्प्रसीद प्रत्युज्जीवयैनमिति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम् । मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन् । कुतस्ते संलापाः कुतस्तान्यतिकरुणानि वैक्लव्यरुदितानि ।

७ इत्येवमात्मवृत्तान्तवेदयन्त्या एव च तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिकष्टवमस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । वेगान्निष्पतन्तीं च शिलातले तां ससंभ्रमप्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलार्द्रेण च तदीयेनैवोत्तरीयवल्कलप्रान्तेन शनैः शनैर्वीजयन्संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडेन प्रक्षाल्यमानकपोलयुगलो लब्धचेतना-

मवादीत् । भगवति मया पापेन तवायं पुनरभिनवतामुपनीतः शोको येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्यसमर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि संकीर्त्यमानान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नार्हसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसून्पुनः पुनः स्मरणशोकानलेन्धनतामुपनेतुमिति ।

एवमुक्ता दीर्घमुष्णं च निश्वस्य बाष्पायमाणलोचना सनिर्वेदमवादीत् । राजपुत्र या तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न परित्यक्ता सेदानीं परित्यज्यत इति दूरापेतमेतत् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भगवानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः । सर्वमिदमलीकमस्य दुरात्मनः शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामग्रेसरीकृता । यया चाधिगतमदनवेदनया वज्रमय्येवेदमनुभूतं तस्याः का गणना कथनं प्रति । किं वापरमतः कष्टतरमाख्येयमन्यद्भविष्यति यन्न शक्यते सोढुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्यानन्तरमाश्चर्यं यद्भूत्तदावेदयामि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव इवाव्यक्तो यः समुत्पन्नस्तं च कथयामि । यथा दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतज्ञं च हतशरीरं वहामि तदलं श्रूयताम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्नवस्थान्तरे मरणैकनिश्चया तत्तद्बहुविलप्य तरलिकामब्रवम् । अभ्युत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये कियद्रोदिमि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चितामनुसरामि जीवितेश्वरमिति । अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलविनिर्गतो गगनादवतीर्य महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतो दिव्याकृतिरैरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां तमुपर-

तमुत्क्षिप्य दुन्दुभिनादगम्भीरेण स्वरेण वत्से महाश्वेते न परित्याज्यास्त्वया प्राणाः पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः । इत्येवमादृतः पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । दुरात्मन्नन्तक क्व मे वयस्यमपहृत्य गच्छसीत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो बध्नन्सावेगमुत्तरीयवल्कलेन परिकरमुत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन् ।

॥ मम तु तेन द्वितीयनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदीर्यत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामब्रवम् । अयि न जानासि किमेतदिति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत् । भर्तृदारिके न जानामि पापकारिणी । किं तु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः । किमुत साक्षात् । न चाल्पमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्त विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमाश्वासनस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्गत एव कपिञ्जलः । तस्माच्च कुतोऽयं को वायं किमर्थं वानेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासंभावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासितेति सर्वमिदमुपलभ्य जीवितं

वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यवसितम् । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति । तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि तावद्ध्रियन्ताममी प्राणाः । इत्यभिदधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीविततृष्णायाः क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य तथा तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया कपिञ्जलप्रत्यागमनकांक्षया च तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाग्निमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

12 प्रत्यूषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा बुद्ध्या निःसारतां संसारस्य ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनो निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानामाकलय्य दुर्निवारतां शोकस्य दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानामवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानामविगणय्य तातमम्बां च परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गं निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमाश्रितवत्यस्मि । अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सहबन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृताक्रन्दस्तैस्तैरुपायैरभ्यर्थना-

भिश्च बहुभिरुपदेशैश्चानेकप्रकारैः परिसान्त्वनैश्च नानाविधैर्गृहगमनाय मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्तयितुमिति निश्चयमधिगतवांस्तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितृस्नेहस्य पुनः पुनर्मया विसृज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते ततः प्रभृति जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किल कृतज्ञतां दर्शयन्ती तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्तामितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः शोषयन्ती वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तद्गुणगणानिव गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकमस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्ती सुचिरं न्यवसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरर्था निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः । इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया चातितपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपारूढगौरवोऽभूत् । तदानीं तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तया च कृतज्ञतया हृतहृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्रीकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत । भगवति क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फले-

नाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शयन्रोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमाचेष्टितं येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मनःप्रभृति समुपचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो बान्धवजनः । संनिहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । विमुक्तान्यतिशायितशुनासीरसमृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतमरण्यावस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिहतैः परित्यज्यते । महीयसा तु यत्नेन गरीयसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतत् । अज्ञानपद्धतिरियम् । मौर्ख्यस्खलितमिदम् । यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तरि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोयमसह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावत्तस्यायं प्रत्युज्जीवनोपायः । न धर्मोपचयकारणम् । न शुभलोकोपार्जनहेतुः । न निरयपातप्रतीकारः । न दर्शनोपायः । न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपरिपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम् । असावप्यात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जलाञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च । मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं रतिं भगवति भर्तरि मकरकेतौ हरनयनहुतभुजा दग्धेप्यविरहितामसुभिः । उत्तरां च विराटदुहितरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विनयवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावुपगतेऽपि धृतदेहाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः ।

14 प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात् । भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता । अनुभवे च को विकल्पः । कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् । उपरतेन च सह जीवन्त्या कीदृशी समागतिः । अतो निःसंशयमसावुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः । बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः । चित्रं च दैवम् । आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः । अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च सुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासंभाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या । चिरप्रवृत्त एष पन्थाः । तथा हि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य नप्ता प्रमतितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजितवान् । अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुसारिणमात्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहृतप्राणमुलूपी नाम नागकन्या सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च परीक्षितमश्वत्थामास्त्रपावकपरिप्लुष्टमुदरादुपरतमेव निर्गतमुत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्वासुदेवो दुर्लभानसून्प्रापितवान् । अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि किं क्रियते । क उपालभ्यते । प्रभवति हि भगवान्विधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि । अतिपिशुनान्यस्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि न क्षमन्ते दीर्घकालमव्याजरमणीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गुराणि सुखान्यायतस्वभावानि च दुःखानि । तथा हि । कथमप्ये-

कस्मिञ्जन्मनि समागमो जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम् । आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णमेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्त्यापदम् । इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

15 अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे महाश्वेता मन्दमन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा वल्कलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्द्वितीये शिलातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनः पुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृत्तान्तमभावयत् । आसीच्चास्य मनसि । एवं नामायमप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः कुसुमायुधो यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति । सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनायेति । पुनः पप्रच्छ चैनाम् । भगवति सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी तरलिका क्व गतेति ।

16 अथ साकथयत् । महाभाग यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायतेक्षणा कन्याभूत् । तस्याश्च देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् अपरिमितगुणगणाकृष्टहृदयश्चान्यवनितादुर्लभेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोर्यौवनसुखानि सेवमानयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोरथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य

दुहितृरत्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना। सा च मे जन्मतः प्रभृत्येकासनशयनपानाशना परं प्रेमस्थानमखिलविश्रम्भधाम द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम्। एकत्र तया मया च नृत्यगीतादिकलासु कृताः परिचयाः। शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरपनीतो बालभावः। सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातशोका निश्चयमकार्षीत्। नाहं कथंचिदपि सशोकाया महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती च। यदि कथमपि मामनिच्छन्तमपि बलात्तातः कदाचित्कस्मैचिद्दातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा नियतमात्मानमुत्स्रक्ष्यामीति। सर्वं च तदात्मदुहितुः कृतनिश्चयं निश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परिजनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमशृणोत्। गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य सुतां बलवदुपतापपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत। एकापत्यतया चातिप्रियतया च न शक्तः किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यंश्चान्यदुपायान्तरमिदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तया महादेव्या मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनं वत्से महाश्वेते त्वद्व्यतिरेकेणेव दग्धहृदयाणामिदमपरमस्माकमुपस्थितमिदानीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणमिति संदिश्य मत्समीपमद्यैव प्रत्यूषसि प्रेषितवान्। ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरोदेन सार्धं सा तरलिका सखि कादम्बरि किं दुःखितमपि जनमातितरां दुःखयसि जीवन्तीमिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथमिति संदिश्य विसर्जिता। नातिचिरं गतायां च तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः। इत्यभिधाय तूष्णीमभवत्।

अत्रान्तरे भगवांस्तारकाराज उदगात्। क्रमेण चोद्गते

शशाङ्कमण्डले चन्द्रापीडः सुप्तामालोक्य महाश्वेतां पल्लवशयने शनैः समुपाविशत् । अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः किं वा वराकी पत्रलेखा किं वा राजपुत्रलोक इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ । अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा सावष्टम्भाकृतिना राजकुलसंपर्कचतुरेण गन्धर्वदारकेण केयूरकनाम्नानुगम्यमाना प्रत्यूषस्यैव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रापीडं सुचिरमालोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिलातलं भेजे । समुपविष्टश्च तमदृष्टपूर्वं रूपातिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे ।

परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम् । किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनमिति । अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिर्मधुरया गिरा व्यजिज्ञपत् । भर्तृदारिके दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी विज्ञापिता च निखिलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ण्य च यत्तया रुदित्वा प्रतिसंदिष्टं तदेष तयैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावाहकः केयूरकः कथयिष्यति । इत्युक्त्वा विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत् । भर्तृदारिके महाश्वेते देवी कादम्बरी दृढदत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति । यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजनवचनानुरोधः किमिदं मच्चित्तपरीक्षणं किं गृहनिवासापराधनिपुणो-

पालम्भः । किं प्रेमविच्छेदाभिलाषः किं भक्तजनपरित्यागोपायः किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिष्पन्दानिर्भरं हृदयम् । एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमासि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी केनासि शिक्षिता वक्तुमप्रियम् । स्वस्थोऽपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्यवसाननिरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत् । किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्माद्विधो जनः । सुहृद्दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा कैव निर्वृतिः कीदृशाः संभोगाः कानि वा हसितानि । येनेदृशी दशामुपनीता प्रियसखी कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं कुर्याम् । अपि च यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं निवसति प्रियसखी कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा तीव्रव्रतकर्षिताङ्गी प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति तत्राहमवगणय्यैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तुनि यया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमयशः समवधीरितो विनयो गुरुजनवचनमतिक्रान्तं न गणितो लोकापवादो वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते । तदयमञ्जलिरुपरचितः प्रणामोऽयमिदं च पादग्रहणम् । अनुगृहाण माम् । वनमितो गतासि मे जीवितेन सह । इति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि । इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

।१ महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं प्राहिणोत् । गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच । राजपुत्रो रमणीयो हेमकूटः । चित्रा च

चित्ररथराजधानी । बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः । पेशलो गन्धर्वलोकः । सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी । यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि नावसीदति वा गुरुप्रयोजनमदृष्टपूर्वविषयकुतूहलि वा चेतो मद्वचनमनुरुध्यते वा भवन्मतिः सुखदायि वास्मच्चिरदर्शनमर्हसि वा प्रणयमिमप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे समारूढो वा परिचयलेशोऽनुग्राह्यो वायं जनस्ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानं तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीमपनीय तस्याः कुमतिमनोमोहविलसितमेकमहो विश्रम्य श्वोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारणबान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वासितमिव चेतसा श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सह्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः। परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः । इत्युक्तवतीं चन्द्रापीडोऽब्रवीत् । भगवति दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्कितया नियुज्यताम् । इत्यभिधाय तथा तया सहैवोदचलत् ।

।२० क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधं स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकमियत्तां ग्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतमपुरुषमिव सर्गान्तरं कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

२। तस्य चैवंविधस्य किंचिदभ्यन्तरमतिक्रम्यतेश्चतेश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परिजनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । ताञ्छृण्वन्नेव कादम्बरीभवनसमीपमुपाययौ । अथ सेवार्थ-

मागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणेव लावण्यमयेन कृतदीर्घरथ्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तन्मध्ये च श्रीमण्डपं ददर्श । तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलोपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन कन्यकाजनेन परिवृतां समीपे संमुखोपविष्टां कोऽसौ कस्य वापत्यं किमभिधानो वा कीदृशं तस्य रूपं कियद्वा वयः किमभिधत्ते भवता किमभिहितः कियच्चिरं दृष्टस्त्वया कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः किमयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्तीं कादम्बरीं ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि। शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शक्लेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुबिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिकवनान्युत्पन्नानीति । एवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलोकनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्षं चक्षुस्तस्मिन्सुचिरं पपात ।

२३ कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयपदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठां कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत् । सखि कादम्बरि भारते वर्षे राजा तारापीडो नाम ।

तस्यायं चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः । परित्यक्तसकलासंगनिष्ठुरामपि मे सविशेषैः स्वभावसरलैर्गुणैराकृष्य चित्तवृत्तिं वर्तते । दुर्लभो हि दाक्षिण्यपरवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः । यतो दृष्ट्वेममहमिव त्वमपि निर्माणकौशलं प्रजापतेर्ज्ञास्यसीति बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुप्रकारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य लज्जामनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भतामविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा मयि तथात्रापि वर्तितव्यम् । एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च इत्यावेदिते तया चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । ससंभ्रमपरिजनोपनीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशत् । त्वरितपरिजनोपनीतेन च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महाश्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्कमारुरोह । चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता त्वंसदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । मुहूर्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभापत । सखि कादम्बरि सर्वाभिरेवास्माभिरभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः तदस्मै तावद्दीयताम् । इत्युक्ता च किंचिद्विवर्तितावनमितमुखी शनैरव्यक्तमिव प्रियसखि लज्जेहमनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन गृहाण त्वमेवास्मै प्रयच्छेत्युवाच कादम्बरी ताम् । पुनः पुनरभिधीयमाना

च तया कथमपि ग्राम्येव चिराद्दानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकृष्टदृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिरामुकुलितलोचना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलास्फालनसंक्रान्तासिन्दूरमिव स्वभावपाटलं प्रसारितवान्पाणिम् । तत्र च सा वेपथुचलितवलयावलीवाचालेन संभाषणमिव कुर्वता हस्तेन स्वेदसलिलपातपूर्वकं गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजन इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती ताम्बूलमदात् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत् । आयुष्मति देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा त्वां द्रष्टुमाह्वयत इति । एवमभिहिता च गन्तुकामा सखि चन्द्रापीडः क्वास्तामिति कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु विहस्यावदत् । सखि महाश्वेते किं त्वमेवमभिदधासि । दर्शनादारभ्य शरीरस्याप्ययमेव प्रभुः किमुत भवनस्य विभवस्य परिजनस्य वा । यत्रास्मै रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्रायमास्तामिति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेता तदत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमदवने क्रीडापर्वतकमणिवेश्मन्यास्तामित्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ। चन्द्रापीडोऽपि तया सहैव निर्गत्य विनोदनार्थं गीतकलाकुशलाभिः कन्यकाभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गः क्रीडापर्वतमणिमंदिरमगात् । गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलं सखीजनं परिजनं च परिमितपरिचारिकाभिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्यादूरास्थिताभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना समचिन्तयच्चैनम् । अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकतया मया न शङ्कितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । गुरुजनान्न त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् । तथा च महाश्वेता

दुःखितेति निर्दाक्षिण्यया नापेक्षितम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतं वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा तातो वा गन्धर्वलोको वा । न खलु जानामि मन्दभागिन्युत्सन्नमन्मथेन वा पूर्वकृतापुण्यसंचयेन वान्येन वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः यस्य दर्शनमात्रेणेव समर्पितेव मन्मथेन विक्रीतेव हृदयेनोपकरणीभूतास्मि । न मे कार्यं तेन चपलेन । इति क्षणमिव संकल्पमकरोत् । कृतसंकल्पा तु निर्भर्त्सितेव मनोभुवा पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव । तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलाबलात्प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजलव्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श न चक्षुषा । तत्संगमकालातिपातासहेव मनो गमागमाय वियुक्तवती न परिजनम् ।

२६ चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशितबहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरकेणोत्सङ्गे गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दोलायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसहस्रैरेवमायास्य मां विप्रलभते लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति मदनो वा । किमनेन वृथैव मनसा खेदितेन । यदि सत्यमेवेयं धवलेक्षणा मय्येवंजातवृत्तिस्तदा न चिरात्स एवैनामप्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति । स एवास्य संशयस्य च्छेत्ता भविष्यति । इत्यवधार्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिस्तैस्तै-

रालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासांचक्रे । मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलाक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतकशिखिरमारुरोह ।

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मावलोकयितुं विमुच्य तं गवाक्षमनङ्गक्षिप्तचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना मुहुर्मदलेखां सखीं परिष्वज्य मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा विहस्य तं विलोकयन्ती तेन च विलोक्यमाना महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहारीनिवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार स्नानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत् । चन्द्रापीडोपि तस्मादवतीर्य प्रथमविसर्जितेनेव कादम्बरीपरिजनेन निवर्तितस्नानविधिर्निरुपहतशिलातलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्राग्भाजि मनोहारिणि मरकतशिलातले समुपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं दिवसम् । कुतूहलाच्चालोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां तमालिकयानुगम्यमालामागच्छन्तीं मदलेखां तस्याश्च समीपे तरलिकां तया च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं प्रभावर्षिणमतितारं हारम् । दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीडश्चन्द्रातपद्युतिमुषो धवलिम्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामापतन्तीं प्रतिजग्राह । सा तु तस्मिन्नेव मरकतग्रावणि मुहूर्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाय तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच । कुमार तवे-

यमपहस्तिताहंकारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवशं जनं कामिव न कारयति । त्वन्मूर्तिरेवात्रोपालम्भमर्हति या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि त्वाद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमाभाति । अपि च स्वयंगृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी न विभवम् । अप्रतिपाद्या दि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः । भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते । दत्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा । यत्सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव त्वय्यात्मानमवगच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भतानां सर्वरत्नानामेकः शेष इति शेषनामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवताम्भसांपत्या गृहमुपगताय प्रचेतसे दत्तः । पाशभृतापि गन्धर्वराजाय गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै तयापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति विभावयन्त्या नभस्तलमेवोचितं सुधासूतेर्धाम न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि निजगुणगणाभरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणमङ्गेषु नारोपयन्ति तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना । नच नारायणोऽत्रभवन्तमतिरिच्यते । नापि कौस्तुभमणिरणुनापि

गुणलवेन शेषमतिशेते । न चापि कादम्बरीमाकारानुकृतिकलयाप्य लघीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः नचाभूमिरेषा प्रीतिप्रसरस्य । नियतं च भवता भग्नप्रणया महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः खेदयित्वात्मानमुत्स्रक्ष्यति । अत एव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तयापि कुमारस्य संदिष्टमेव । न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रणयप्रसरभङ्गः । इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

[illegible]१ चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः सबहुमानं प्रत्यवादीत् । मदलेखे किमुच्यते । निपुणासि । जानासि ग्राहयितुम् । उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अति मुग्धे के वयमात्मनः । के वा वयं ग्रहणस्याग्रहणस्य वा । गता खल्वियमस्तं कथा सौजन्यशालिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्वनिविष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अतिदक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्या गुणा न कंचिन्न दासीकुर्वन्ति । इत्युक्त्वा च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांबभूव मदलेखाम् । अनतिदूरं गतायां च तस्यां क्रीडापर्वतकगतमुदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं चन्द्रापीडं द्रष्टुमुत्सारितवेत्रच्छत्रचामरचिन्हा निषिद्धाशेषपरिजनानुगमना तमालिकाद्वितीया चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारुरोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलासतरंगितैर्विलोकितैर्जहारास्य मनः । तं विलोकयन्ती तावदवतस्थे यावदुपसंहतालोको लोहितो दिवसो बभूव ।

130 अथास्तमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि जाताया चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिखरादवततार कादम्बरी । क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोऽचिरादिवोदगाद्भगवानीक्षणोत्सवः सुधासूतिः । उच्छ्रिते च श्वेतभानौ चन्द्रापीडः कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्यागत्याकथयत्केयूरको देवी द्रष्टुमागतेति । अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीमल्पसखीजनपरिवृतामपनीताशेषराजचिन्हां मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती प्राकृतेव परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि कुमाराध्यास्यतां शिलातलमेवेत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु मुहूर्तमेव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः । देवि दृष्टिपातमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः । किमुतैतावतोऽनुग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि यस्यायमनुरूपोऽनुग्रहातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा सुजनता यदभिनवसेवकजनेप्येवमनुरुध्यते । प्रायेण मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः खलु परिजनस्ते यस्योपरि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः । परोपकारोपकरणं शरीरम् । तृणलवलघु च जीवितम् । अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत् । कुमार भवतु अतियन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते सर्वमिदमन्तरेणापि वचनमनया परिगृहीतम् । किं पुनरमुनोपचारफल्गुना वचसा संदेहदोलामारोप्यत इति । स्थित्वा च कंचि-

त्कालं कृतप्रस्तावा कथं राजा तारापीडः कथं देवी विलासवती कथमार्यः शुकनासः कीदृशी चोज्जयिनी सा कीदृग्भारतं वर्षं रमणीयो वा मर्त्यलोक इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्चान्याभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार । चन्द्रापीडोपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगंभीरतां च कादम्बर्या निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेताया सुजनतां च मदलेखाया महानुभावतां च परिजनस्यातिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

३। अथोदिते सवितरि चन्द्रापीडः शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितमुखकमलः कृतसंध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्बूलः केयूरक विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा क्व वा तिष्ठतीत्यवोचत् । गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन देव मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहावतिष्ठत इत्यावेदितो गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । कादम्बरीं समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव सुधावेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभिप्राया कादम्बरीमब्रवीत् । सखि भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैरार्द्रीकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः । पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते । अपि च युवयोर्दूरस्थितयोरपि

स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातु भवतीति ।

अथ कादम्बरी सखि महाश्वेते स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा क इवात्रानुरोधः । इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय प्रापयत कुमारं स्वां भूमिमित्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणो देवि किं ब्रवीमि बहुभाषिणे न श्रद्दधाति लोकः स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु । इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरीवर्जमशेषः कन्यकाजनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमाबाहिस्तोरणमनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमारुह्य गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् । निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । संमानितराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेतैवं कादम्बर्येवं मदलेखैवं तमालिकैवं केयूरक इत्यनयैव कथया प्रायो दिवसमनैषीत् । कादम्बरीरूपदर्शनद्विष्टेचेव नास्य पुरेव प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मीः । तामेव च धवलेक्षणामाबद्धरणरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एव सा जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समुत्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह प्रविशन्तं केयूरकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनमेह्येहीत्युक्त्वा

प्रथममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा ततो हृदयेन ततो रोमोद्गमेन पश्चाद्भुजाभ्यां प्रधावितः पथि तमालिलिङ्ग गाढम् उपावेशयच्चैनमात्मनः समीप एव । पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षरत्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः । केयूरक कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी भगवती महाश्वेता चेति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव स्नापित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्यादृततरमवोचत् । अद्य कुशलिनी यामेवं देवः पृच्छति । इत्यभिधायापनीयार्द्रवस्त्रकर्पटावगुण्ठितं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्घाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्यदर्शयत् । मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि हरशिरश्चन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरमतिबहलमृगमदामोदमनोहरं च मलयजविलेपनम् । अब्रवीच्च । चूडामणिचुम्बिनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी । महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण कुशलवचसा नमस्कारेण च मदलेखा पादप्रणामेन च तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया । धन्याः खलु ते येषां न गतोऽसि चक्षुषोर्विषयम् तथा नाम समक्षं । भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्वन्मया इव संवृत्ताः । त्वया वियुक्तं विनिवृत्तमहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलपरित्यागाम् । तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् । अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम् । अतः पुनरागमनगौरवेणार्हसिमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयति । अवश्यं सोढव्या चेयमस्माद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भव-

त्सुजनतैव जनयत्यनुचितसंदेशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः प्रहितः । इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडो महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरीत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह तेन च सुरभिणा विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशे समवलम्ब्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विसृज्य शनैः शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरंगममन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्चोभयतः किंचित्किंचिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयाम्बभूव । अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिपिन्नानुगमने निखिले समुत्सरिते परिजने केयूरकद्वितीय एव मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेष्विन्द्रायुधस्य पृष्ठावगुण्ठनपटं किंचिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कूणितनेत्रविभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमुवाच । केयूरक कथय मन्निर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले । केन वा व्यापारेण वासरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री किं वाकरोन्महाश्वेता किमभाषत वा मदलेखा के वा भवन्नालापाः परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत् । आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा । केयूरकस्तु सर्वमाचचक्षे । देव श्रूयताम् । निर्गते त्वयि देवी कादम्बरी

सपरिजना सौधशिखरमारुह्य तुरगधूलीरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्कन्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथमपि सखेदमवतीर्य क्षणमिवास्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवान्देवः । तमुपेत्य च देवेनात्र शिलातले स्थितमत्र शिलाप्रदेशे स्नातमत्र गिरिनदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणिरत्र स्फटिकशिलातले भुक्तमत्र मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तमिति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिन्हानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिवेश्मन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते च भगवति रवावुदिते चन्द्रमसि तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा किमपि चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वोत्थाय शय्यागृहमगात् । शयननिक्षिप्तगात्रयष्टिश्च ततः प्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उषसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपलम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती ।

74 चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुरश्वोऽश्व इति वदन्भवनान्निर्ययौ । आरोपितपर्याणं च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य पश्चादारोप्य पत्रलेखां स्कन्धावारे स्थापयित्वा वैशम्पायनमशेषं परिजनं निवर्त्य चान्यतुरगाधिरूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार तुरगात् । अवतीर्य च द्वारपालार्पिततुरंगः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य क्व देवी कादम्बरी तिष्ठतीति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन देव मत्तमयूरस्य क्रीडा-

पर्वतस्याधस्तात्कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते । इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्त्मा प्रमदवनमध्येन गत्वा कंचिद्ध्वानं मरकतहरितानां कदलीदलानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषां च मध्ये निरन्तरनालिनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्मिंश्च जलदेवतानामिव समूहं वरुणश्रियामिव समागमं शरदामिव समाजं सरसीनामिव गोष्ठीबन्धं शिशिरोपचारनिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत्।

तेन च प्रणम्यमानस्त्वरितापसृतेन च दीयमानमार्गश्चन्दनपङ्ककृतवेदिकानां द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिः शिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणाश्च वीक्षमाणो हिमगृहकस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतो जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसो लताभिर्विराजितमाससाद । क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणेवोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेनामन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च नीहारमयानर्ककिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृतामशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं गङ्गां मृणालदण्डमण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानां कादम्बरीं व्यलोकयत् ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण कथय किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया कियत्यध्वनि कासावितीव प्रतिमुखं निक्षिप्तेन चक्षुषानक्षरं पप्रच्छ । दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं कुसुमशयनादुत्तस्थौ । चन्द्रापीडस्तु समुप-

सृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम । कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने समुपविष्टायां पृष्ठतः समुपाविशयत् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशाया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन पस्पर्श ।

चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्याचिन्तयत् । अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्दधाति । भवतु पृच्छामि तावदेनां निपुणालापेनेति प्रकाशमब्रवीत् । देवि जानामि कामरतिं निमित्तीकृत्य प्रवृत्तोयमविचलसंतापतीव्रो व्याधिः सुतनु सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्काम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपडिया पातितामवेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदेवतनूभूते ते भुजलते । गाढसंतापया च दृष्ट्या वहसि स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम् । । गृहाण स्वयंवरार्हाणि मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लतेति । अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्तव्याहारसूचितमर्थं मनसा जग्राह । मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोदमधुकरपटलान्धकारितं मुखं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । कुमार किं कथयामि । दारुणोयमकथनीयः खलु संतापः । अपि च सुकुमारभावोपेतायाः किमिवास्या यन्न संतापाय । तथा हि । मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते । ज्योत्स्नाप्यातपायते । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालापमस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव

चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोचयित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ ।

निर्गतं च तुरंगममारुरुक्षन्तं पश्चादागत्य केयूरकोऽभिहितवान् । देव मदलेखा विज्ञापयति । देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निवर्त्यमानामिच्छति पश्चाद्याम्यतीति । श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः केयूरक धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवीप्रसादः । प्रवेश्यतामित्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपादागतमभिजाततरमालेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरंगमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत् । अङ्ग कच्चित्कुशली तातः सह सर्वेण परिजनेनाम्बा च सर्वान्तःपुरैरिति । अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरं देव यथाज्ञापयसीत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूव । युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ ।

40 स्वस्त्युज्जयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महाराजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चच्चारुचूडामणिमरीचिचक्रचुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः किंतु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । देवी च सहान्तःपुरैर्ग्लानिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकालतां नेतव्येति । शुकनासिप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् । अथ यथाज्ञापयति तात इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढःप्रमाणपटहमवादयत् । समीपे स्थितं च महताश्वीयेन परिवृतं महाबला-

धिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश । भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यति तन्मुखेन विज्ञाप्याऽप्रणम्य देवी कादम्बरी । नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयास्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्थाः प्रसादामृतदृष्टयो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्तितमस्मद्गुणसंभारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि । गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति हि देहमात्रकस्य । हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्याटविकमौलिमकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुम् । सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसंगतो सज्जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडचण्डालः । मैवं मंस्था यथा जीवन्पुनर्देवीचरणारविंदवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्चकथनीयः प्रणामपूर्वमशिथिलः कण्ठग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अपि चास्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादंबरीपरिजनः । रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूट इति ।

4। एवमादिश्य तं सुहृदादिसाधनमक्लेशतया शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभारे न्ययुङ्क्त । स्वयमपि च तथारूढ एव तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याणलग्नमभिनवकादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयि-

नीवार्तां पृच्छन्प्रतस्थे । क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपादपप्रायया शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया शून्यया दिवसमटव्या गत्वा परिणते रविबिम्बे इतस्ततः पथिकपुरुषोपहारमार्गमिवालोकयन्तं महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श । तदभिमुखश्च किंचिदध्वानं गत्वा केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरददन्तकपाटेन परिवृतां जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरचयत् ।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तं कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगदूयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवारयच्च तेन सार्धं संरब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशममुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव तं पप्रच्छ । पृष्टश्चासाववर्णयदात्मानम् । अतीतस्वशौर्यरूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तावावासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु संयतेषु वाजिषु सुषुप्सति सैनिकजने चन्द्रापीड एकदेशसंयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारनिवेदितं शयनीयमगात् । विषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृहीतस्य विसर्जयां बभूवराजलोकम् । अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान् निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य

रम्यताम् । निष्कारणबान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम् । जीवितफलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम् । अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचिथाय। तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । केयूरकागमनमुत्प्रैक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास । बबन्ध चाधिकां प्रीतिं शेषहार । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उषसि चोत्थाय तस्य जरद्द्रविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिमतेष्वतिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमाजगाम ।

आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरम् । अहमहमिकया च प्रधावितादतिरभसहर्षविह्वलत्परिजनादेव द्वारि चन्द्रापीडो वर्तत इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्प्रत्यासन्नवर्तिभिरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा पितरं दूरादेवावतीर्य वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेनैह्येहीत्याहूय पित्रा सुचिरं गाढमुपगूढस्तत्कालसन्निहितानां कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तयापि तथैव सर्वान्तःपुरपरिवारया प्रत्युद्गमाभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुकनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् । अपराण्हे निजमेव

भवनमयासीत् । तत्र रणरणकविद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमवन्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुकश्च महोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवामृतोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत् । उपानयच्चैनाम् । कृतनमस्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिवल्लभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादलब्धापरसौभाग्यामिव वल्लभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग पत्रलेखाम् । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टां च तामब्रवीत् । पत्रलेखे कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम् । कुशली वा सकलस्तमालिकाकेयूरकादिपरिजन इति । साब्रवीत् देव यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरीति । एवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्ताम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारप्ररूढायाः स्थलकमलिन्या अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत् । पत्रलेखे कथयागते मयि कथमसि स्थिता । कियन्ति वा दिनानि । कीदृशो वा देवीप्रसादः । का वा गोष्ठ्यः समभवन् । कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त । को वातिशयेनास्मान्स्मरति । कस्य वा गरीयसी प्रीतिरिति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत् । देव दत्तावधानेन श्रूयतां यथा स्थितास्मि यावन्ति वा

दिनानि यादृशो वा देवीप्रसादो यथा वा गोष्ठ्यः समभवन्यादृश्यश्च कथाः समजायन्त यो वातिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति ।

ततः खल्वागते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्याहं तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवाननुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुर्वपुषि वपुः करे करपल्लवो नामाक्षरेषु वाणी प्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम तत्र सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमद्वनवेदिकामध्यारोहत् । स्थित्वा च तस्यां मुहूर्तं किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती मुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सस्नाविव स्वेदाम्भसःस्रोतसि । अथ मया विदिताभिप्राययाज्ञापयेति विज्ञापिते हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता न प्रावर्तत वाणी । केवलं नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दिनमदर्शयत् । तथाभूता च देवि किमिदमिति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दीर्घमुष्णं च निश्वसितवती । तद्दुःखकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनः पुनरनुबध्यमाना मया व्रीडया क्षितितलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

५८ क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत् । अब्रवीच्च माम् । पत्रलेखे वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितं यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने केनापि कारणेनापहस्तितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमु-

पालभे । कस्य वान्यस्य कथयामि परिभवम् । केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःखभारमिममसह्यं निवेद्य भवत्यास्त्यक्ष्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते । स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्तेनामुना जिह्रेमि किमुतापरहृदयेन । कथमिवमादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कलङ्कयिष्यति कुलम् । कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यति । अन्यकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्तयिष्यति । साऽहं न संकल्पिता पित्रा न दत्ता मात्रा नानुमोदिता गुरुभिर्न किंचित्संदिशामि न किंचित्प्रेषयामि नाकारं दर्शयामि । कातरेवानाथेव नीचेव बलादवलिप्तेन गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय महतां किमयमाचारः । किं परिचयस्येदं फलम् । यदेवमभिनवबिसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारिकाजनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसुमेषुशराः खण्डयन्ति पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । न हि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् । इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् ।

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव साविषादं विज्ञापितवती । देवि श्रोतुमिच्छाम्याज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन को वापराधः समजनि केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः । श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात्समुत्स्रक्ष्यति देवी जीवितमिति । एवमभिहिता च मया पुनरवदत् । आवेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्नेषु प्रतिदिनमागत्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणो धूर्तः पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । प्रत्याख्यानमपीर्ष्या संभा-

वयति । आक्रोशमपि परिहासमाकलयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति । अवज्ञामपि निर्यन्त्रणप्रणयमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयतीति ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम् । अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेव कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य चन्द्रापीडस्य ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैर्यशसा धवलिताः ककुभः । अथाहं प्रकाशं विहस्याब्रुवम् । देवि यद्येवं विसृज कोपं प्रसीद । नार्हसि कामापराधैरेनं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य न देवस्य । एवमुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत । योऽयं कामो वा कोऽपि वा कथय कानि कान्यस्य रूपाणीति । तामहं व्यजिज्ञपम् । देवि कुतोऽस्य रूपम् । अतनुरेष हुताशनः । तथा हि अप्रकाशयञ्ज्वालावलीः संतापं जनयति । अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति । अदर्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेऽस्य शरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्बलवन्तमपि विध्यति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत् । पत्रलेखे यथा कथयसि तथा जनोऽयं कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते । हृदयाद्व्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम् । एवंविधानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयमिति । एवंवादिनीं भूयस्तामहमवोचम् । अल-

मलमिदानीं देवि किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन । अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का चात्र गुरुजनवक्तव्यता यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः संकल्पयति मातेवानुमोदते पितेव ददाति सखीवोत्कंठां जनयति धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । कति वा कथयामि ते याः स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि च नैवमनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः । तत्प्रसीद देवि । अलं मरणानुबन्धेन शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन । संदिश माम् । याम्यानयामि तं देवं चन्द्रापीडं ते हृदयदयितमिति । एवमुक्ते प्रीतिद्रवार्द्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवावलम्ब्य शनैरवदत् ।

१५० जानामि ते गरीयसीं प्रीतिम् । केवलमकठोरशिरीषपुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीजनस्य विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति ममुपसर्पन्ति वा । स्वयं साहसं संदिशन्ती बाला जिह्रेमि । किं वा संदिशामि । अतिप्रियोऽसीति पौनरुक्त्यं तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नस्त्वयि गरीयाननुराग इति वेश्यालापस्त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भो मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायो बलाद्धृतोसि मयेति बन्धकीधार्ष्ट्यमवश्यमागन्तव्यामिति सौभाग्यगर्वः स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलमनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवं प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धबोधनमनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यमिति ।

PART 11.

1 अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलताकलज्जिता लज्जैव दर्शनम् । मनोभवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव नोपसर्पति । स्वयमुपसर्पणलघु लाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनापराधभीतां भीतिरेव न संमुखी भवति । अथ कथंचिद्गुरुजनत्रपया वा राजकार्यानुरोधेन वा चिरावलोकितसहसंवर्धितबन्धुजनदर्शनसुखेन वा सुहृन्मुखकमलावलोकनोत्कण्ठया वा पुनरागमनखेदपरिजिहीर्षया वा निजगृहावस्थानरुच्या वा जन्मभूमिस्नेहेन वानिच्छया वास्य स्वजनोपरि पादपतनेनापि नानुनेतुमेव पारितो यदा मयि स्नेहात्कृतप्रयत्नयापि प्रियसख्या पत्रलेखया तदा सुतरामेव न किंचित् । किंचाधुनाप्यधिकमुपजातम् । सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण तुषारकणनिकरनीहारिण्यपि बहिरेव देहदाहमात्रकापहारिणि सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमप्रस्तरावलम्बिनी वीक्षिता । ममापि चापुनरुक्ततद्दर्शनस्पृहे त एवैते लोचने ययोरालोकनपथमसौ यातः । तदेव चेदमप्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयं येनान्तःप्रविष्टोऽपि न पारितो धारयितुम् । तदेव चैतच्छरीरं येन चिरं तत्समीपेप्युदासीनेन स्थितम् । स एव चायं पाणिर्योऽलीकगुरुजनापेक्षी नात्मानं परिग्राहितवान् । अनपेक्षितपरपीडश्चन्द्रापीडोऽपि स एव योऽत्र वारद्वयमागत्य प्रतिगतः । मध्येवोपक्षीणमार्गणतया वाकिंचित्करोऽन्यत्र पञ्चशरोऽपि स एव यस्त्वया वेदितो मे ।

2— प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः । त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामीति । तामहं पुनरप्यवदम् । देवि मैवं

स्म मनसि करोः कुमतिरियमतिदारुणोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिददृश्यमाने प्रियजने हृदयानुरागाज्जीवितमप्यपहरतीति। सात्वब्रवीत्। एतदपि नास्त्येव मे। दैवेन वा विरहेण वा यौवनेन वानुरागेण वा मदेन वा हृदयेन वान्येन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि केनचिदविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम्। अपि चासाविव नायमकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः। अयमेवास्मद्विरहकातरः। नायं नक्तंदिवं लक्ष्मीसमाकुलः। न पृथिव्याः पतिः। नं सरस्वतीमपेक्षते। कीर्तिशब्दं वर्धयति। पश्यामि चाहर्निशमासीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना जाग्रती निमीलितलोचना चलन्ती स्वप्नायमाना शयने श्रीमण्डपे गृहकमलिनीषूद्यानेषु लीलादीर्घिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा तमज्ञजनविडम्बनैकहेतुं विप्रलम्भकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया। तदलमनया तदानयनकथया। इत्यभिदधानातर्कितागतमूर्च्छेव निमीलिताक्षी श्यामारुणतामरसमिवाननमवाङ्निवेश्य तूष्णीमुत्कीर्णेव तस्थौ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिन्तयम्। सत्यमेव गरीयः खलु जीवितावलम्बनमिदं वियोगिनीनां यदुक्तसंकल्पमयः प्रियो नितरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारिकाणाम्। इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेऽनुरागकथारसप्लावेनेव रक्ततामगाद्दिवसः। अत्रान्तरे चागत्य स्वनियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसुरभिगन्धोद्गारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन्। अथ नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलतामिव च स्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञपम्। देवि प्रसीद। नार्हस्यखेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमाङ्कर्तुम्। संहर मन्युवेगम्। एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतै-

वेति । अथानेन देवनामग्रहणगर्भेण मद्वचसा विषापहरणमन्त्रेणेव विषमूर्छिता झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामालोक्य कः प्रदेशोऽस्मिन्निति परिजनमपृच्छत् ।

4 अथ धवलवसनोल्लासितगात्रयष्टयो वाचालैः कर्णोत्पलमधुकरैः समाज्ञापयेति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च मुखकमलावलोकिनीषु तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती मरकतशिलातले न्यषीददब्रवीच्च । पत्रलेखे न खलु प्रियमिति ब्रवीमि । त्वामेव पश्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम् । तथापि यद्ययं ते ग्रहस्तत्साधय समीहितम् । इत्यभिधायाङ्गस्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रदर्शितप्रसादातिशयां मां व्यसर्जयत । इत्यावेद्य च किंचिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत् । देव प्रत्यग्रदेवीप्रसादातिशयाहितप्रागल्भ्या दुःखिता च विज्ञापयामि । देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता किमिदमापन्नवत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतमिति । चन्द्रापीडस्तु तथोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्रलेखया स्वभावधीरप्रकृतिरपि नितरां पर्याकुलोऽभवत् । क्षरद्बाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुच्चैः प्रत्युवाच । पत्रलेखे किं करोमि । अनेन दुरात्मना दुःशिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितंमन्येन दुर्विदग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण शृङ्गारनृत्याचार्येण भगवता मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला बलात्कार्यते तत्तदेवादृष्टपूर्वत्वाद्दिव्यकन्यकानां रूपारूपलीलासंभावनया च तावतो मनोरथस्यात्मन उपर्यसंभावना च सर्वं सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां ग्राहयतैवमीदृशस्य देव्या दुःखस्य तव चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोऽपि शाप एवायम् । अन्यथा प्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते तेष्वपि स्फुटेषु मदनचिन्हेषु

कथं मे धीन्यमुह्येत । तिष्ठन्त्वेव तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभाववृत्तीनि तानि स्मितावलोकितकथितविहृतलीलालज्जायितानि यान्यन्यथापि संभवन्ति । चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम् । अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तवापि प्रत्यक्ष एव । तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या । सर्व एवायं विपर्ययान्मम दोषः । तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तथा करोमि यथा नेदृशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां देवी । इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडेऽश्रावितैव प्रविश्य वेत्रहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापयत् युवराजैवं समादिशति देवी विलासवती । कृतजल्पात्परिजनतः श्रुतं मया यथा किल पृष्ठतः स्थिताद्य पत्रलेखात्र पुनः परागतेति । न च मे त्वय्यस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता । अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य । तदनया सहैवागच्छ । मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं त्वन्मुखकमलावलोकनमिति ।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत् । अहो संदेहदोलारूढं मे जीवितम् । एवमम्बा निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारणवत्सलेन देवीप्रसादेन । आजन्मक्रमाहितो बलवाञ्जननीस्नेहः । वाञ्छानुकूलं हृदयम् । अमोच्यं तावत्तातचरणशुश्रूषासुखम् । प्रमाथी मन्मथहतकः । हारिणी गुरुजनलालना । दुःसहान्युत्कण्ठितानि । अनुबन्धिनी बांधवप्रीतिः । कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना । मुखावलोकिनः कुलक्रमागता राजानः । जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम् । अनुरक्ताः प्रजाः । गरीयान्गन्धर्वराजसुतानुरागः । दुस्त्यजा जन्मभूमिः । परिग्राह्या देवी कादम्बरी ।

कालातिपातासहं मनः । विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः । इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानवर्त्मा पत्रलेखाकरावलम्बी जननीसमीपमगात् ।

तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुखाचेतितदुर्विषहहृदयोत्कण्ठं दिवसमनयत् ।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशादिशि शर्वर्यां मन्दं मन्दमावातुमारब्धे प्रदोषानिले च शयनवर्ती निमीलितलोचनोऽप्यप्राप्तनिद्राविनोदो हेमकूटागमनखेदान्निपत्य विश्रान्तेनेव मनसा सस्मार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरीरूपस्य । केवलं रात्रौ दिवा च मदनदहनेनान्तर्बहिश्च क्वाथ्यमानदेहः शोषमगात् । आर्द्रतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतया दुस्त्यजतया वातिविसंस्थुलेनायास्यमानोऽपि मदनेनाकारमेव लोकलोचनेभ्यो रक्षन्न कुसुमशरसायकेभ्यो जीवितम् । तनोरेव तानवमङ्गीचकार न लज्जायाः । शरीरस्थितावेवानादरं कृतवान्न कुलक्रमस्थितौ । प्रजा एवान्वरुध्यत न मन्मथोत्कलिकाः । सुखमेवावधीरयामास न धैर्यम् । एवमतिक्रान्तेषु वासरेष्वेकदा रणरणकसकाशादिवान्तरलब्धावस्थानो निर्गत्य बहिर्नगर्याः शिप्रातटान्यनुसरन्नातिदूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम । भ्राम्यंश्च रुद्रसुतायतनं रयेणागच्छतस्तुरंगमानद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् आत्मनाप्यूरुदघ्नेन पयसोत्तीर्य शिप्रां तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रातिवार्तां प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । तत्रस्थश्च कुतूहलात्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्रलेखामवादीत् । पत्रलेखे पश्य य एष पुर एवाश्ववारो ज्ञायते केयूरकोऽ

यमिति । यावत्तया सहैव निरूपयत्येव तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धात्मावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्य तुरगमादापतन्तं दूरत एवापृष्टामपि कष्टां कादम्बरीसमामवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दर्शितप्रीतिरेह्येहीत्याहूय ससंभ्रमप्रणयप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्यष्वजत तम् । अपसृत्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्ननामयप्रश्नवचसा संवर्ध्य सर्वानेव तत्सहायान्पुरः स्थितं पुनः पुनः सस्पृहमालोक्य केयूरकमवादीत् । केयूरक त्वद्दर्शनेनैव भद्रं देव्याः सपरिवाराया इत्येतदावेदितम् । आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः कथयिष्यसि । इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतारोहकढौकितां करिणीमारुह्य कुतोऽस्य जनस्य सुखितेत्यभिदधानमेव केयूरकं पृष्ठतः कृत्वा पत्रलेखां चारोप्य स्वभवनमयासीत् । तत्र च निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य वल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेतसा चेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास । निर्वर्त्य च पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारितपरिजनः केयूरकमाहूयाब्रवीत् । केयूरक कथय देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेतायाश्च संदेशम् । इत्यभिहितवती चन्द्रापीडे पुरःसप्रश्रयमुपविश्य केयूरकोऽप्यवादीत् । देव किं विज्ञापयामि । नास्ति मयि संदेशलवोऽपि देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा । यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्यागतेन प्रतिनिवृत्य मयायं देवस्योज्जयिनीगमनवृत्तान्तो निवेदितस्तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदमेतदित्युक्त्वोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम । देव्यपि कादम्बरी झटिति हृदयेऽयोघनेनेवाभिहतातर्कितापतितशुष्काशनिनेव मूर्ध्नि ताडितान्तःपीडाकूणननिमीलितेन चक्षुषा मूर्च्छितेव मुषितेव परिभूतेव वञ्चितेव

चोन्मुक्तेव चान्तःकरणेनाविदितमहाश्वेतागमवृत्तान्ता चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने विलक्षेव लज्जितेव विस्मृतेव विस्मयस्तब्धदृष्टिर्महाश्वेतायाः कथयेति सासूयमिव मामादिश्य मदलेखायां पुनर्वलितमुखी सविलक्षस्मितं मदलेखास्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेनेत्येवमभिदधत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्तमाङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशेषहृदयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थात् । परेद्युश्च प्रातरेवोपसृतं मामेवं दृढतरशरीरेषु म्रियमाणेष्वेव भवत्स्वहमीदृशीमवस्थामनुभवामीत्युपालभमानेव न मे भवद्भिः पार्श्ववर्तिभिः कार्यमिति निर्भर्त्सयन्तीव किं मे पुरस्तिष्ठसीत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरोद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्ट्या चिरं मामालोकितवती । तथा दृष्टश्च तया दुःखितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोऽहमनिवेद्यैव देव्यै देवपादमूलमुपागतोऽस्मि तच्च देवैकशरणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हति देवः । इदानीं तु महान्तमायासमनुभवति त्वदर्थे कादम्बरी । किं करोमि कथय कथं कथ्यते कया वृत्त्या वर्ण्यते कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते केन प्रकारेणावेद्यते कया युक्त्या प्रकाश्यते कतमया वेदनयोपमीयते बलवती तदुत्कण्ठा ।

९ इत्यावेदयन्तं च केयूरकं भवतु संप्रति न शक्नोम्यतः परं श्रोतुमित्यामीलनदत्तसंज्ञेव कादम्बरीव्यथाश्रवणवेदनासंभवानुकम्पयेव चन्द्रापीडमाक्रामन्ती मूर्च्छा न्यवारयत् । न तु पुनरवस्थानिवेदनपरिसमाप्तिः ।

१० तथा मूर्च्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्न-

शरीरेण केयूरकेण संभावितताल्वृन्तया च पत्रलेखयानुभाव्यार्थसज्ञया च नियत्या संज्ञां लम्भितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडापराधेन भीतामिवान्तर्वाष्पोपरुध्यमानकण्ठः किमपि स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच ।

।। केयूरक येन प्रकारेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्नानुरागमिव मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया न त्वमागमनायादिष्टो न संदिष्टं वा किंचिन्महाश्वेतया समुपाहृतानुबन्धया मदलेखया वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोस्मि तथा मयि पत्रलेखया सर्वमाख्यातम् । तदभिजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशीलतया दक्षिणतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानमात्मना न कलयति देवी कादम्बरी । तत्र देव्याः कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी । यथाधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्ष्ये पुरःस्थायिनि दासजने निष्करुणतयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखपरिपन्थिनी दुःखदानैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लज्जापेक्षिता न जीवितसंदेहदायिनी देव्याः समवस्था । अथवा देव्याः परिजनस्यापि कोयमेवंविधो व्यामोहो यदनिच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिता । कीदृशी चरणतलप्रतिबद्धस्य दासजनस्योपरि लज्जा । कीदृशं वा गौरवम् कोवानुरोधः । अविश्वस्तचित्तता वा केयमीदृशी । यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येयमतिदारुणा पीडाङ्गीकृता न कृतार्थितो मे मनोरथः । अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानां विशेषतोऽपरित्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्रबुद्धमुग्धमनसिशयानां कन्यकानाम् लज्जा न पारिता नामास्मिञ्जने परित्यक्तुं देव्या । मदलेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः । तथा किमेवं कामेन दुरात्मनायास्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितम् । किमिति तत्रस्थस्यैव मे कर्णे नावेदितम् । अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्येऽध्वनि किं करोमि । मलयानिला-

हतलताकुसुमपातस्याप्यसहं देवीशरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयैरपि दुर्विषहाः स्मरेषवः । न ज्ञायते निमेषेणैव किं भवतीति । प्रायेण च देव्याप्यनुभवनीय एवायमर्थः । यथा चास्य दुःखैकदानव्यसनिनो दुर्घटघटनापण्डितस्य यत्किंचनकारिणो निष्कारणकुपितस्य हतविधेः सर्वतो विसंस्थुलं समारम्भं पश्यामि तथा जानामि नैतावता स्थास्यतीति । अन्यथा क्व निष्प्रयोजनाश्वमुखमिथुनानुसरणेनामानुषभूमिगमनम् । क्व च तत्र तृषितस्याच्छोददर्शनम् । क्व तत्तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्णनम् । क्व तज्जिज्ञासागतस्य महाश्वेतावलोकनम् । क्व तत्र तरलिकया सह तवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः । क्व महाश्वेतया सह हेमकूटगमनम् । क्व तत्र देवीदर्शनम् । क्वानुरागोत्पत्तिरस्मिञ्जने देव्याः । क्व चापरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयागमनाज्ञा । तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं खल्वनेनाकार्यकारिणास्मत्कर्मबलनियोगदक्षेण दग्धवेधसा । तथापि देवी संभावयितुं प्रयतामहे ।

५२ इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडे नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितस्तत्किमपरमहमेनमात्मतेजसा संतापयामीत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिः संजहार करसहस्रम् । क्रमेणैव चन्द्रमस्यपि भगवत्युदयगिरिशिखरमारूढे प्रौढे प्रदोषसमये चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव वल्लभोद्याने चन्द्रमणिशिलातले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत् । केयूरक किमाकलयसि । यावद्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्संधारयिष्यति देवी कादम्बरी । पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं मदलेखा । आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते वा शरीरस्थितये तयोरभ्यर्थनाम् । द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरसृक्कोपान्तमालोलतारकमुत्त्रस्तहरिणशावकायतेक्षणं मुखमिति ।

13 स तु न्यज्ञपयत् । देव धैर्यं समवलम्ब्य गमनाय यत्नः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्नवर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैव स्वेच्छया निमिषितुमपि न ददाति । समागमाशयैवावष्टब्धं हृदयम् । श्वसितमेव मुखेऽवहितम् । रोमाञ्च एव क्षणमपि शरीरं न मुञ्चति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्रावपि दत्तदृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवितमेव कण्ठस्थानान्नापसरति । एवं वदन्तमेनमादिदेश विश्रान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदि तावदकथयित्वाऽनिपत्य चरणयोरनाघ्रातः शिरस्यगृहीताशीः सहसोच्छृंखलित एव तातेनाम्बया वा वक्तव्यमपक्रम्य गच्छामि ततो गतस्यापि मम कुतः सुखं किं श्रेयः कुतो वा फलावाप्तिः । कीदृशी हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालगामिनी चिन्ता । अपक्रम्य गत एव कथमहम् यत्तातेन स्वभुजादवरोप्य मय्येव राज्यभारः समारोपितः । तदनाख्याय पदमपि निर्याते मय्यवश्यमष्टाभ्यो दिग्भ्यो राजभिरवश्यमनुधावितव्यम् । तिष्ठन्तु तावत्सेवापरा राजानः । सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लगिष्यन्तीति मे चेतसि । अपि च तातस्यापि कोपरोऽस्ति यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय्य मय्यपक्रान्ते यातु किमनेन गतेनागतेन वेत्यविनयकोपितोऽवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति कस्य वापरस्य मुखमालोकयन्ती सुखायमानहृदया मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरोत्यम्बा । ताते च पृष्ठतो लग्नेऽष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्येव लग्ना भवति । तदा मया क्व गतम् । क्व प्रस्थितम् । क्व विश्रान्तम् । क्व यातम् । क्व भुक्तम् । क्वापसृतम् । क्वात्मा मया गोपयितव्यः । समासादितेन चात्र कथं मया

वदनं दर्शयितव्यम् । पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम् । अथापि कथंचिद्दैवनियोगान्निःसृतोस्मि तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासेऽम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता । अपि च स बहुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोऽपि मेऽद्यापि न परापतति । तेनापरसंविधानादर्धपथादेव निवृत्य पुनर्धावितव्यम् । अथावेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि । तत्रापि किं कथयामि । मम स्नेहदुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मामुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति । किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागो न तया विनाहं प्राणान्संधारयामीति । किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिबन्धनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्पारिणयनाय मे संदिष्टमिति । किं वा तद्दुःखमपारयन्सोढुमयं केयूरकस्तद्भक्त्या मां नेतुमागत इति । अपरोऽपि वा कश्चिद्व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम् । संप्रत्येव समधिकाद्वर्षत्रयात्प्रसाध्य वसुधां प्रत्यागतोऽस्मि । अद्यापि साधनमेव न परापतति । अकथयित्वा च गमनकारणं कथमात्मानं मोचयामि । कथं मां मुञ्चतु तातोम्बा वा । तत्सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थेऽनर्थः पतितः किं करोम्येकाकी । वैशम्पायनोऽप्यसन्निहितः पार्श्वे मे । किं करोमि । कं पृच्छामि । केन सह निरूपयामि । को मे समुपदिशतु । को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु । कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा । कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम् । को वापरो वेत्ति वक्तुम् । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणः स्नेहः । केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि । को वापरो मयि दुःखिते दुःखी सुखिते सुखी वा । को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् । कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवक्षिप्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि । कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता ।

को वापरो मयानुकोपितं तातमम्बां च परिबोध्य नेतुं समर्थः । इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा निशा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत् । प्रातरेव च किंवदन्तीं शुश्राव यया किल दशपुरीं यावत्परागतः स्कन्धावार इति । तां च श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि । अहो धन्योऽस्मि अहो भगवतो विधेरनुग्राह्योऽस्मि । यस्य मेऽनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायन इति । प्रहर्षपरवशश्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रमाणं केयूरकमवादीत् । केयूरक करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय । प्राप्तो हि वैशम्पायन इति ।

स तु तदाकर्ण्य गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव भद्रकमापतितं महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जातेत्यभिदधदेवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे वैश्यम्पायनागमनालापमेवानुबध्य मुहूर्तमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत् । देवावस्थैवेयमावेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । केन कदा वावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः । कमलाकरो वा मृणालिकया विना । उद्यानभागो वा लताशून्यः । किं तु यावद्वैशम्यायनः परापतति यावच्च तेन सह गमनसंविधानं निरूपयति देवस्तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम् । यादृशी चाकालक्षमा देव्याः शरीरावस्था तादृशी निवेदितैव मया । सर्वोऽपि प्रत्याशया धार्यते । देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेऽद्य यावन्निष्प्रत्याशमेव हृदयं केनाश्वासनेन वर्तताम् । मद्वार्तोपलम्भादेतदुत्पत्स्यते चेतसि यथास्ति कार्यं मे जीवितेन दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्येतदिति । अतो विज्ञापयामि । चेतसा त्वग्रतो गत एव देवः शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव । किमपरं मयात्र स्थितेन साधनीयम् । तद्देवा-

गमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमाणमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव ।

15 इति विज्ञापिते केयूरकेणान्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिकयेव दृष्ट्या दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच । किमुच्यते । कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता । को वापरोऽस्मास्वेवं निर्व्याजभक्तिः । कस्यापरस्येदृशोऽस्मद्दुःखासहिष्णुरनपेक्षितस्वशरीरशक्तिरुत्साहश्च । तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंधारणाय । मदागमनप्रत्ययार्थं च पत्रलेखाप्यग्रतस्त्वयैव सह प्रयातु देवीपादमूलम् । इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमामप्यालोक्य कियत्यपि धृतिरवश्यमुत्पत्स्यत इति मे चेतसि । अपि चास्या अपि देव्यामस्त्येव स्नेहो भक्तिश्च । इत्यभिधाय पृष्ठतः समुपविष्टामेव तां पत्रलेखामद्राक्षीत् । सा तु किंचिदवनतमुखी निजाज्ञाक्षराणि प्रयच्छतु देव इति व्यज्ञपयत् । कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च तस्यां मेघनादाह्वानाय प्रतीहारीमादिदेश । आदेशानन्तरमेवागतं च दूरतः प्रणतमाज्ञाप्रतीक्षं स्वयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश मेघनादम् । मेघनाद यस्यां भूमौ पत्रलेखानयनाय पूर्वं मया त्वं स्थापितस्तां भूमिं यावत् पत्रलेखामामादाय केयूरकेण सहाग्रतो गच्छ । अहमपि वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव ते तुरंगमैः परागतः । इत्यादिश्य यथाज्ञापयति देव इति कृतनमस्कृतौ त्वरितगमनसंविधानाय निष्क्रान्ते मेघनादे देव किमतःपरं विलम्बेनेत्यभिधाय मेघनादनिर्गमनानन्तरं गमनप्रणामोत्थितं केयूरकं सस्नेहमाहूय सबाष्पया दृष्ट्या पुनःपुनरालोक्य परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोर्भ्यामात्मकर्णादपनीयानेकवर्णरुचिरं संदेशमिव कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्ठागतबाष्पगद्गदिकागृह्यमाणाक्षरमवादीत् । केयूरक त्वया तु मे देवीसंदेशो

नानीत एव । तत्किं तव हस्ते तदनुरूपं प्रतिसंदिशाम्यपूर्वम् । विज्ञापयितव्या देवी । तत्रापि किमलीकलज्जाजालभारोद्वहनेन त्वामायासयामि । यात्येव पत्रलेखा देवीपादमूलम् । इयं विज्ञापयिष्यति । इत्यभिदधदेवातर्कितोपनतात्मविरहपीडाममङ्गलशङ्कया कृतयत्नामपि बाष्पवेगमपारयन्ती संधारयितुं चरणपाताभिमुखी पत्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा बद्धाञ्जलिरभाषत । पत्रलेखे साञ्जलिबद्धेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या देवी कादम्बरी । येन सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन तथा प्रथमदर्शनेऽपि वत्सलत्वात्स्वभावस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवीं प्रणामेनाप्यसंभाव्य गच्छता प्रज्ञा जडतया ज्ञानं मौढ्येन धीरता तारल्येन स्नेहलता रौक्ष्येण गौरवं लघुतया प्रियंवदता पारुष्येण मृदुहृदयता नैष्ठुर्येण स्थैर्यं चञ्चलतया धैर्यं भीरुतया दयालुता निस्त्रिंशत्वेनार्जवं मायाजालेन सत्यवादितालीककाकुसंपादनेन दृढभक्तितावज्ञानेन पेशलता कौटिल्येन लज्जा धार्ष्ट्येनौदार्यं क्षुद्रतया दाक्षिण्यममहानुभावतया प्रश्रयोऽभिमानेन कृतज्ञता कृतघ्नतया शीलं पौरोभाग्येन सर्वगुणा एव दोषैः परिवर्तिताः स कथमिवापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिग्रहाय विज्ञापयतु । केन वाङ्गीकरोतु देवी । यया चानपेक्षितगमनाज्ञया निर्यन्त्रणत्वाद्गतोऽहमिति विज्ञप्तं सैव वाणी विज्ञापयति । यथा च मे न निष्फलमागमनं भवति जगद्वा शून्यं तथा देव्यात्मसंधारणायात्मनैव यत्नः कार्यः । इति संदिश्य पुनराह । पत्रलेखे- त्वयापि यान्त्याध्वनि न मद्विरहपीडा भावनीया । न शरीरसंस्कारेऽनादरः करणीयः । नाहारवेलातिक्रमणीया । न येन केनचिदज्ञातेन पथा यातव्यम् । न यत्र तत्रैवानिरूप्यावस्थातव्यमुषितव्यं वा । न यस्य कस्यचिदपरिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम् । सर्वदा

शरीरेऽप्रमादिन्या भाव्यम् । किं करोमि । त्वत्तोपि मे वल्लभतरा देवीप्राणाः । येनैवमेकाकिनी तेषां संधारणाय विसर्जितासि । अपि च मम जीवितमपि तवैव हस्ते वर्तते । तदात्मा यत्नेन परिरक्षणीयः । इत्युक्त्वा सस्नेहं परिष्वज्य केयूरकं पुनस्तदवधानदानाय संविधाय महाश्वेताश्रमं यावत्पुनस्त्वयैव सहानया मन्नयनायागन्तव्यमित्यादिश्य व्यसर्जयत् ।

16 निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्रलेखायां किं शीघ्रमेते यास्यन्ति नवेत्यन्तरा वा गच्छतां विलम्ब उत्पत्स्यते न वेति कियद्भिर्वा दिवसैः परापतिष्यन्तीत्यनयैव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्ज्य बहुदिवसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमगात् । तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गः पितुः प्रणाममकरोत् ।

17 अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सलिलभरमन्थरेणेव जलधरध्वनिना स्वरेण सधीरमेह्येहीत्युक्त्वा ससंभ्रमप्रधावितमपि संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावेव समुपाविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्यापरिसमाप्तावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपारूढयौवनभराभिरामतराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयञ्शुकनासमवादीत् । शुकनास पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्योत्सर्पिणी श्मश्रुराजिलेखा समन्तात्समुद्भिन्ना । विवाहमङ्गलयोग्यां दशामारूढोऽयम् । तद्देव्या विलासवत्या सह संमन्त्र्याभिजनरूपा निरूप्यतां काचिज्जगतीपतिकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य

वदनम् । संप्रति वधूमुखकमलदर्शनेनानन्दयाम आत्मानम् । इत्युक्तवति तारापीडे शुकनासः प्रत्युवाच ।

19 साधु चिन्तितं देवेन । अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः । संभाविता एव सर्वाः कलाः । स्वीकृता एव सर्वाः प्रजाः गृहीता एव सर्वदिग्वधूनां कराः । स्थापितैव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः । ऊढैव चतुरुदधिमेखलाकलापभूषणा भूः । किमपरमवशिष्यते यदनेन न परिणीयते । इत्यभिहितवति शुकनासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि । अहो संवादो येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते अन्धकारे प्रविष्टस्यालोको वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनं महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमो म्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति तदेवापतितं मयि । सर्वथा वैशम्पायनदर्शनमात्रकान्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः । इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिरुत्तस्थौ । उत्थाय च तमेव विनयावनम्रपूर्वकायं समवलम्ब्यांसदेशे सकलमेदिनीभारोद्वहनगुरुणा दोर्दण्डेन शनैः शनैः संचरञ्छुकनासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत् । गत्वा च ससंभ्रमकृताभ्युत्थानां विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवावादीत् । देवि पश्यैषा त्वमपि वधूमुखावलोकनसुखस्य कृते नोत्ताम्यसीत्युपालभमानेव देवीं वत्सस्य श्मश्रुराजिशोभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति । त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या तदादिशतु देवी । कथ्यमानेऽपि किमपरमद्यापहरसि वदनमन्यतो व्रीडिया । पृष्टा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृत्ता । जानामि चन्द्रापीडस्योपर्यप्रीतिरेषा यदेवमेतत्कार्येष्वनादरोऽवधीरणा च । इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा शरीरस्थितिसंपादनाय निरगात् ।

चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयित्वा जननीभवन एव निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत् । अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोऽपि जाग्रदेव समधिकमिव यामद्वयं स्थित्वा कादम्बरीसमागमत्वरादानाय स्मरसर्वास्त्रमोक्षमिव कुर्वद्भिश्चन्द्रपादैर्द्विगुणीकृतगमनोत्साहो गमनसंज्ञाशङ्खनादायादिदेश । अचिराच्च गृहीतसमायोगोऽङ्गणगतमिन्द्रायुधमारुह्य निर्जगाम नगर्याः । निर्गत्य चादूरत एवोत्तीर्य शिप्रां दशपुरगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम् । अथ तावत्येवापररात्रवेलया योजनत्रितयमेवालङ्घयत् । अथाध्वश्रमापहारणायेव प्रवृत्ते वातुमाल्हादकारिणि रजनीविरामपिशुने मातरिश्वनि क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिनि पाण्डुरतामुपगतवति चन्द्रबिम्ब उदयगिरिशिखरमारूढे भगवति सप्तलोकचक्षुषि सप्तवाहे दृष्टिप्रसरक्षमायां वेलायां सहसैवाग्रतोऽर्धगव्यूतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायातं निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चाकरोच्चेतसि । अहो भद्रकं भवति यदचिन्तितागमन एव प्रविश्य वैशम्पायनं पश्यामि । इत्येवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिन्हैः सह निवारिताशेषराजपुत्रलोको जवविशेषग्राहिभिस्त्रिचतुरैस्तुरंगमैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण रयविशेषग्राहिणेन्द्रायुधेन नानाव्यापारव्यग्रसकललोकमचिन्तित एव स्कन्धावारमाससाद । प्रविशंश्च प्रत्यावासकं वहन्नेव कस्मिन्देशे वैशम्पायनावास इति पप्रच्छ । ततस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वादप्रत्यभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरेवोद्बाष्पशून्यवदनाभिर्भद्र किं पृच्छसि कुतोऽत्र वैशम्पायन इत्यावेद्यमान आः पापाः किमेवम-

संबद्धं प्रलपथेति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्नन्तर्भिन्नहृदयत्वान्नापराः पृच्छन्नेवोत्त्रस्त इव हरिणशावको यूथपरिभ्रंशविलोल इव कलभको धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णको न किंचित्पश्यन्न किंचिद्वदन्न किंचिदालपन्न किंचिदाकर्णयन्न किंचिन्निरूपयन्न क्वचितिष्ठन्नकंचिदाह्वयन्क्वागतोऽस्मि किमर्थमागतोऽस्मि क्व चलितोऽस्मि क्व गच्छामि किं पश्यामि किमारब्धं मया किं करोमीति सर्वमेवाचिन्तयमानोऽन्ध इव बधिर इव मूक इव जड इवाविष्ट इव कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वेगेनावहत् ।

२। अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराजपुत्रलोकदर्शनाच्चदेवश्चन्द्रापीड इति समन्तात्ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनानामुद्बाष्पशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणामक्रियया च सममेवावनमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य क्व वैशम्पायन इत्यपृच्छत् । ततस्ते सर्वे सममेव विचार्यास्मिंस्तरुतलेवतरतु तावद्देवस्ततो यथावस्थितं विज्ञापयाम इति न्यवेदयन् । चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण वचसान्तःशल्यगर्भस्फुटितमिव हृदयमासीत् । केवलं तत्कालप्रणयिनी मूर्च्छा सा धारणमकरोत् । तुरगादवतारितं च कुथोपविष्टं च पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्द्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं तदानीं न चेतितवान् । उपलब्धसंज्ञोऽपि वैशम्पायनादर्शनादात्मनश्च दर्शनात्किमेतत्क्वाहं वर्ते किं वा मयैतच्चरितमिति भ्रमारूढ इव मुह्यद्भिरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्षमाणः केवलं स्कन्धावारागमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्दुर्विषहपीडाभिहतेन चेतसा किमारटामि किं हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे किमात्मानमाहत्य हठात्प्राणैर्वियोजयामि किमेकाकी कांचिद्दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामीति कर्तव्यतामेव नाध्यगच्छत् । अन्त-

र्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुटन्निव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि । अहो मे रम्योप्यरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः । वसन्त्यपि शून्यीभुता पृथिवी । सचक्षुषोऽप्यन्धाः ककुभो जाताः । सुनिष्पन्नमपि हतं जन्म । सुरक्षितमपि मुषितं जीवितफलम् । कं पश्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयामि । केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि च । वैशम्पायनस्य कृते क्व गच्छामि । कं पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम् । कथं मया तातस्य शुकनासस्य वात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बा मनोरमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं पश्चात्स्थितः । उत नरपतिः कश्चिदसंघटितस्तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः । कच्चिद्विद्या वा काचिदगृहीता तां ग्रहीतुं मयोत्संकलितः । इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोमुख एव विकल्प्य हृदयास्फुटनाद्विलक्षमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनमदर्शयच्छनैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत् ।

मय्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे संग्राम उत्पन्नः । व्याधिर्वा कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः । येनैतदतर्कितमेव महावज्रपतनमुपनतमिति । ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयापिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन् । देव शान्तं पापम् । देवशरीरमिव साग्रं वर्षशतं ध्रियते वैशम्पायन इति । एतदाकर्ण्य तूज्जीवित इवानन्दबाष्पनिर्भरः संभान्य तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत् । जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र क्षणमप्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्टा भवन्तः । तज्जीवतीत्येतानि तु तावत्कर्णे कृतान्यक्षराणि । अधुना किं वृत्तमस्य येनासौ नागतः । क्व वा स्थितः केन वा प्रसङ्गेन स्थितः । कथं वा तमे-

काकिनमुत्सृज्यायाता भवन्तः । कथं वा भवद्भिर्बलादपि नानीतोऽसावित्येतदवगन्तुमुत्ताम्यति मे हृदयमिति। ते चैवं पृष्टा व्यज्ञपयन्। देव श्रूयतां यथावृत्तम् पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृहीतत्वाद्घासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण । अन्यस्मिन्नहन्याहतायां प्रयाणभेर्यां सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान्वैशम्पायनोऽभ्यधात् । अतिपुण्यं ह्यच्छोदसरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने भगवन्तं भवाभवप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं व्रजामः । दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकिता । इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत्। तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिस्तटलतामण्डपमद्राक्षीत ।

23 दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा विलोकयन्स्तम्भित इव लिखित इव सुचिरं स्थित्वापारयन्निवाङ्गानि धारयितुमाक्रम्यमाण इव मूर्च्छयोन्मुच्यमान इवेन्द्रियैर्झगित्युन्मुक्ताङ्गः समुपविश्य भूमौ किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निवानुध्यायन्निव निर्विकारवदनोग लितलोचनपयोधारासन्तानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्थौ । तथावस्थितं च तमवलोक्यास्माकमुदपादि चेतसि चिन्ता । येन केनाचिदपह्रियन्त एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयोपि किं पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः । तस्मान्नियतमियमस्येमामतिमनोहरां भूमिमालोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशी जातेति । न चिराच्च तमेवमवदाम वयम् । दृष्टा दर्शनीयानामवधिरेषा । तदुत्तिष्ठ । संप्रति निर्वर्तयामः स्नानविधिम् । अतिमहती वेला जाता । सज्जीभूतं साधनम् । प्रयाणाभिमुखः

सकलस्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते । किमद्यापि विलम्बितेनेति । स त्वेवमुक्तोऽप्यस्माभिरश्रुतास्मदालाप इव जड इव मूक इवाशिक्षित इव वक्तुं न किंचिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलमनिमेषपक्ष्मणा निश्चलस्तब्धतारकेण संतताश्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् ।

पुनः पुनश्चास्माभिरागमनायानुरुध्यमानस्तद्ग्रथितदृष्टिरेवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरमाह स्म । मया तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । न युक्तं भवतां चन्द्रापीडभुजबलपरिरक्षितं गते तस्मिन्महासाधनं गृहीत्वास्यां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुम् । इत्युक्तवन्तं तमकस्मान्नाम किंचिदस्य दैवादेव वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सानुनयमागमनाय पुनः पुनः प्रतिबोध्य तादृशासंबद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरमप्यभिहितवन्तो वयम् । एवं न युक्तमस्माकं स्थातुम् । भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्यानन्तरादार्यशुकनासाल्लब्धजन्मनो देव्या विलासवत्याङ्कलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र संवृद्धस्य तथा विद्यागृहे महता यत्नेनैवं शिक्षितस्य युक्तमिदम् । यज्ज्येष्ठे भ्रातरि सुहृदि वत्सले भर्तरि जगन्नाथे गुणवति च भवति सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनावस्थानम् । कस्यापरस्येदृशो युक्तायुक्तपरिच्छेदः । तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा । अस्मिंस्तु शून्यारण्ये भवन्तमेकाकिनमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्या वयम् । किमन्यो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा भवान् ।

तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम् इत्याभिहितोऽस्माभिरीषदिव विलक्षहासेन वदनेनास्मानवादीत् । किमहमेता-

वदपि न वेद्मि यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पारयामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि स्मरन्निव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते । पश्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति । आसक्तमिव क्वापि हृदयं किमपि न जानाति । निगडिताविवान्यत्र पदमपि न दातुं चरणावुत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । अथ बलाद्भवन्तो मां निनीषवस्तत्रापि चालितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न संभावयामि । अत्र पुनस्तिष्ठतो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं विपरिवर्तते मे येनैव विधृतोऽस्मि तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेतसि मे । तदलं निर्बन्धेन । गच्छन्तु भवन्तः । अनुभवन्तु यावज्जीवमातृप्तेश्चन्द्रापीडमुखदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे प्राप्तमपि करतलादेवाच्छिद्य दैवेन नीतम् । इत्यभिदधानश्च कौतुकात्किमेतद्येनैवं भाषसे नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपमित्यास्माभिः पुनः पुनः पृष्टोऽभ्यधात् । लज्जेऽहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन यदि किंचिदपि जानामि यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद्व्रजन्तु भवन्तः इत्युक्त्वा तूष्णीमभवत् ।

मुहूर्तादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु लतागृहेषु सरस्तीरेषु तस्मिंश्च देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्ननन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्वं निश्वस्य तस्मिँल्लतागहने पुनरुपविश्य तस्थौ । वयमपि कृतवीरुत्संनिधानास्तत्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समधिक इव

यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्माभिरभ्यर्थितः प्रत्युवाच । वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि वल्लभतराः प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति तथाप्येषां संधारणे मया प्रयत्नः कार्यः । किं पुनरगच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला । इत्यभिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितशरीरस्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण विस्मितान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा च किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुकृतबलसंविधानं तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यच्चाग्रतो न प्रेषितः संवादकस्तदेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न परापतत्येव । अपरमपि चिरात्प्रविष्टमात्रस्यैव देवस्य मा पुनरागमनक्लेशोऽभूदिति ।

२७) चन्द्रापीडस्य तु स्वप्नेऽप्यनुत्प्रेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्मयाभ्यामाक्रान्तहृदयस्योदपादि चेतसि । किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो वनवासैकशरणस्य वैराग्यस्य कारणं भवेत् । स्वीयं च न पश्यामि किंचित्स्खलितम् । तातप्रसादात्तु मामिव तमपि चरणतललुठितचूडामणयोऽर्चयन्त्येव राजानः । ममेव तस्यापि चेच्छाधिकेषु सर्वोपभोगेषु न किंचिदपि हीयते । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव सोऽपि प्रसादान्करोत्येव । मत्त इव तस्मादपि बिभेत्येवापराधिजनः मयीव तस्मिन्नपि सर्वाः संपदः । तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अथागच्छंस्तातेनाम्बया चार्यशुकनासेन मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः विनयाधिक्येच्छना तातेन

शुकनासेन वा किंचित्पीडाकरमभिहितं ताडितो वा तत्रापि नैवासावेवं पिशुनस्वभावो वा गुरुजनाभक्तो वा गुणोपादानविमुखो वा तरलचित्तो वा यत्किंचनकारी यःकश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिराढ्यपुत्रतागर्वितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा पुत्रैकतादुर्ललितो वा यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारोपकारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापीदृशस्य नैष कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्य एव न निवेशितो देवपितृमनुष्याणामानृण्यमेव नोपगतः । अगत्वा चानृण्यमृणत्रयेण बद्धः क्व गतः । न तेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशः प्रतिष्ठां नीतः । नानन्तदक्षिणैर्महाक्रतुभिरिष्टम् । न सत्रकूपप्रपाप्रासादतटाकारामादिभिरापूर्तैः कीर्तनैरलङ्कृता मेदिनी । नाकल्पस्थायि दिशोयायि यशो विप्रकीर्णम् । न गुरवोऽनुवृत्त्या सुखं स्थापितः । न स्निग्धबन्धूनामुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः । नानुजीविनः संविभक्ताः । नाभ्यागताः कृता निस्तृषाः । न दृष्टाः श्रुता वाङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकाममोक्षाणामेकोऽपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम् । इत्याक्षिप्तचेताश्चिन्तयंस्तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोऽपि यथाक्रियमाणप्रसादसंमानसम्भावनासंभावितं विसर्ज्य सकलमेव राजकमुत्थाय तत्क्षणकृतं कायमानमविशत् ।

२४ प्रविश्य चागृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेषाभिरुद्विग्नदीनमुखीभिरितस्ततो वाराङ्गनाभिर्यामिकलोकेन कर्मान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोककारकेणेव मदामोदेनावेदिते निसृष्टशून्यदृष्टिर्गन्धमादने शनैः शनैर्वासभवनमयासीत् । तत्र चापनीतसमायोगो विमुच्याङ्गानि शयनीये तरुतालवृन्तानिलेन वीज्यमानोऽङ्गसंवाहकारिभिश्च

शनैः शनैरपनीयमानागमनखेदः सकलरजनीप्रजागरखिन्नोऽपि चाप्राप्तनिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तरहेतुं चिंतामेवाविशत् । यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा महति शोकार्णवे निक्षिप्य तौ तनयविरहशोकविक्लवं तातं शुकनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । निवृत्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम् । तत्किं करोमि । अथवास्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे । प्रियसुहृदात्मानं मां च परित्यज्यताप्यपरेण प्रकारेण गमनमप्युत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरुपकृतमेव । तदधुना वैशम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं न तातो नाम्बापि नार्यशुकनासोऽपि निवारयितुं शक्नोति माम् । गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेनाग्रतो गमिष्यामि ।

२५ इति निश्चित्य तत्कालकृतं वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्तमिव स्थित्वा विश्रान्तः सुखितैरङ्गैरापूरिते तृतीयार्धयामशंखे शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय च यत्रैव कादम्बरी तत्रैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृदयं शून्यान्तरात्मा पुनरेव संवर्जितराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् । कृताहारश्चान्तर्ज्वलतो मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमष्टास्वपि दिक्षु युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारूढे सवितर्युत्थाय सरस्तीरकल्पितं परिभवस्थानमिव निदाघसमयस्य प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत् ।

तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जला-

सारशिशिरतया संधुक्षितसुहृद्वियोगौर्वानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणालङ्घयत् । लोहितायमानातपे च सायाह्ने निर्गत्य वासभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव स्थित्वा द्वितीय एव यामे चलितव्यं सज्जीकुरुत साधनमित्यादिश्य विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत् । अथातिचिरान्तरितोज्जयिनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्द्या सकल एव कटकलोकः सज्जीभूय प्रावर्तत गन्तुम् । अथाध्वनैव सह क्षीणायां यामवत्यां विस्पष्टे प्रभातसमये परापतितवानुज्जयिनीम् ।

अथ दूरत एव प्रभृति नगरीनिर्गतैरार्त्यापृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैशम्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव । शृण्वंश्च चकार चेतसि । बाह्यस्य तावज्जनस्येयमीदृशी समवस्था । किं पुनर्येनासावङ्केन लालितः संवर्धितो वा बालचाटवोऽस्यानुभूताः तदातिकष्टं मे वैश्यम्पायनेन विना तातस्य शुकनासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम् । इत्येवं चिन्तयन्नासाग्रनिहितोद्बाष्पदृष्टिरदृष्टसर्ववृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम् । अवतीर्य च स राजकुलद्वारि विशन्नेवार्यशुकनासभवनं सह देव्या विलासवत्या गतो राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च निवृत्य तत्रैव जगाम । गच्छंश्च समीपवर्ती हा वत्स वैशम्पायनाद्यापि मदङ्कलालनोचितो बाल एवासि । कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिञ्शून्यारण्ये स्थितः केन ते तत्रापि सर्वसत्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता । केन वैषम्यप्रतिपन्थिनी शरीरस्थितिः संपादिता । केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुषुप्सति वा दुःखितः । ममोत्सङ्गमुत्सृज्य

समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक त्वयोपात्ता । आगतमात्रस्यैव ते पितरमभ्यर्थ्य वधूमुखमवलोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं न केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न संपन्नमपरं तवापि वदनदर्शनं दुर्लभीभूतम् । वत्स यत्र तेऽवस्थातुमाभिरुचितं नयस्व मामपि तत्रैव पितरं विज्ञाप्य । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात त्वयाहं शैशवेऽपि नावमानिता । कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता । आजन्मनः प्रभृति न दृष्टमेवं यस्य कुपितमाननं तस्य ते कुतोऽयमेवंविधो मय्यकस्मादेव कोपः यदेव परित्यज्य स्थितोऽसि । गतोऽप्यागच्छ । शिरसा प्रसादयामि त्वाम् । कोऽपरोस्ति मे देशान्तरपरिचयान्मुक्तो नामास्मासु स्नेहः । क्षणमप्यनन्तरितदर्शनस्य चन्द्रापीडस्योपरि कथं तवेदृशी निःस्नेहता जाता । तात न भद्रकं ते समापतितम् । सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःखं स्थापितः । न जानाम्येवं कृत्वा किं त्वया प्राप्तव्यम् । एतानि चान्यानि चान्तर्भवनगतां प्रत्यग्रतनयविरहशोकविह्वलां स्वयं देव्या विलासवत्या संस्थाप्यमानामपि मनोरमां विलपन्तीमश्रौषीत् ।

३२ तेन चातिकरुणेन तत्प्रलापाविषेण विह्वल इव निद्रागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयत । कथं कथमपि सहजसत्वावष्टम्भेनैव संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरपि लज्जमानो वदनमुपदर्शयितुमधोमुख एव निस्पन्दसर्वाङ्गेण मन्दराद्रिणेव शुकनासेन सह मथनावसानस्तिमितमिव महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत् । उपविष्टं च तं क्षणमिव दृष्ट्वा राजान्तर्बाष्पभरगद्गदध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात् । वत्स चन्द्रापीड जानामि ते स्वजीवितादपि समभ्यधिकां भ्रातुरुपरि प्रीतिम् । पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनादसंभाव्या या समुत्पद्यते । तयैव हि न किंचिन्न क्रियते । तज्जन्मनः स्नेहस्य

वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनानुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य त्वद्दोषमाशङ्कते मे हृदयम् । इत्येवंवादिनो नरपतेराक्षिप्य वचनं युगपच्छोकामर्षाभ्यामन्धकारितानन: प्रावृडारम्भ इव तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यो विस्फूर्जितेनैव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवीत् ।

ॐ देव यदि चन्द्रमस्यूष्मा दहने वा शीतलत्वमंशुमालिनि वा तमस्तमस्विन्यां वा दिवसो महोदन्वति वा शोषः क्षितेरधारणं वा शेषे परार्थानुद्यमो वा साधोरप्रियवचननिर्गमो वा सज्जनमुखात्संभाव्यते ततो युवराजेऽपि दोषः । तत्किमेवमेवानिरूप्य तस्यानात्मज्ञस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजपथ्यकारिणो मातृपितृघातिनो मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य कर्मचाण्डालस्य महापातकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोपि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीडमेवं संभावयति देवः नह्यतःपरमपरं कष्टतरं किंचिदपि पीडाकारणं यद्गुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि । किं पुनर्गुरुजनेन । यो गुणी गुणैरेवावबोधनीयः । कस्यापरस्यात्मा गुणवानेन ज्ञापनीयः । अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य विलासवत्या देव्याश्चाङ्कलालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्ग्रहप्रकृतेश्चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । स्वयमेवोत्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाक्रमयः सर्वदोषाश्रया महाव्याधयोऽन्तर्विषा महाव्याला विनाशहेतवो महोत्पाता भुजंगवृत्तयो महावातिका वक्रचारिणो महाग्रहास्तमोमयाः प्रदोषा मलिनात्मकाः कुलपांसवो निस्नेहाः खला निर्लज्जाः क्षपणका निःसंज्ञाः पशवः । येषां क्षुद्राणां प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय । श्रुतमालापाय नोपशमाय । पराक्रमः प्राणिनामुपघाताय नोपकारायोत्साहो धनार्जनाय न यशसे । स्थैर्यं व्यसनासङ्गाय न

चिरसंगताय । धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । किं बहुना सर्व-मेव येषां दोषाय न गुणाय । तदसावपीदृश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैवं कुर्वतो मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चलितवृत्तानां शासितावश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं मनसा । मातुरहमेवैको जीवितनिबंधनं कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये नापतितम् । पिण्डप्रदो वंशसन्तानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमहमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य न बुद्धौ संजातम् । सर्व एव ह्यनाक्षिप्तचेताः स्वहिताय परहिताय वा प्रवर्तते तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्वाहितं न परहितमपि । किमनेनैवमात्मद्रुहा कृतमिति मतिरेव तावन्न बोधपदवीमवतरति । सर्वथा दुःखायैवास्माकं तस्य पापकर्मणो ग्रहोपसृष्टस्य जन्म । इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्बाष्पां दृष्टिमुदवहत् । उद्वेपिताधरश्च बहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्युपूरेण निश्वसन्नेवावतस्थे ।

तदवस्थं च तं तारापीडः प्रत्युवाच । एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनं वासरालोकेन भास्वतः समुद्भासनमवश्यायलेशैराल्हादनममृतांशोर्मेघाम्बुबिन्दुभिरापूरणं पयोधेर्व्यजनानिलैरभिवर्धनं प्रभञ्जनस्य यदस्मद्विधैः परिबोधनमार्यस्य । तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोऽपि धीरस्यापि सत्त्ववतोऽप्यवश्य दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य । कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सर्वमेव दर्शनं नश्यति । न चित्तमालोचयति । न बुद्धिर्बुध्यते । न विवेकोऽपि विविनक्ति । येन ब्रवीमि । अन्यदस्मत्तो लोकवृत्तमार्य एव सुतरां वेत्ति । किमस्ति कश्चिदसा-

वियति जीवलोके यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् । यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गलति गुरुजनस्नेहः । वयसैव सहारोहत्यभिनवा प्रीतिः । वक्षसैव विस्तीर्यते वाञ्छा । बलेनैव सहोपचीयते मदः । दोर्द्वयेनैव सह स्थूलतामापद्यते धीः । मध्येनैव सह कार्श्यमुपयाति श्रुतम् । ऊरुयुगलेनैव सहोपचीयते हृदयमविनयः । श्मश्रुभिरेव सहोज्जृम्भते मलिनताहेतुर्मोहः । आकारेणैव सहाविर्भवन्ति हृदयाद्विकाराः । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेव सति परुषमभिदधत्यार्ये महती मे चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु तावदुत्पद्यते स्नेहः । किं पुनरङ्गसंभवेष्वपत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किंचिदप्याचरितम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः । कदाचिद्गुणीभवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।

इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुकनासोऽभ्यधात् । अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यदतः परं किमिवास्य विरूपकं भवेद्यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थानमात्मेच्छया चेष्टितम् । इत्युक्तवति शुकनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयानया पितुरुद्बाष्पदृष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुकनासमवादीत् । आर्य यद्यपि निरुक्तितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति तथापि तातेन संभावितमेव कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन विशेषतो गुरुणा । प्रसिद्धिरत्रायशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया फलति । परत्र फलदायी कुत्रोपयुज्यते पर-

मार्थः । तदस्या दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्तमार्यो दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तातेन । नान्यथा मे दोषशुद्धिर्भवति । किं कारणम् । अनागते तु वैशम्पायने तातस्यानया संभावनया नापगन्तव्यम् । आगते च मयि वैशम्पायनेन नागन्तव्यम् । यद्यसावन्येनानेतुमेव पार्येत तदा तातस्याप्यनुल्लङ्घनीयवचनैरेभिरवनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तदार्यः कारयतु गमनाभ्यनुज्ञया प्रसादम् । न च तुरंगमैर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमौ स्वल्पोऽपि गमनपरिक्लेशः । वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वार्यः । अपि च बाह्यखेदादसह्योऽन्तःखेद एव मे तद्वियोगजन्मा । अनुपदमेव स्कन्धावारमादायागच्छतीत्यमुना हेतुना विना तेनागतोऽहम् । अन्यथा जन्मनः प्रभृति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं हसितमशितं सुप्तं प्रबुद्धमुच्छ्वसितं वा विना वैशम्पायनेन । यच्च श्रुत्वा तस्मादेव प्रदेशान्न गतोऽस्मि तन्मा तेनैव तुल्योऽभूवमिति । तदप्रतिगमनदोषाद्रक्षतु मामार्यः ।

इत्यभिहितवति चन्द्रापीडेऽन्तःपीडोपरागरक्ते रक्ततामरसानुकारिणि मुखे सपक्षपातां षट्पदावलीमिव दृष्टिं निवेश्यैव गमनाय विज्ञापयति युवराजः किमाज्ञापयति देव इति शनैः शनैः शुकनासो राजानमप्राक्षीत् । तथा पृष्टश्च शुकनासेन किंचिदिव ध्यात्वा तारापीडः प्रत्यवादीत् । आर्य मया ज्ञातमेतेष्वेव दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दोर्ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं वत्सस्य वधूं द्रक्ष्यामीति यावदयमपरोऽन्तर्हिताशापथो जलदकाल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो दुष्प्रकृतिना विधात्रान्तरा पातितः यथा चायुष्मताभिहितमेवैतत् । न तमन्यः शक्नोत्यानेतुम् । न च तेन विनायमत्र स्थातुम् । तदवश्यमेव तावन्निस्तरितव्यो व्यसनार्ण-

वोऽमुना पोतेन । वैशम्पायनप्रत्यानयनाय चावश्यं देव्यपि विलासवती विसर्जयिष्यत्येवैनमिति निश्चयो मे । तद्यातु । किंत्वतिदूरं वत्सेन गन्तव्यम् । तद्गणकैः सहादरादार्यो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु संविधानं च कारयत्विति । एतदभिधाय शुकनासमुद्बाष्पलोचनश्चिरमिव चन्द्रापीडमालोक्याहूय च विनयावनम्रमंसदेशे शिरसि बाह्वोश्च पाणिना स्पृशन्नादिशत् । वत्स गच्छ त्वमेव प्रविश्याभ्यन्तरं मनोरमासहिताया मातुरावेद्यात्मगमनवृत्तान्तम् । इत्यादिश्य चन्द्रापीडमात्मना शुकनासमादाय स्वभवनमयासीत् । चन्द्रापीडस्तु तामक्लिष्टवर्णां कादम्बरीसंवरणस्रजमिव गमनाभ्यनुज्ञां हृदयेनोद्वहन्प्रहृष्टान्तरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्य कृतनमस्कारो मातुः समीपे समुपविश्यात्मदर्शनद्विगुणीभूतवैशम्पायनविरहशोकाविह्वलां मनोरमामाश्वास्यावादीत् ।

37) अम्ब समाश्वासिहि । वैशम्पायनानयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम् । तत्कतिपयादिवसान्तरितं वैशम्पायनाननदर्शनोत्सुकं मामविकल्पं विसर्जय त्वम् । सात्वेवमभिहिता प्रत्युवाच । तात किमात्मगमनवचसा मां समाश्वासयसि । कः खलु मे त्वयि तस्मिंश्च विशेषः । तदेकधा तमेकं न पश्यामि कठिनहृदयम् । त्वयि पुनर्गते यदपि तस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्वद्दर्शनं तदपि दूरीभवति । तन्न गन्तव्यं वत्सेन । एकेनापि हि पुत्रेणावां द्वेपुत्रवत्यौ । अपि नागतो नामासौ निष्ठुरात्मा । इत्युक्तवत्यां मनोरमायां विलासवती धीरमुवाच । प्रियसखि तव मम चैवमेतद्यथा त्वयोक्तम् । अयं पुनर्वैशम्पायनेन विना कं पश्यतु । तदास्ताम् । किमेनं वारयसि । वारितेनाप्यनेन नैव स्थातव्यम् । मन्ये च पित्राप्ययमेतदेवाकलय्य गमनायानुमोदितः । तद्यातु । वरमावाभ्यां

कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृताः क्लेशा अनुभूता न पुनरस्य वैशम्पायनानवलोकनदुःखदीनं दिने दिने मुखमीक्षितम् । तदुत्तिष्ठ गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ।

इत्यभिदधत्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावासमयासीत् । चन्द्रापीडोऽपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणमिव स्थित्वा स्वगृहमगात् । तत्रापनीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृदयेन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान् । यथा विना विलम्बेन मे गमनं भवति तथा भवद्भिरार्यशुकनासाय पृच्छते ताताय वा दिनमावेदनीयम् । इत्येवमादिष्टस्ते व्यज्ञापयन् । देव यथा सर्व एव ग्रहाः स्थितास्तथास्मन्मतेन देवस्य गमनमेव वर्तमाने न शस्यते । अपरमपि कर्मानुरोधाद्राजेच्छैव कालः । तत्र न कार्यमेवाहर्निरूपणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तनिर्वृतिः सैव वेला सर्वकार्येषु । इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानब्रवीत् । तातेनैवमादिष्टमिति ब्रवीमि । अन्यदात्ययिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिरूपणैव कीदृशी । तत्तथा कथयिष्यथ यथा श्व एव गमनं भवेदिति । देवः प्रमाणमित्यभिधाय गतेषु च तेषु शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । निर्वर्तितशरीरस्थितिं च मौहूर्तिकास्ते पुनः प्रविश्य शनैर्न्यवेदयन् । कृतोऽस्माभिर्देवादेशः सिद्धश्च तनयविरहविक्लवतयार्यशुकनासस्य । तदतिक्रान्ते श्वस्तनेऽहनि रात्रावितः प्रस्थातव्यं देवेन । इत्यावेदिते तैः साधु कृतमिति तानभिष्टुत्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेव कादम्बरीं वैशम्पायनं च मन्यमानोऽप्रविष्टायामेव पत्रलेखायां परापतामीत्यग्रतः प्रधावितेनावधारयंश्चेतसानन्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनिं कथं कथमप्यस्थात् ।

31 अथास्तमुपगतवति तेजसां पत्यावुदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति भगवति नक्षत्रनाथे विस्पष्टायां निशीथिन्यां प्रस्थानमङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेव बाष्पोत्पीडमपारयन्ती वारयितुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती तं मन्युरागावेगगद्गदिकोपरुध्यमानाक्षरमवादीत् । तात युज्यते ह्यङ्कलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना यादृशी तव गमनेनाधुना । यतो दीर्यत इव मे हृदयम् । समुत्पाट्यन्त इव मर्माणि । उत्क्वथ्यत इव शरीरम् । उत्प्लवत इव चेतः । विघटत इव संधिबन्धनानि । निर्यान्तीव प्राणाः । न किंचित्समादधाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् । धृतोऽपि बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडः मुहुर्मुहुः समाहितापि मङ्गलसंपादनाय चलति मतिः । न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किन्निमित्तं चेयमीदृशी हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि । किं बहुभ्यो दिवसेभ्यः कथमप्यागतो मे वत्सो झटित्येव पुनर्गच्छतीति । किं वैशम्पायनवियोगादुद्विग्नस्य गमनमेकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति । न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन एव दुःखितयेति । न चैवंविधया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते गमनं निवारयितुं पारयति वाणी । हृदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम् । तदीदृशीं मे पीडां विज्ञाय यथा पुरा स्थितं न तथा क्वचिदासङ्गमावध्यात दीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम् । अस्य चार्थस्य कृते साञ्जलिबन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम् । इत्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्रमूर्तिश्चन्द्रापीडो व्यज्ञपयत् । मातस्तदा दिग्विजयप्रसङ्गात्स्थितोऽस्मि । अधुना पुनरियानेव मे कालक्षेपो यावत्त-

मुद्देशं परापतामि । तत्पुनश्चिरागमनकृता मनागपि न हृदये भावनीया त्वया पीडा । इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्य बाष्पवेगान्कथं कथमपि संस्तभ्यात्मानं निवर्तितगमनमङ्गला गलता प्रस्रवेण सिञ्चन्ती शिरसि चोपाघ्राय गाढं सुचिरमालिङ्ग्य गच्छद्भिरिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता ।

मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणतये वासभवनमगमत् । तत्र च देव गमनाय नमस्करोति युवराज इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा प्रविश्य क्षोणीतलनिवेशितशिराः शयनवर्तिनो ननाम दूरस्थित एव पितुः पादौ । अथ तथाप्रणतमालोक्य किंचिदुन्नामितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिबन्निव प्रेम्णा परिष्वज्य गाढमप्रौढ इव सहसोद्भूताविरलबाष्पपर्याकुलाक्षोऽन्तःक्षोभविक्षिप्ताक्षरमवादीत् । वत्स पित्राहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि वत्सेन दुःखासिका न कार्या । विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्यभारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्नेहादेव । संप्रति कस्मिन्भारमवक्षिप्याणुमपि दोषमाचरसि त्वयैव सकललोकानुरञ्जने यतितव्यम् । गतः खलु कालोऽस्माकम् । अस्माभिरस्खलितेनैव चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुरवोऽवमानेन । न विमुखिताः सन्तो मदेन । नोत्त्रासिताः प्राणिनः क्रोधेन । न हासित आत्मा हर्षेण । न हतः परलोकः कामेन । राजधर्मोऽनुरुद्धो न । स्वरुच्या वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरितान्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि । धनुरवनामितं न मनः । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाच्याद्भीतं न मरणात् । उपयुक्तानि सुरलोकेऽपि दुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि यौवनेच्छया पर्याप्तमकार्यपरिहारात् । कार्यानुष्ठानाच्चोपार्जितः

परोऽपि लोकः । इति चेतसि मे । त्वज्जन्मना च कृतार्थ एवास्मि तदयमेव मे मनोरथः । दारपरिग्रहात्प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेवेमं राज्यभारमारोप्य जन्मनिर्वाहलघना हृदयेन पूर्वराजर्षिगतं पन्थानमनुयास्यामीति अस्य च मेऽतर्कित एवायमग्रतः प्रतिरोधको वैशम्पायनवृत्तान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवानेन । अन्यथा क्व वैशम्पायनः । क्व चैवंविधमस्य स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम् । तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन यथा न चिरकालमेष मे मनोरथोऽन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते । इत्यभिधाय किंचिदुन्नामिते मुखे मुखेनैव संपीडितं हृदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत् ।

चन्द्रापीडस्तु तया पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोऽप्यवनम्रमूर्तिरपसृत्य पुनः प्रणामेनोन्नमितात्मा निर्ययौ । निर्गत्य च शुकनासभवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्तापरीतमुन्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुकनासमविरताश्रुपातोपहतमुखीं च मनोरमां प्रणम्य तादृशाभ्यामेव ताभ्यां संभाव्याशिषा समारोपयद्भ्यामिव स्वदुःखभारमनुगतो निवर्तनाय तयोर्निवर्तिताननो मुहुर्मुहुराद्वारनिर्गतं गत्वाग्रतो दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवारणाशङ्कया वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बोमनागप्यारुह्य रयेणैव निरगान्नगर्याः ।

निर्गत्य च शिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानायोपकल्पितं कायमानमप्रविश्य बहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्किततत्कालगमनसंभ्रान्तेन परिजनेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूतित्रितयमिव गत्वा सुलभपयोयवसे प्रदेशे निवासमकल्पयत् । उत्ताम्यता हृदयेनाप्रभातायामेव यामिन्यामुत्थाय पुनरवहत् । वहंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचोतित एव

परापत्य कृतापक्रान्तेस्त्रपया पृष्ठतोऽनुगम्य बलाद्दत्तकण्ठग्रहः क परं पलाय्यत इति वैशम्पायनस्य वैलक्ष्यमपनयाम्येवं तत्समागमसुखमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनघामतर्कितोपनतमद्वलोकेनोपजातहर्षविशेषां पुरस्ताद्गमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्याम्येवं महाश्वेतामाश्रमसमीपे पुनः स्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तया सहैव हेमकूटं गच्छाम्येवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमप्रधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनसखीजनेनापह्रियमाणपूर्णपात्रामभ्युत्थानप्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वतीं कादम्बरीमालोकयन्दर्शनीयावलोकनफलेन चक्षुषी कृतार्थतां नयाम्येवं मदलेखां साञ्जलिप्रणामेन कण्ठग्रहेण च संभाव्य चरणपतितां पत्रलेखां संभाव्य केयूरकं च पुनः परिष्वज्य निर्भरमेवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गलस्त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधेर्भुव इव वर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं निर्वर्तयामीत्येतानि चान्यानि च चिन्तयन्नचेतितक्षुत्पिपासातपःश्रमोज्जागरव्यथो दिवारात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोऽप्यस्य द्वीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एवाशुगमनविघ्नकारी बभूव जलदकालः । तत्र च प्रथममस्य चेतनाहारिभिर्मूर्च्छावेगैरन्धकारमनयिन्त दश दिशः । अतोऽसौ न रात्रौ न दिवा न ग्रामे नारण्ये नान्तर्न बहिर्न वने नोपवने न वर्त्मनि नावासे न वहन्न तिष्ठन्न वैशम्पायनस्मरणेन न कादम्बरीसमागमानुध्यानेन कथंचिदपि न क्वचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् । अनधिगतनिर्वृतिर्जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वर्तिताशनमात्रकोऽभ्यर्हितराजलोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमवहदेव केवलम् ।

५३वहंश्च त्रिभागमात्रावशिष्टेऽध्वनि वर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत् । तिष्ठतु तावत्पुरस्तात्पत्रलेखागमवृत्तान्ततप्रश्नः । वैशम्पायनवृत्तान्त-

मेव तावत्पृच्छामि । अपि दृष्टस्त्वयाच्छोदसरसि वैशम्पायनः । पृष्टश्चावस्थानकारणम् । पृष्टेन वा किंचित्कथितं न वा । पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन । स्मरति वास्माकम् । पृष्टोऽसि वानेन किंचिन्मदीयम् । उत्पन्नो वालापो युवयोः । उपलब्धो वाभिप्रायः । मातापित्रोर्वा संदिष्टं किंचित् । परिबोधितो वा त्वयागमनाय । आवेदितं वास्मदीयमागमनम् । नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् दास्यति वा दर्शनम् । ग्रहीष्यति वास्मदनुनयनम् । आगमिष्यति वा पुनर्मया सह । किं कुर्वन्दिवसमास्ते । को वा विनोदोऽस्य तिष्ठतीति । स त्वेवं पृष्टो व्यजिज्ञपत् । देव देवेन तु वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव तुरंगमैरागत एवाहमित्यादिश्य विसर्जितोऽहम् । अच्छोदसरसः प्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येषान्तरा वार्तैव नोपजाता । चिरयति च देवे जलदसमयारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च कृतप्रयत्नोऽपि न मुच्यत एवागन्तुं देवश्चन्द्रापीडस्त्वया चैकाकिना न स्थातव्यमेवास्यां भूमौ परागतप्रायाश्च वयं तन्निवर्तस्वास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं यावद्बलान्निवर्तितोऽस्मि । इत्येवमावेद्य विरराम । विरतवचनं च तं पुनरपृच्छत् । किमाकलयस्यद्यतनेनाह्ना यावत्परापतिता पत्रलेखा नेति । स तु व्यजिज्ञपत् । देव यद्यन्तरा कश्चिदन्तरायो न भविष्यति विलम्बकारी तदा विना संदेहेन परापतत्येवमवगच्छति मे हृदयम् । इत्युक्तवति मेघनादे तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद ।

44 आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वानश्ववारानादिदेश । कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापसर्पत्येव । तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु

भवन्त इति । आत्मनापि तुरगगत एव खिन्नोऽप्यखिन्न इव विचिन्वंल्लतागहनानि तरुमूलानि शिलातलानि लतामण्डपांश्च समंताद्बभ्राम । भ्राम्यंश्च यदा न क्वचिदपि किंचिदवस्थानचिन्हमप्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि । नियतमसौ पत्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथममेवापक्रान्तो येनावस्थानचिन्हमात्रकमपि नोपलक्ष्यते । निरुद्देशं गतश्च क्वाप्यस्माभिरेवमन्विष्टोपि न दृष्टः । तत्कष्टतममापतितम् । वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते मे । मन्मथशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रकावलम्बनाः क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षामतयामी प्राणाः । सर्वथा विनष्टोस्मि । न दृष्टा कादम्बरी देवी । नापि वैशम्पायनः । इत्येवमुत्पन्ननिश्चयोऽप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य वृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव तत्तां तावत्पश्यामि ततो यथा युक्तं प्रतिपत्स्ये । इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्यः समायोगमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी घनोज्झितज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थितपर्याणमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपजगाम । तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्य महाश्वेतावलोकनकुतूहलात्पश्चादाकृष्टेनेन्द्रायुधेन परिजनेन राजपुत्रैश्चानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहद्वार एव शिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षिणीमुच्चण्डवर्षवाताहतलतामिवोद्बाष्पदीनदृष्ट्या कथंकथमपि तरलिकया विधृतशरीरां महाश्वेतामपश्यत् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये । मा नाम देव्याः कादम्बर्या एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमीदृशी समवस्था हर्षहेतावपि मदागमनेनानुभूयते महाश्वेतया । इत्याशङ्काभिन्नहृदय उड्डीनैरिव प्राणैः पदे पदे स्खलन्निव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृत्योपविश्य च तस्यैव

शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्बाष्पविषण्णवदनः किमेतदिति तरलिकामपृच्छत्। सा तु तदवस्थाया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती।

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्। महाभाग किमपि नावेदयते वराकी। यया दुःखाभिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखश्रवणार्होऽप्यात्मीयदुःखं श्रावितः सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग जीवितव्यसनिनी निर्लज्जा निर्घृणा च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम्। श्रूयताम्। केयूरकाद्गद्गमनमाकर्ण्य विदीर्णमानसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितो न मदिरायाः प्रार्थना कृता नात्मनः समीहितं संपादितं न गृहात्प्रत्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितं न चापि हृदयवल्लभसमागमनिर्वृता प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्कादम्बरीस्नेहपाशानपि भित्त्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवायाता यावदत्र महाभागस्यैव तुल्याकृतिमुन्मुक्तमिवान्तःकरणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुखमुत्प्लुताबद्धलक्ष्यशून्यया दृष्ट्या प्रनष्टमिव किमपीतस्ततो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम्। स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्टपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निवासंस्तुतोऽपि चिरपरिचित इवासंभावितोऽप्युपारूढप्रौढप्रणय इवास्निग्धोऽपि परवानिव दुःखिताकारोऽपि सुखायमान इव तूष्णीं स्थितोऽपि प्रार्थयमान इवापृष्टोऽप्यावेदयन्निवात्मीयामवस्थामभिनन्दन्निवानुशोचन्निव हृष्यन्निव विषीदन्निव बिभ्यदिवाभिभवन्निव भीत इवाकाङ्क्षन्निवानुस्मरन्निव किमपि विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इवापिबन्निवाकर्षयन्निवान्तर्विशन्निव सुचिरमालोक्याब्रवीत्। सुतनु सर्व एव हि जगति जन्मनो वयसाकृतेर्वा सदृशमाचरन्न वचनीयतामेति। तव पुनरेकान्तवामप्रकृते-

विधेरिव विसदृशानुष्ठाने कोऽयं प्रयत्नः । यदियमक्लिष्टमालतीकुसुमसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना कष्टतमेन तपश्चरणपरिक्लेशेन म्लानिमुपनीयते । किन्न रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव रसाश्रयिणा फलेन संयोज्यते । जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परत्र संबन्धी तपश्चरणपरिक्लेशः । किं पुनराकृतिमतो जनस्य । तद्दुःखयति मामस्यास्तेः स्वभावसरसायास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपःपरिक्लेशः । यदि च त्वादृशी जीवलोकसुखेभ्यः पराङ्मुखी तपसा क्लेशयत्यात्मानं तदा वृथा वहति धनुरविज्यं कुसुमकार्मुकः । निष्कारणमुदेति चन्द्रमाः व्यर्थो वसन्तमासस्यागमः । निष्फलानि कुमुदकुवलयकल्हारकमलाकरविकसितानि । निष्प्रयोजनो जलदसमयारम्भडंबरः । निरर्थकान्युपवनानि । किं वा ज्योत्स्नया । किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मयानिलेन वेति ।

५८ अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वं तथा वदन्तमपि कस्त्वं कुतो वा समायातः किमर्थं वा मामेवमभिदधासीत्यपृष्ट्वैवान्यतोऽगच्छम् । गत्वा च देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वतीं तरलिकामाहूयाब्रवम् । तरलिके कोऽयं युवा ब्राह्मणाकृतिः कोऽप्यस्य विलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितो यद्यागमिष्यति तदावश्यमस्यैवाभद्रकं भविष्यतीति । स तु निवार्यमाणोऽपि दुर्निवार्यवृत्तेर्मदनहतकस्य दोषैर्भवितव्यतया चानर्थस्य नात्यासीदेवानुबन्धम् । अतीतेषु केषुचिद्दिवसेष्वेकदा गाढायां रजन्यामुद्गिरत्स्विव भरेणोद्दीपितं स्मरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमयूखेषु

लब्धनिद्रायां तरलिकायामनवाप्तनिद्रासुखा संतापान्निर्गत्यास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी कल्हारसुगन्धिना मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनावीज्यमाना चन्द्रमसि निहितदृष्टिरपि नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखिलजगदाल्हादकारिकैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवल्लभं मे वर्षेदित्याशंसाप्रसङ्गेन देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती कथमभाग्यैर्मे मन्दभाग्यायास्तादृशास्यापि दिव्याकृतेर्महापुरुषस्य नभसोऽवतीर्णस्य भ षितमलीकमुपजातं जातानुकम्पेन वा यथा कथंचिज्जीवतु जीवितप्रिया तपस्विनीत्येवमेव समाश्वासितास्मि येन पुनर्दर्शनमेवानेन मे न दत्तं किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवोत्क्षिप्य नीतः कपिञ्जलस्तु जीवन्गतः कथमियता कालेन निष्करुणेन तेनापि वार्तापि मे न संपादितेत्येतानि चान्यान्यालापजालानि दुर्जीवितगृहीता जाग्रत्येवातिष्ठम् ।

अथ निभृतपदसंचरणमाचरणादुत्कण्टकितमनवरतपतितमदनशरशल्यनिकरनिचितमिव । शरीरमुद्वहन्तं न युक्तमेव ते परहृदयमविज्ञायोपगन्तुमिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन दूरत एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसारितभुजयुगलमुत्कलिकासहस्रविषममाविष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापतन्तं दूरतोऽपि दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाव्यमानं तमेव युवानमद्राक्षम् ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं निस्पृहाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती चेतस्यकरवम् । अहो कष्टतरमापतितम् । यद्ययमेवमुन्मादादागत्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्स्रष्टव्यम् । तच्चिराद्देवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्यङ्गीकृतं व्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणमिति । स त्वेवं चिन्तयन्तीमेव

मामुपसृत्याब्रवीत् । चन्द्रमुखि हन्तुमुद्यतो मामद्य कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तच्छरणमागतोऽस्मि । रक्ष मामशरणमनाथमार्तमप्रतीकारक्षममात्मना त्वदायत्तजीवितम् । शरणागतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव । तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोऽहमाभ्यां कुसुमशिशिरकिरणाभ्यामिति । अहं तु तदाकर्ण्य झगित्युत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेव रोषानलेन निर्दहन्तीव तमुन्मिषद्बाष्पस्फुलिङ्गया दृष्ट्या तदा तर्जयन्तीवापादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टेवात्मानमप्यचेतयमाना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम् । आः पाप कथमेवं गदतो मामुत्तमाङ्गे न ते निपतितं वज्रमवशीर्णा वा सहस्रधा न जिह्वा विह्वलतां गता वा न वाणी नष्टानि वा नाक्षराणि । मन्ये च न सन्त्येव तेऽस्मिञ्छरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षिभूतानि पञ्चमहाभूतानि । येनैवं वदन्नाग्निना भस्मीकृतोऽसि न वायुनापहृतोऽसि न पयसा प्लावितोऽसि न धारित्र्या रसातलं प्रवेशितोऽसि नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽसि । अव्यवस्थितो व्यवस्थितेऽस्मिंल्लोकत्रये कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः । यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किंचिदपि वेत्सि । येनैव खलु हतविधिना समुपदर्शितवदनरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिरनिरूपितस्थानवादी शुक इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किमिति तस्यामेव जातौ न क्षिप्तोऽसि । तेनैकान्तहासहेतुरेवं वदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि । त्वदुक्ते दुःखिताहं संविभागमिमं करोमि येनात्मवचनानुरूपां जातिमापन्नो नैवास्मद्विधाः कामयसे । इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखी भूत्वा कृताञ्जलिः पुनरवदम् । भगवन्परमेश्वर सकलभुवनचूडामणे लोकपाल यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाऽन्यपरः पुमान्न चिन्तितस्तदानेन मे सत्यवचनेना-

यमलीककामी मदुदीरितायामेव जातौ पतत्विति । स च मद्वचनान्तरमेव न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनज्वरस्य वेगादुत सद्यो विपाकस्यात्मनो दुष्कृतस्य गौरवादाहोस्विन्मद्वचस एव सामर्थ्यादाच्छिन्नमूलस्तरुरिवाचेतनः क्षितावपतत् । अतिक्रान्तजीविते तस्मिन्कृताक्रन्दात्तत्परिजनतः श्रुतं यथासौ महाभागस्यैव मित्रं भवति । इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवाप्लावितवती ।

49 चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य भगवति कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि न मया प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यासुखं तज्जन्मान्तरेऽपि भगवती संपादयित्री भूयादिति गदत एव हृदयमस्फुटत् । अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य ससंभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायां भर्तृदारिके किं लज्जया पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडो भग्नेवास्य ग्रीवा न मूर्धानं धारयति विचालितोऽपि न किंचिदपि चेतयते नान्तः प्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने नायं यथावस्थितपतितानां गात्राणामीष्टे न मनागप्युच्छ्वसित्येव हा देव चन्द्राकृते कादम्बरीप्रिय क्वेदानीं त्वया विना गम्यत इत्युन्मुक्तार्तवचसि तरलिकायां तिर्यगाभुग्नचन्द्रापीडमुखनिहितनिश्चलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायां आः पापे दुष्टतापसि किमिदं त्वया कृतमपाकृताखिलजगत्पीडस्य देवस्य तारापीडस्य कुलमुत्सादितमनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिर्भग्नाः पन्थानो गुणानामर्गलिताः ककुभोऽर्थिलोकस्येदानीं कस्य वदनमुद्वीक्षतां लक्ष्मीः कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः कं सेवन्तां सेवकास्त्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा वृत्ता वृत्तं समानशीलत्वमस्तमिता परिजनश्लाघा लघूकृतो भृत्यादरो दूरं गतानि प्रियालापितानि समाप्ताः परित्यागकथाः

कथं कथावशेषीभूतोऽसि भूतपूर्वाः कमुपयान्तु सांप्रतं प्रजाः किं संप्रति समाधानं साधूनामधुना धूर्धरे त्वयि विपन्ने क. समुद्वहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरं धीरस्यापि ते कथं कातरस्येव शुचा भिन्नं हृदयं दयालोरपि ते केयमद्येदृशी निर्दयता जातास्मासु । देव प्रसीद सकृदप्याज्ञापयावधेहि भक्तजनाभ्यर्थनां प्रतिपद्यस्व प्राणान्न त्वया विना क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडो न देवी विलासवती नार्यशुकनासो न मनोरमा न राजानो नापि प्रजाः । परित्यज्य च सर्वानेकाकी क्व प्रस्थितोऽसि कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता क्व सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यद्देवमनपेक्ष्य प्रयासीत्युक्तवत्यवनितलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने तदाकर्णनोत्कर्णे हा हा किमेतदित्युद्भ्रान्ते राजपुत्रलोके समुत्प्लुतोत्पक्ष्मनयनदर्शिनि चन्द्रापीडवदननिवेशितदृशि दनितरहेषारवकृताक्रन्दे शुचेव पर्यायत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतक्ष्मातले मुहुर्मुहुरात्मोन्मोचनायेवाच्छोदितखरखलीनकनकशृङ्खलयोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे पत्रलेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोल्लासिनी वेलेव महोदधेः समकरध्वजा व्याजीकृत्य महाश्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरः प्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा रणन्नूपुरेण मुखरमेखलादाम्ना रम्योज्ज्वलवाससा कल्पितानङ्गबलाविभ्रमेण गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना पुरः केयूरकेनोपदिश्यमानमार्गा पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी मदलेखया सह कृतालापा मदलेखे पत्रलेखा कथयति प्रत्यहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृदयस्य शठमतेर्नृशंसस्यागमनमेव न श्रद्दधे किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थामश्रद्दधानस्य हिमगृहके मद्विमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेर्वक्रभाषितं यत्र सस्मितमालोकितया त्वयैवास्मै सुतरामेवासंशयकारि प्रत्युत्तरं दत्तं तदसौ मरणेऽपि मे न

श्रद्धात्येवेमामवस्थामन्यथा यदि मदर्थे दुःखमेवमियमनुभवतीत्येतदस्य चेतस्यभविष्यत्तदा तथा गमनमेव नाकरिष्यत । तथागतोऽप्यसौ यत्किमपि वक्तव्यस्त्वयैव । मया पुनर्दृष्टोऽपि नालपितव्यो नोपालब्धव्यो न चरणपतितस्याप्यनुनयो ग्राह्यो नाहं प्रियसख्या प्रसादनीयेत्यभिदधानैवाचेतितागमनखेदा कादम्बरी चन्द्रापीडदर्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम ।

आगत्य चोद्धृतामृतमिव रत्नाकरमिन्दुविरहितमिव निशाप्रबन्धमस्तमिततारागणमिव गगनमपचितकुसुमशोभमिवोपवनमुत्खातकर्णिकमिव कमलमुत्खण्डिताङ्कुरमिव मृणालमवलुप्ततरलमिव हारमुन्मुक्तजीवितं चन्द्रापीडमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तं सहसा हा किमिदमित्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती कथं कथमपि मुक्ताक्रन्दया मदलेखयाधार्यत । पत्रलेखा पुनरुन्मुच्य कादम्बरीकरतलमचेतना क्षितिमुपागमत् चिराच्च लब्धसंज्ञापि कादम्बरी तथैव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिराविष्टेव स्तम्भितेव निष्प्रयत्ना निश्वसितुमपि विस्मृतान्तर्मन्युभारनिस्पन्देव चन्द्रापीडवदनसन्दानिताक्षी श्यामारुणानना ग्रहोपरक्तेन्दुबिम्बेव पौर्णमासीनिशा निशितपरशुपातोत्कम्पिनी लतेव वेपिताधरकिसलया लिखितेव स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा तस्थौ । तथा स्थितां च तामुन्मुक्तार्तनादा सपादपतनं मदलेखाब्रवीत् । प्रियसखि प्रसीदोत्सृजैनं मन्युसंभारमनारटन्ती । बाष्पमोक्षेणामुच्यमानेऽस्मिन्नियतमतिभारोत्पीडितं तडागमिव मृदुसरसं सहस्रधा स्फुटति ते हृदयमिदमित्यपेक्षस्व देवीं मदिरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वयमपि नास्ति । इत्युक्तवतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्य प्रत्यवादीत् ।

अय्युन्मत्तिके कुतोऽस्य मे वज्रसारकठिनस्य हतहृदयस्य

स्फुटनम् । आलोक्यैव यन्न सहस्रधा स्फुटितम् । अपि च या जीवति तस्याः सर्वमिदं माता पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्म्रियमाणया जीवितभूतं कथंकथमपि समासादितमिदं प्रियतमशरीरं यज्जीवदजीवद्वा संभोगेनानुमरणेन वा द्विधापि सर्वदुःखानामेवोपशान्तये । तत्किमिति देवेनागच्छता मदर्थं प्राणांश्चोत्सृजता सुदूरमारोपितं गुरुतां च नीतमात्मानमश्रुपातमात्रकेण लघूकृत्य पातयामि । कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेनामङ्गलं करोमि । कथं वा पादधूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता हर्षस्थाने रोदिमि । किं मे दुःखमेवंविधम् । अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि रुद्यते । यदर्थं कुलक्रमो न गणितो गुरवो नापेक्षिता धर्मो नानुरुद्धो जनापवादान्न भीतं लज्जा परित्यक्ता मदनोपचारैः सखीजनः खेदितो दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता तस्याः कृते प्रतिज्ञातमप्यन्यथा जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतं तस्मिन्मदर्थमेवोज्झितप्राणे प्राणेश्वरे प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैवं किमुक्ताहम् । अस्मिन्समये मरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपरि स्नेहः करोषि मत्प्रियं हितं वा तन्मदीयमप्यात्मनि स्नेहमारोप्य तथा कर्तव्यं यथा न तातो नाम्बा वा मच्छोकादात्मानं परित्यजतः । यथा च मयि वाञ्छितं मनोरथं त्वयि पूरयतः । येन परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदायी पुत्रकस्त्वयि भविष्यति । अहं पुनरुज्ज्वलितचितानले ज्वालामालिनि देवस्य चन्द्रापीडस्य कण्ठलग्ना निर्वापयाम्यात्मानम् । इत्यभिदधानैव कृतविदारणानुबन्धां मदलेखामवच्छिद्यापसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत् ।

प्रियसखि तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनः

समागमकाङ्क्षिणी क्षणे क्षणे मरणादधिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलज्जाकरमननुशोच्यमनुपहसनीयमवाच्यं धारयसि । मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति । तदामन्त्रये प्रियसखीं पुनर्जन्मान्तरे समागमाय । इत्यभिधाय तदवस्थेऽपि हृदयवल्लभे समागमसुखमिवानुभवन्ती सरभसमुपरिपर्यस्तचिकुरहस्तोद्भ्रान्तकुसुमनिवहेन मूर्ध्नार्चयित्वा चन्द्रापीडचरणौ स्रवत्स्वेदामृतार्द्राभ्यां हस्ताभ्यामुत्क्षिप्याङ्केन धृतवती । अथ तत्करस्पर्शेन समुच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहात्झटिति तुहिनमयमिव सकलमेव तं प्रदेशं कुर्वदव्यक्तरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरिवोज्जगाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृतमशरीरिणी वागश्रूयत । वत्से महाश्वेते पुनरपि त्वं मयैव समाश्वासिता वर्तसे । पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्यायमानमविनाशि भूयस्त्वत्समागमाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायमानं चन्द्रापीडस्य शरीरं शापदोषाद्विमुक्तमप्यात्मना कृतशरीरसंक्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमाशापक्षयादास्ताम् । नैतदग्निना संस्कार्यम् । नोदके वा क्षेप्तव्यमुत्स्रष्टव्यं वा । प्रयत्नतः परिपालनीयमासमागमप्राप्तेरिति ।

53 तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मयाक्षिप्तहृदयाः सर्वा एव गगनतलनिवेशितनिर्निमेषदृष्टयो लिखिता इव पत्रलेखावर्जमतिष्ठन् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारशीतलेनाल्हादहेतुना स्पर्शेन लब्धसंज्ञोत्थायाविष्टेव वेगाद्धावित्वा परिवर्धकहस्तादाच्छिद्येन्द्रायुधमस्माद्विधानां तु यथा तथा भवतु त्वं पुनरेवमेकाकिनी विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमपि न तिष्ठञ्शोभस इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्याक्षिपत् । अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव

तस्मात्सरःसलिलात्तापसकुमारः सहसैवोदतिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एवोद्दामबाष्पजलनिरोधपर्याकुलयाबद्धलक्षया दृष्ट्या विलोकयन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदमवादीत् । गन्धर्वराजपुत्रि जन्मान्तरगतः प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वेति ।

सा त्वेवं पृष्टा शोकानन्दमध्यवर्तिनी ससंभ्रममुत्थाय कृतप्रणामा प्रत्यवादीत् । भगवन्कपिञ्जलैवंविधाहमपुण्यवती या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि । अथवा युक्तैवेदृशी मय्यनात्मज्ञायां संभावना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेऽपि देवे पुण्डरीके जीवामि । तत्कथय केनासावुत्क्षिप्य नीतः किमर्थं वा नीतः किं वास्य वृत्तं क्व वा वर्तते किं वा तवोपजातं येनैतावता कालेन वार्तामपि न दत्तवानसि कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विनैवागतोऽसीति ।

स त्वेवं पृष्टो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोकेन वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत् । गन्धर्वराजपुत्रि श्रूयताम् । अहं हि कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीमुत्सृज्य वयस्यस्नेहादाबद्धपरिकरः क्व मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसीत्यभिधाय पुरुषं तमनुबध्नञ्जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिवचनमदत्त्वैव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरालोक्यमानो वैमानिकैरवगुण्ठितमुखीभिरवमुच्यमानगगनमार्गो दिव्याङ्गनाभिस्तारकागणमतिक्रम्य चन्द्रलोकमगमत् । तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा मामवादीत् । कपिञ्जल जानीहि मां चन्द्रमसम् । अहं खलूदयगतो जगदनुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन्ननेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवितं समुत्सृजता निरपराधः संशप्तः । दुरात्मन्निन्दुहतक यथाहं त्वया करैः संतापित उत्पन्नानुरागोऽप्राप्तहृदयवल्ल-

भासमागमसुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्मन्येवमेव प्राप्तानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतमां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्स्रक्ष्यसीति । अहं तु तेनास्य शापहुतभुजा धगित्युद्दीपित इव निरागाम् । किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्विवेकबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोप स्त्वमपि मत्तुल्यदुःखसुख एव भविष्यसीति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवादप्सरसः कुलाल्लब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना । तया च भर्ता स्वयं वृतः । अनेन च स्वयंकृतादेवात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मनीत्येषा वीप्सैव न चरितार्था भवति । तद्यावदयं शापदोषादपैति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षिप्यानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसाप्यायमानमाशापक्षयात्स्थितम् । अधुना त्वं गत्वा वृत्तान्तमिमं श्वेतकेतवे निवेदय । महाप्रभावोऽसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियामपि कांचित्करोति । इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत् ।

अहं तु विनाकृतो वयस्येन शोकावेगान्धो गीर्वाणवर्त्मना धावन्नन्यतममतिक्रोधनं वैमानिकमलङ्घयम् । स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भ्रुकुटीविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्याब्रवीत् । दुरात्मन्मिथ्यातपोबलगर्वित यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरंगमेणेवोल्लङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एवभूत्वा मर्त्यलोकेऽवतरेति । अहं तु तमुद्बाष्पपक्ष्मा कृताञ्जलिरवदम् । भगवन्वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोल्लङ्घितो नावज्ञया । तत्प्रसीद । इमं शापमुपसंहरेति । स तु मां पुनरवादीत् । दत्त एव शापः संप्रति मया

नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्ते करोमि कियन्तमपि कालं यस्यैव वाह्यतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि । एवमुक्तस्तु तं पुनरहमवदम् । भगवन्यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि मे प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य यथा तुरंगमत्वेपि मे तेनैव सहावियोगेन कालो यायादिति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत् । अनया स्नेहलतया ते ममार्द्रीकृतं हृदयम् । तदालोकितं मया । उज्जयिन्यामपत्यस्य हेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञः चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मान्त्रिणएव शुकनासनाम्नः । त्वमपि तस्यैव परमोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनतामुपयास्यसीति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवाधःस्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुरंगीभूयोदतिष्ठम् । संज्ञा तु मे तुरंगमत्वेपि नैवापयाता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारी भूमिमेनामानीतो देवश्चन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ प्राक्तनादेवानुरागसंस्काराद्भिलषंस्त्वयाजानन्त्या शापाग्निना निर्दग्धः सोऽपि मे वयस्यपुण्डरीकस्यावतार इति ।

58 तच्छ्रुत्वा महाश्वेता हा देव पुण्डरीक जन्मांतरेष्वविस्मृतमदनुराग मत्प्रतिबद्धजीवित मच्छरण मन्मुखावलोकिन्मन्मयसकलजीवलोक लोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विनाशायोपजाता । दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रदाने च प्रयोजनं निष्पन्नं यत्पुनः पुनस्ते व्यापादनम् । स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे कमुपयामि शरणं को वा करोतु मयि दयां देहि मे प्रतिवचनमित्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे मन्ये च तवाप्युत्पन्नमेव मयि मन्द-

भाग्यायां वैराग्यं येनैवमपि विलपन्त्या न प्रतिवचनं मे ददासि । हा हतास्म्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यनिर्वेदेनेत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्ताडनमवनावात्मानमपातयत् ।

कपिञ्जलस्तु तथाकृतार्तप्रलापां तां सानुकम्पमवादीत् । गन्धर्वराजपुत्रि कस्तवात्र दोषो येनैवमनिन्दनीयमप्यात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । को वाऽधुना सुखमात्रकेऽनुभवनीये दुःखस्यावसरो यदेवं शुचात्मानं व्यापादयसि । यदसह्यतरं तत्तु त्वया निर्व्यूढं दृढीकृतं हृदयम् । यथा च शापदोषादिदमुपनतं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितम् । अपि च चन्द्रमसोऽपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तन्मुच्यतामयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोकानुबन्धः । द्वयोरपि श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं तपः । तपसो हि सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किंचित् । देव्या हि गौर्या तपसः प्रभावादतिदुरासदं स्मरारेरपि यावदासादितं देहार्धपदम् । एवं त्वमप्यचिरात्तस्यैव मे वयस्यस्याङ्के निजतपःप्रभावात्पदमवाप्स्यासि । इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् ।

उपशान्तमन्युवेगायां च महाश्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीत् । भगवन्कपिञ्जल पत्रलेखया त्वया चास्मिन्सरसि जलप्रवेशः कृतस्तत्किं तस्या वृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु भगवानिति । स तु प्रत्यवादीत् । राजपुत्रि सलिलपातानन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो मया ज्ञातः । तदधुना क्व चन्द्रापीडस्य क्व पुण्डरीकात्मकस्य वैशम्पायनस्य जन्म किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्वथैवास्य वृत्तान्तस्यावगमाय गतोऽहं प्रत्यक्षलोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम् । इत्यभिदधान एव गगनमुदपतत् ।

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ते चन्द्रापीडमालोक्य गलितनयनपयसि यथास्थानमपसृत्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत् । प्रियसखि तुल्यदुःखितां त्वया सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा । अद्य मे शिरः समुद्घाटितम् । अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभाषमाणा न लज्जे । तवाप्यहमद्यैव प्रियसखी जाता । संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे । तत्कोपरः प्रष्टव्यो मया । केन वापरेणोपदेष्टव्यम् । तदेवं गते यत्करणीयं तदुपदिशतु मे प्रियसखी । नाहमात्मना किंचिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः । इत्युक्तवतीं कादम्बरीं महाश्वेता प्रत्यवादीत् । प्रियसखि किमत्र प्रश्नेनोपदेशेन वा । यदेवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति तदेव करणीयम् । पुण्डरीकवृत्तान्तस्त्वद्य कपिञ्जलहस्तात्स्फुटीभूतः । तदा तु वाङ्मात्रकेणैव समाश्वासितया मया न पारितमन्यत्किंचिदपि कर्तुम् । तत्वमन्यत्किं करोषि यस्याः प्रत्ययस्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्क एवास्ते । तदन्यथात्वेऽस्य करणीया चिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशी तावदेवास्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम् । अप्रत्यक्षाणां हि देवतानां मृदश्मकाष्ठमय्यः प्रतिमाः श्रेयसे पूजानमस्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितप्रसन्ना ।

इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया च सहोत्थाप्य तामखेदार्हां चन्द्रापीडतनुमन्यतरस्मिञ्छीतवातातपवर्षादिद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले शनैरखेदयन्ती स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषाभरणा मङ्गलमात्रकावस्थापितैकक्कर-

भूषणा स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले प्रक्षाल्य पुनः-पुनर्गाढलग्नमधरकिसलये ताम्बूलरागमुपर्युपरि निमीलितागतबाष्पवेगोत्तरलल्लोचनान्यदेव किंचिदचिन्तितमनुत्प्रेक्षितमाशिक्षितमनभ्यस्तमनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोभप्रकृतिनाकार्यपण्डितेन दग्धवेधसा कार्यमाणा यान्येव सुरभिकुसुमधूपानुलेपनादीनि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरार्तरूपा रूपान्तरमिव तत्क्षणेनैवोपगता गतजीवितेव शून्यमुखी मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य पीडोत्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षमुद्दामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि च कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्नस्नानपानभोजनेन मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तं दिवसमक्षपयत् ।

यथैव च दिवसमशेषं तथैव तां दूरीकृत्याबलासहभुवं भीतिमपरित्यक्तचन्द्रापीडचरणाचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षपां क्षणमिव क्षपितवती । प्रातश्च तन्दुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमालोक्य शनैः शनैः पाणिना स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीत् । मदलेखे न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयैवेति । अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमालोकयामि । तत्त्वमपि तावदादरतो निरूपय । इत्येवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत् । प्रियसखि किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विरहाद्व्यापारमात्रकमस्यामुपरतम् । अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुन्मुक्तं श्रिया वदनम् । तत्सत्यासौ भारती कपिञ्जलावेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि । इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरा महाश्वेतायै दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती ।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्जलिर्जानुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं व्यजिज्ञपत् । देवि त्वत्प्रभावोऽयं यदेवमस्मानपुण्यवतः परित्यज्य दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नप्रभमिन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते वदनम् । तथैव चेदं चरणयुगलमवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लतामरसच्छायम् । तथैव च पुनः प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यच्चैतन्मनुष्येषु केन कदा दृढं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः । इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना सपरिवारा चोत्थाय स्वयमेवोचितदेवतार्चनकुसुमा स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश राजलोकम् । निर्वर्तितस्नानाशने च तस्मिन्राजलोके आत्मनापि महाश्वतयोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपयुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणावङ्के कृत्वोद्वहन्ती तमपि दिवसमनयत् । अन्येद्युश्चोपजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत् । प्रियसखि देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिरवश्यामाशापक्षयादस्माभिरत्र स्थातव्यम् । तदिममद्भुतरूपं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय । येन नान्यथा मां संभावयतो दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा च मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा करिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा दुःखावेगं धारयितुम् । यथा चोपरतमपि देवमालोक्य न रुदितं सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे रोदिमि । इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गतागतया च तया प्रियसखि सिद्धं तेऽभिवाञ्छितमेवं संदिष्टं तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरया गाढतरमालिङ्ग्य शिरस्युपाघ्राय च वक्तव्यावयोर्वचनाद्वत्से कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासी-

यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति तदयमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सयैव स्वयं जामाता वृतस्तत्राप्यापरं भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारस्तत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दबाष्पनिर्भरमाननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः । इत्यावेदिते निर्वृतेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये घनविरोधोद्बन्धनादिवोन्मुक्ते जीवलोके जम्बालविगमात्सर्वतस्तुरगखुरसहासु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यज्ञपयत् । देवि देवो युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्भिरस्माभिर्यथावृत्तं सर्वमाख्यायाभिहिताः । भवतां हस्तेन देवेन चन्द्रापीडेन न किंचित्प्रतिसंदेष्टव्यम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा इव गत्वैनमखिलं वृत्तान्तं लोकार्तिहरायावनितलपतये देवाय तारापीडायावेदयत् । इत्यभिहिताश्च तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन् । यथा भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्क्रमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवकृतं कौतूहलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्कारयत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य एवायमर्थस्ततोयुज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य प्रतिगमनम् । अपि च वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरणपरिचर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादीकृतवानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य विसृज्यामहे । त एव वयं पादलग्नाश्चरणरेणवः । तद्विज्ञाप्य देवीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु

भवानागमनश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागत्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतशरीरा गताः सन्तः किं देवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किंवास्माभिर्देवो विज्ञापनीयः । इत्यावेदिते देवी प्रमाणम् । इति विज्ञाप्य तूष्णीं स्थितवति मेघनादे तत्कालसमुत्प्रेक्षितानाश्वास्य श्वशुरकुलवैक्लव्याद्विलीयमानेव शुचान्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्यां गद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी कथं कथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच । स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनालोक्य देवमेव याताः सन्तः किमुच्यन्ताम् । अपि चायमेवंविधो लोकातीतो वृत्तान्तो यत्नावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते । किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रोपदर्शितप्रेमपल्लवा वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसद्भावनया सद्वृत्या न पश्यन्तीत्यघटमानकमिदम् । तदविलम्बितं प्रवेश्यताम् । पश्यन्तु देवम् । सफलयन्त्वागमनपरिश्रमेण सार्धं लोचने ततो यास्यन्तीति । आज्ञानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव समं बाष्पपातेन पञ्चाङ्गालिङ्गितमहीतलांश्चन्द्रापीडचरणारविन्दवन्दनसद्भावविहितोत्पक्ष्मनिभृतदृष्टींस्ताननन्यदृष्टिश्चिरमवलोक्य कादम्बरी स्वयमेवाभाषत ।

८५ भद्रमुखाः परित्यज्यतामयं कुलक्रमागतस्नेहसद्भावसुलभः शोकावेगः । यत्खल्वनालोचितावधि दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोर्भवतु नाम शोकावेगाय । यत्पुनः सुखोदर्कं तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतति हृदये । तदेष वृत्तान्त एवंविधो येन न केवलमत्र निरवकाशता शोकस्य प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्यावसरः । किमत्र परिबोधनेन । अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तः । भवद्भिरपि दृष्टं च पुरेवाविकृततनोर्देवस्य

वदनम् । संभाषणापि या जीवाद्विना न संभवति सापि संभावितैव । तद्गम्यतामधुना वार्तोत्सुकमतेर्देवस्य पादमूलम् । न चायं प्रत्यक्षदृष्टोऽप्युपरतशरीराविनाशवृत्तान्तः प्रकाशनीयः । दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरासि तिष्ठत्येतदेवावेदनीयम् । किं कारणमुपरतिः खल्ववश्यंभाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पादयति । शरीरविनाशः पुनः प्राणैर्विनाकृतानां दृश्यमानोऽप्यश्रद्धेय एव । तस्यावेदनेन सुदूरस्थितमपि गुरुजनं मरणसंशये निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमद्भुतभूतोऽर्थो गुरुजने जने वा प्रकटीभविष्यति । इत्येवमादिष्टास्तु ते व्यज्ञपयन् । देवि किं विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानमस्य वस्तुनः संभवेद्गमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तदस्माकं तु हस्ते द्वयमप्येतन्नास्ति । युवराजवैशम्पायनयोर्वार्तया विना दुःखं तिष्ठता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन संभाष्य प्रेषितानामप्रोपितजीवितानामगमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि दयिततनयवार्ताश्रवणलालस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य च दुःखप्लुताक्षीणि मुखान्युद्वीक्ष्य निर्विकारवदनानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव । इति विज्ञापिता तैरेवमेतदित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीत् । मेघनाद वेद्मि संस्तुतजनस्यैतदनुचितमिति । तथापि गुरूणां चेतःपीडामवेक्षमाणया मयैवमभिहितम् । इतरदपि दुःखमतः कीदृशं भवति । किं पुनरिदं महावज्रपतनसदृशम् । तदेतदपि भवतु । एभिः सहापरः कश्चिच्छ्रद्धेयवाक्यः प्रत्यक्षितसकलवृत्तान्तो व्रजतु प्रत्ययाय । इत्येवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञपयत् । देवि राजलोके तु का कथा भृत्यवर्गोऽपि सकल एवायं कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वा स्थितो यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादाद्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति ।

भृत्या अपि त एव ये संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते । समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति । आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना नोत्सिच्यन्ते । क्षिप्यमाणा नापराधं गृह्णन्ति । अनादिष्टाः कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकत्थन्ते । विकथ्यमाना अपि लज्जामुद्वहन्ति । महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता लक्ष्यन्ते । दानकाले पलायमानाः पृष्ठतो निलीयन्ते । धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते । जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति । गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायामसंतोषो हृदयाराधने व्यसनमाननालोकने वाचालता गुणग्रहणे कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । ये च विद्यमानेऽप्यात्मनि न स्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः पश्यन्तोऽप्यन्धा इव शृण्वन्तोऽपि बधिरा इव वाग्मिनोऽपि मूका इव जानन्तोऽपि जडा इवानुपहतकरचरणा अपि पङ्गव इव क्लीबा इवाकिंचित्कराः स्वात्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते तत्सर्व एवायमेवं स्थितो भृत्यजनः । देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु देवी । इत्युक्त्वा मेघनादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ सुबहुदिवसापगमे वार्तया विनोत्ताम्यन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं कर्तुमवन्तीनगरीदेवतानामवन्तीमातॄणामायतनं निर्गता विलासवती देवि दिष्ट्या वर्धसे प्रसन्नास्तेऽवन्तिमातरः परागता युवराजवार्ताहराः इति सहसैव संभ्रमप्रधावितात्परिजनादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजललुलितया जलार्द्रेन्दीवरदलस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं दृष्ट्वा ककुभो मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोतका फूत्कृत्य प्राकृतेवार्ता केनेदममृतं मे वाक्छलाद्दृष्टं कस्यानुकम्पाऽस्मिञ्जने जाता केन दृष्टः कियद्दूरे वर्तते किं वानेन कथितं कुशलं मे वत्सस्येति पृच्छ-

न्त्येवाद्राक्षीदितस्ततो यथादर्शनं संघशः प्रधावितेनोज्जयिनीनिवासिना जनेनागतो युवराजः कियद्दूरे भवद्भिः परित्यक्तो दिवसेष्वेतेषु क्व वर्तते क्व वा भवद्भिर्गत्वा दृष्टः क्व वातिकष्टस्तेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धाराधरागमस्तुरगपृष्ठगतस्य मन्ये वहत एवापक्रान्तः। इत्येतानि चान्यानि प्रतिपदं पृच्छ्यमानानप्यदत्तप्रतिवचसो त्वरितकसमेतांस्ताँल्लेखहारकान् । आलोक्य तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थित्वा तेषामाह्वानायादिदेश ।

६४ अनन्तरं चातर्कितापतितदर्शनेनोत्पादितद्विगुणदुःखावेगान्मुषितानिवोन्मुक्तानिवेन्द्रियैर्दारुमयानिव शून्यशरीरान्निर्जीवितानिवोपसर्पतः पुरस्तात्पतन्तीव बाष्पान्धा साध्वसस्खलितचरणकमला कतिचिद्गत्वा पदानि गद्गदस्वरमुच्चैरकृतप्रणामानेवावादीत् । भद्राः कथयताशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् । इदं त्वन्यथैव कथयति मे हृदयम्। ध्रियते मे वत्सः दृष्टो वा न भवद्भिः इत्येव पृष्टास्तु ते सहसागतबाष्पवेगमवनितलनिवेशितोत्तमाङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्सृज्य कृच्छ्रादिवाभिमुखमुन्नमितवदना व्यज्ञपयन्। देवि दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरस्तीरे युवराजः। शेषमेष त्वरितको निवेदयिष्यति । इत्येवमभिदधत एव तानुद्बाष्पमुखी विलासवती प्रत्युवाच । किमपरमयं तपस्वी निवेदयिष्यति। दूरतः प्रभृत्यपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन प्रतिलेखमालिकाशून्यैः शिरोभिराविषण्णदीनैराननैः प्रयत्नसंरक्षिताश्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां मन्मुखसमवधारणेन च दृष्टैर्यदावेदितव्यं तद्भवद्भिरेवावेदितम्। हा वत्स जगदेकचन्द्र चन्द्रापीड चन्द्रानन चन्द्रशीतलप्रकृते चन्द्राभिरामगुण लोचनानन्दभूत किं भूतं ते येन नायातोऽसि। तात चन्द्रापीड पीडिता ब्रवीमि न कोपादुपालभमाना। न युक्तमेतत्तवाम्ब न विलम्बं मनागपि करोमीति तथा

मे पुरः प्रतिज्ञाय क्षणमप्यन्यत्र क्वाप्यवस्थातुम् । वत्स गच्छत एव ते मयास्य हतहृदयस्य शङ्कयैव ज्ञात दुष्करं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति । बलाद्धृतोऽसि । किं करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्दभाग्याया ममैवैतान्यपुण्यानां विलसितानि । भवन्त्यपुण्यवत्योऽपि लोके न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवाच्छिद्य क्वापि नीतोऽसि । विप्रलब्धास्मि दग्धवेधसा । वत्स दूरं गतस्यापि ते प्रपतामि पादयोः । निवर्तस्वैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वदनमालोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जात दुर्लभक न जानाम्येव किमाजन्मनः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि । उत यौवनाभोगकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम् । आहोस्विदवष्टम्भधीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम् । इत्येवं विलपन्तीं मामवलोक्य हृदयस्थितो मैवं कृथाश्चेतसि पुत्र यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती । जात त्वया विना जीवन्त्यापि पितुरव ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न वेद्मि किमिति प्रियतया ते किमाकृतेः प्रत्ययादुत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावादेवेत्यद्यापि न श्रद्दधाति मे हृदयमनिष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्तां ते त्वरितकाङ्क्षीतेव नेच्छामि । वरमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतास्मीति । तात किं ब्रवीषि यथा किमनेन सुतस्नेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैक्लव्येनेति । एषा स्थितास्मि ते वत्स वचनात्तूष्णीम् । न रोदिमि । इत्यभिदधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगात् ।

८१ अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते मन्दरास्फालनेनेवोच्छलितो महाम्भोधिरुद्भ्रान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्यशुकनासद्वितीयो यामावस्थितां प्रजविनीं करेणु-

कामारुह्य रयादापिबन्निव पुरो राजमार्गं किमेतदित्युन्मुक्तनादकलकलेन सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निवोद्वासयन्निव पृष्ठत उज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः। उपेत्य चावन्तिमातृकागृहमवतीर्य तिर्यग्विषण्णोद्बाष्पवदनेन मलयजजलैश्च सिञ्चता कदलीदलैश्च वीजयता जलार्द्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्वता कथं कथमपि चेतनां प्रतिपाद्यमानां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगलामुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत्। दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावशेषापनयनायेव सिञ्चन्समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शामृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोरुरसि बाह्वोश्च स्पृशञ्छनैः शनैर्बाष्पगद्गदमवादीत्। देवि यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ततो न जीव्यत एव। किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैक्लव्योपगमेन तुच्छतां नीयते। इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि। किमपरं क्रियते। नातोधिकस्य सुखस्य भाजनं वयम्। अनुपात्तं हि हृदयस्य ताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया। विधिर्नामापरः कोऽप्यत्रास्ते। यत्तस्मै रोचते तत्करोति। नासौ कस्यचिदप्यायत्तः। एवं च पराधीनवृत्तौ सर्वस्मिन्न किं वास्माभिर्लब्धम्। वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः। अङ्कगतस्य मुखमवलोकितम्। उत्तानशयस्योच्चुम्ब्य चरणावुत्तमाङ्गे कृतौ। जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्के लगतः स्पर्शसुखमनुभूतम्। अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि। विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः। गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृदयम्। उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता। अभिषिक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघ्रातम्। दिग्विज-

यागतस्यैं प्रणतः परिष्वक्तान्यङ्गानि । एतावदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम् । सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम् अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यैतदद्यापि न परिस्फुटं केनचिदत्र कथितम् । एतावत्तु मया व्यक्तमेव तत्परिजनात्कथयतः श्रुतम् । यथास्मत्प्रहितैर्लेखहारकैः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितक आयातः । स वेत्ति सर्वं वृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ट एवेति तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः । इत्यभिवदत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रतीहारस्त्वरितमारान्महीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देव इति दर्शितवान् ।

० राजा तु तथा तमालोक्य चन्द्रापीडस्नेहादेहीत्याहूय हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्ट्वादिष्टवान् । भद्र कथय किं वृत्तं वत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्रामात्येन च लिखितेऽपि नायातः । अनागमनकारणं वा न किंचिल्लिखितवानिति । स त्वेवमादिष्टो राज्ञा गमनतः प्रभृति यथावृत्तं कथयितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्य क्षुभितशोकार्णवाक्रान्तिविह्वलः प्रसार्य करमार्तस्वरस्त्वरितकमवादीत् । भद्र विरम त्वया कथितं संप्रति कथनीयम् । मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । पूर्णो मे प्रश्नदोहदः । निवृत्तं श्रवणकौतुकम् । कृतार्थीभूता श्रुतिः । आनन्दितं हृदयम् । समुत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोऽस्मि । हा वत्स त्वयैकाकिना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः । वयं दुःखभागिनो निस्त्रिंशाः कर्मचाण्डालाः । येषां तवापि हृदयस्फुटने निर्विकारत्वमेव । देवि वज्रसारतोऽपि कठिनतरमावयोर्हृदयम् । यच्छ्रुत्वाप्येवं न स्वयं स्फुटति । न चापि मरणदुःखभीरवोऽस्मी

वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ यावदेवातिदूरं न प्रयात्येकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय प्रयतावहे । हा शुकनास किमद्यापि तिष्ठसि । अयं स कालः स्नेहस्य । महाकालायतनसमीपे समादिश परिचारकांश्चितारचनाय । उपनयत झटिति काष्ठानि काष्ठिकाः किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः । गत्वा निष्कामयत हुताशनप्रवेशोपकरणानि । निष्कारणरुदितेन किमधुना । उपरोधपरिलम्बाद्विना प्रविश्य दापयाशेषं देवि द्विजेभ्यः कोषम् । कस्य कृतेऽद्यापि पाल्यते । पालनादिकं करणीयमेवाधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य मे । यात यथाभूमि भूमिपतयः । उत्सृष्टाः स्थ । यथा च नाद्यैवानाथतादुःखं जानन्ति प्रजास्तथा करिष्यथ । कथावशेषीभूतो मे वत्सः कमपरं संविधाय यामि । एवमार्तप्रलपन्तं तारापीडमचेतितात्मपीडया च विलासवत्या विधृतशरीरमार्तस्त्वरितको व्यज्ञापयत् । देव स्फुटितेऽपि हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः । शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म तथा निरवशेषं शृणोतु तावद्देव इति ।

77 तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाविष्ट इव दत्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथा दृष्टं यथा श्रुतं यथानुभूतं च निरवशेष तत्सर्वमश्रौषीत् । श्रुत्वा च तमनेकाचिन्होत्पादितप्रत्ययमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयास्पदभूतं च दुःश्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्शस्तिमिततारकां दृशं निर्विशेषावस्थे शुकनासमुखे न्यपातयत् । सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि विस्मृत्यात्मदुःखं सुहृद्दुःखापनोदायैव यतन्ते यतः शुकनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवदवनिपतिमुवाच । देव विचित्रेऽस्मिन्संसारे संचरत्सु सुखदुःखमोहमयेषु देवतिर्यग्योनिमानुषेषु त्रिगुणात्मनः प्रधा-

नस्यापि परिणामात्परमाण्वादेर्ब्रह्माण्डपर्यंतस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वरस्येच्छया धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टकर्तृफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाकात्स्वभावाद्वा स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वानियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुतोऽयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः यदि युक्तेर्विचारात्कियन्त्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यविसंवादीनि दृश्यन्ते । मुद्राबन्धाद्ध्यानाद्वा विषप्रसुप्तस्योत्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य चायसः समाकर्षणे भ्रमणे वा मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां वानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ । नानाविधद्रव्यसंयोगानां वा मरणामरणमदनाद्युत्पादनापहरणवशीकरणादिषु शक्तेः समुत्पादनात् । अन्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्मिन्नेवागमः प्रमाणम् । आगमेषु सर्वेष्वेव पुराणेषु रामायणमहाभारतादिषु सन्त्यनेकप्रकाराः शापवार्ताः । तद्यथा । महेन्द्रपदवर्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापदोषादजगरता । सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच्च ययातेस्तारुण्य एव जरसा भङ्गस्त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चण्डालभावः । अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशंश्चन्द्रमा एव दृष्टः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्यैव दर्शनमुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्याविनाशः कथं कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राखिललोकप्रख्यातप्रभावममृतमेव कारणमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि वर्तते इत्येषाप्यस्त्येव वार्ता । तत्सत्यमित्थमेवावगच्छतु देवः । अन्यच्चेदृशाकारकान्तेराखिललोकाल्हादकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कल्याणैरचिराच्छापावसाने निर्वर्तितगन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गल-

न्नयनपयसो बध्वा सह पादयोः पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनाम्नान्तरितस्य लोकपालस्येव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृतामेव संतापं परित्यक्ष्यति देवः । तत्तयोरयं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव । तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यभिध्यायन्ताम् । अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपार्जितं कुशलमभिवर्ध्यताम् । अकुशलमपि यमनियमेन तपःपरिक्लेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यद्यदेवंगते श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तदद्यैवारभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किंचिदपि । उत्पत्तिरपि तयोः कृच्छ्रलब्धयोरीदृशेनैव प्रकारेणोपजाता ।

72 इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा प्रत्यवादीत् । सर्वमेवमेतद्यथार्येणाभिहितं कोऽन्योऽवबुध्यते । केन वापरेण वयं परिबोधनीयाः । कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं करणीयम् । किंतु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटं हृदयस्याग्रतो दृष्टिलग्नं सर्वमेवान्यदन्तरयति । तदेव पश्यामि । तदेव शृणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम् । यत्र च मामप्ययमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिबोधनं दूरापेतमेव । तद्गमनादृतेऽन्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणाय इत्येवमवधारयत्वार्यः । इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया पत्युः पुरः परित्यज्य लज्जां विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद । आर्यपुत्र यद्येवं तथापि किमपरं विलम्बितेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उत्ताम्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुरितमस्याशांसितं हृदयमासीत्तदपि संप्रति दर्शनाकाङ्क्ष्या न रोचत एव । जानामि वरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती

सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि न पुनरसह्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य दुराशाभिबन्धनस्य सर्वात्ययनिवारणोपायस्य वत्साननावलोकनोन्मुखस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां व्रजतु । इति वदन्तीमेव विलासवतीमागत्यान्यतमः शुकनासस्यात्मसमः परिणतवयाः षट्कर्मा समुपसृत्य स्वस्तीत्युक्त्वा व्यज्ञपयत् । देवि सर्वत्रैवापरिस्फुटेनामुना वार्ताकलकलेनाकुलीक्रियमाणहृदया मनोरमा स्वयमेवागता । राज्ञो लज्जमाना नोपगता स्थानमिदम् । तदेषा मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति । पृच्छति च देवीम् । किमेभिः कथितम् । जीवति मे वत्सो वैशम्पायनः । स्वस्थशरीरो वा । ढौकितो वा पुनर्युवराजस्य । क्व वर्तते । तावागमिष्यतो वा कियद्भिर्दिवसैरिति । राजा तु तदुपरतिवार्ताया अपि कष्टतममाकर्ण्य दीर्ण इव शुचा शतगुणीभूतशोकोत्प्लुताक्षीं विलासवतीमवादीत् देवि न श्रुतं किंचिदपि वत्सयोः प्रियसख्या ते अन्यतश्च श्रुत्वा कदाचिज्जीवितेनैव वियुज्यते । तदुत्तिष्ठ स्वयमेव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखीं तथाप्यार्यशुकनासेन सह यातव्यम् । इत्येवोत्थाप्य सपरिजनां विलासवतीं व्यसर्जयत् । आत्मनापि शुकनासेन सह गमनसंविधानमकारयत् । अथ राजा बहुभिर्दिवसैराससादाच्छोदम् । आसाद्य चाश्ववारान्वार्तान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान् ।

73 अथ तैः सहागच्छन्तमुज्झितात्मसंस्कारमलिनीकृतशरीरं मेघनादपुरःसरं सकलमेव चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितं राजपुत्रलोकमालोक्योल्लसिततनयशोकोर्मिवेगाक्रान्तोप्युच्छ्वसित इव दृष्टीभूनचन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययान्तरात्मना निवृत्य सावरणपर्याणवर्तिनीं विलासवतीमवादीत् । देवि दिष्ट्या वर्धसे । ध्रियते सत्यमेव शरीरेण

वत्सः । येन सकल एवायं तच्चरणकमलानुजीवी राजपुत्रलोकस्तत्पादमूलादागत इति । सा तु तदाकर्ण्य किंचिदात्मपाणिनैवोत्सारितावरणसिचयांचला निश्चलया दृष्ट्या चिरमिव विलोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमविच्छिन्नाश्रुधारापि धैर्यमुत्सृज्योच्चैरारटितवती । हा वत्स कथं सहपांसुक्रीडितस्यैतावतो राजपुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवैको न दृश्यस इति । तथा रटन्तीं तु तां समाश्वास्य दूरत एव राजा समं सर्वलोकेनावानितलनिवेशितोत्तमाङ्गं मेघनादमितो ढौकस्वेत्यादिश्याप्राक्षीत् । मेघनाद कथय को वृत्तान्तो वर्तते मे वत्सस्येति । स तु व्यज्ञपयत् । देव चेतनाविरहाच्चेष्टामात्रकमेवापगतं शरीरे पुनर्ज्ञायते दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजायत इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा जीवितप्रतिलम्भे समुपजातप्रत्याशः श्रुतं देव्या मेघनादस्य वचनं तदेहि चिरात्पुनः कृतार्थयामो दर्शनेनात्मानं पश्यामो वत्सस्य वदनमित्यभिदधान एवाभिवर्धितगतिविशेषया करेण्वा महाश्वेताश्रममगमत् ।

७५ अथ सहसैव चन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकर्ण्य पुनः प्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनजलबिन्दुसंदोहा हा हतास्मि मन्दपुण्या दुःखैकभागिनी न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियद्यावदहमनेनानेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन दग्धवेदसा परं दग्धव्येत्यभिदधानैव धावित्वा ह्रिया महाश्वेता गुहाभ्यन्तरमविशत् । चित्ररथतनयापि सत्वरोपसृतसखीकदम्बकावलम्बितशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम् । तदवस्थयोश्च तयोः शुकनासावलम्बितशरीरो राजा विवेशाश्रमपदम् । तदनु मनोरमावलम्बितशरीरा पुरःप्रधावितोत्प्लुतायततरदृष्टिः क्व मे वत्स इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविश्य च सहजयेव कान्त्या विरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्तमिव तं पुत्रवत्सलः पुत्रमालोक्य यावन्न परा-

पतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्तीं मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः प्रस्रवेण च सिञ्चन्ती महीतलमेहि जात दुर्लभक चिराद्दृष्टोऽसि देहि मे प्रतिवचनमालोकय सकृदपि मामनुचितं तात तवैतदवस्थानमुत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय तनयोचितं स्नेहं न चानाकर्णितपूर्वं बाल्येऽपि त्वया मद्वचनमद्य किमेवं प्रलपन्त्या अपि न शृणोषि । जात केन रोषितोस्येषा तोषयामि वत्स पादयोर्निपत्य पुत्र चन्द्रापीड प्रणम तावत्प्रत्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ । क सा गता ते गुरुजनभक्तिः । क ते गुणाः क स स्नेहः क सा धर्मज्ञता क तत्पितृपक्षपातित्वं क सा परिजनवत्सलता । कथमभाग्यैर्मे सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौदासीन्यमवलम्ब्यावस्थितोस्यथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ । वयमुदासीनहृदयास्त्वयीति कृतार्तप्रलापा समुपसृत्य पुनः पुनर्गाढमालिङ्ग्याङ्गानि शिरः समाघ्राय कपोलौ चुम्बित्वा चन्द्रापीडस्य चरणावुत्तमाङ्गे कृत्वोन्मुक्तकण्ठमरोदीत् । तथा रुदन्तीं तु तामन्तरितनिजपीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैव सर्वप्रजापीडापहरणक्षमाभ्यां दोर्भ्यामवलम्ब्याब्रवीत् । देवि यद्यप्यावयोः सुकृतैरपत्यतामुपगतस्तथापि देवतामूर्तिरयमशोचनीयस्तदुन्मुच्यतामयमिदानीं मनुष्यलोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः । अस्मिञ्छोके कृते न किंचिदपि भवति । केवलं गल एव स्फुटति रटतो न हृदयम् । निरर्थकं प्रलपितमेव निर्याति वदनान्न जीवितम् । निरासंगं नयनजलमेव पतति न शरीरम् । अपि च वत्सस्यादर्शनमात्रमेवावयोः पीडाकरम् । तच्चैवमालोक्यमाने मुखेऽस्य दूरापेतम् । अपरमस्यामवस्थायामावाभ्यामपि तावत्परमवष्टम्भं कृत्वा मनोरमा शुकनासश्च

संधारणीयौ ययोर्लोकान्तरितो वैशम्पायनः तिष्ठतां तावदेतावपि। यस्याः प्रभावात्पुनरनुभवनीयो वत्सस्य जीवितप्रतिलम्भाभ्युदय-महोत्सवः सैवेयं वधूस्तेऽस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रान्तिमूढा सनामग्रहणमुन्मुक्ताक्रन्दाभिः प्रियसखीभिर्गृह्यमाणाप्यद्यापि संज्ञां न लभते। तदेनां तावदुत्थाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय। ततो यथेच्छं रोदिष्यसि।

७५ इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती क सा मे वत्सस्य जीवितप्रतिलम्भहेतुर्वधूरित्यभिधत्येव चोपसृत्य तदवस्थां तु तामुत्थाप्याङ्के कृत्वा मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्यानवरतनयनसलिलस्नानार्द्रमिन्दुशकलशीतलं स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटं ललाटे लोचने लोचनयोश्च निवेशयन्ती चन्द्रापीडस्पर्शशीतलेन च पाणिना हृदये स्पृशन्ती समाश्वसिहि मातस्त्वया विनाद्यैव प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य मे चन्द्रापीडस्य शरीरं मातस्त्वममृतमयीव जातासि येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकितमित्यवादीत्। कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन च तन्निर्विशेषवृत्तिना विलासवतीशरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमूढा मदलेखायाङ्कादवतार्य परवत्येव यथाक्रममकार्यत वन्दनां गुरूणाम्। आयुष्मति दीर्घकालमविधवा भवेति कृताशीर्वादा च शनैरुत्थाप्यमानातिनिकटे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत। अथ प्रत्यापन्नचेतनायां चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोज्जीवितं मन्यमानो राजा चिरमिवास्य गाढमङ्गमालिङ्ग्य चुम्बंश्च पश्यंश्च स्थित्वा मदलेखामाहूयादिदेश। दर्शनसुखमात्रमस्माकं विधीयमानम्। तच्चास्माभिरासादितम्। तद्यादृशेनैवोपचारेणैतावतो दिवसानुपचरितवती वधूर्वत्सस्य शरीरं स एवोपचारो नास्मदुपरोधाल्लज्जया वा मनागपि परिहारणीयः। वयं निष्प्रयोजना द्रष्टार एव

केवलम् । किमस्माभिरत्र स्थितैर्गतैर्वा । यस्याः करस्य सङ्गेनाप्यायितमेतदविनाशि शरीरं सैव वधूः पार्श्वेऽस्य तिष्ठतु इत्य दिश्य निर्जगाम । निर्गत्य चोपकल्पितं निजावासमगत्वैव तपस्विवासोचितेऽन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचिशिलातलसनाथे तरुलतामण्डपे समुपाविश्य निर्विशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाहूय सबहुमानमवादीत् । न भवद्भिरवगन्तव्यं यथाद्य शोकावेगादेतदहमङ्गीकरोमीति । पूर्वचिन्तित एवायमर्थो यथा वधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया क्वचिदाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपितव्यमिति । स चायं मे भगवता कृतान्तेन पुराकृतैः कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं क्रियते । अनतिक्रमणीया नियतिः । अप्रापणीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य मुखम् । प्रजापरिपालनफलं तु पुनर्भवद्भुजेष्वेवमक्षतेष्वविरहितमस्त्येव । अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेवावस्थितम् । तदिच्छामि चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम् । धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । यच्च बलाद्गले पाशमाधाय यदा तदानिच्छतोप्याच्छिद्यत एव कृतान्तेन तद्यदि पात्रे क्वापि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिभुक्तायुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन शरीरकेण परलोकसुखान्युपार्ज्यन्ते लाभ एवायम् । तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थनीयाः । इत्युक्त्वा सन्निहितान्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य वन्यानि तपोवनदुःखानि तथा हि हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेष्वन्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु कुन्तलरचनाभियोगं जटास्वाहारहार्दं कन्दमूलफलेषु शस्त्रधारणव्यसनमक्षसूत्रे प्रजाप्रतिपालनशक्तिं

समित्कुशकुसुमेषु नर्मालापं धर्मसंकथासु समररसमुपशमे जयेच्छां परत्र कोशस्पृहां तपस्याज्ञां मौने सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये तनयस्नेहं तरुषु संक्रमय्य तथा तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्गन्धर्वलोकोचितानहरहरुपचारान्कादम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेतया च क्रियमाणाननिच्छन्नविच्छेदात्सायंप्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःखान्यविगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुकनासेन च तत्रैवास्थित् ।

एवं च कथयित्वा जाबालिर्जराभिभवविच्छायं स्मित कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव ताञ्छ्रावकानवादीत् । दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसामर्थ्यम् । यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्परित्यज्यैव कथारसात्कथयन्नातिदूरमतिक्रान्तोऽस्मि । तदयं स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयाद्दिव्यलोकतः परिभ्रश्यन्मर्त्यलोके वैशम्पायननामा शुकनासतनय उत्पन्नः । स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताकृताच्च सत्याभिधानादस्यां शुकयोनौ पतितः ।

इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येऽपि मे सुप्तप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन् । सकलासु च कलासूपदेशकौशलमुपजातम् । मनुजस्येव चेयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संवृत्ता । विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम् । किं बहुना । मनुष्यशरीरादृते सर्वमन्यत्तत्क्षण एव संवृत्तम् । स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः सैव कामपरता स एव महाश्वेतायामनुरागः सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकता । केवलमसंजातपक्षतया मे तस्मिन्समये पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत् । तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं मातापित्रोः किं

तातस्य तारापीडस्य किमम्बाया विलासवत्याः किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्योत प्रथमसुहृदः कपिञ्जलस्याहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं कस्य कस्य कथं वा स्मृतवानस्मीति । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलन्यस्तशिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विशन्निव पातालं कथमपि शनैः शनैर्व्यज्ञपयम् । भगवंस्त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः । स्मृताः खलु मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः मूढतायां च यथैव मे तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि । अधुना पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । नच तान्स्मृत्वापि तथा यथा चन्द्रापीडं यस्य मदुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम् । दयां करोतु भगवांस्तस्यापि जन्माख्यानप्रसादप्रदानेन । येनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्रवसतो न पीडाकरः संजायते ।

78 इत्येवं च विज्ञापितो मया सासूयामिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सस्नेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत् । दुरात्मन्नयैतावतीं दशामुपगतोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुबध्नासि । अद्यापि पक्षावेव नोद्भिद्येते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मा प्रक्ष्यसीति । एवमुक्ते भगवता समुत्पन्नकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ । तात महानयं विस्मयो मे । कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता । यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम् । कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथात्यल्पमायुः । एवं च पृष्टः सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत् । वत्स स्पष्टमेवात्र कारणम् । अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः । श्रुतौ पठ्यते यादृशाद्वै जायते तादृगेव भवतीति । लोकेऽपि च

प्रायः कारणगुणभाञ्ज्येव कार्याणि दृश्यन्ते। तथा चैतदायुर्वेदेऽपि श्रूयते। यः किलाल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुरुत्पद्यते स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैर्यहेतोः पुरुषवीर्यस्य गर्भे वा विलयमापद्यते मृतो वा जायते जातो वा दीर्घकालं न जीवतीति तदयमुत्पन्न एवेदृशो येनास्य तादृशी कामपरता जाता मरणं च मदनवेगसंज्वरासहिष्णोस्तथोपगतम्। अधुनापि तादृश एवायमल्पायुः शापावसानोत्तरकालमस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति।

71 इत्येतच्छ्रुत्वा पुनरप्यवनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम्। भगवन्नहमपुण्यवानस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्याक्षमो। वागपि मे भवत्प्रसादात्संप्रत्येवानने संभूता। भूतपूर्वं च ज्ञानमन्तरात्मनि। शरीरं पुनरायुःसंवर्धककर्मयोग्यं भगवतः प्रसादादन्यास्मिञ्जन्मनि यदि भवेत्तत्केन प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमायुर्भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु भगवान्। इत्येवं विज्ञापितस्तु मया दिक्षु निक्षिप्य चक्षुर्भगवानाज्ञापितवान्। एतदपि यथा तथा ज्ञास्यस्येव। आस्तां तावदियं कथा। रसाक्षेपादचेतितैवास्माभिः प्रभातप्राया रजनी। प्रत्यासन्ना चाग्निविहरणवेला। इत्यभिदधान एव गोष्ठीं भङ्क्त्वोदतिष्ठत्।

80 अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि निष्कामुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि समस्तैव सा तपस्विपरिषत्कथारसाद्विस्मृतगुरूचितप्रतिपत्तिः शृण्वतीवोत्कण्टकितकाया विस्मयोत्फुल्लमुखी युगपदागलितशोकानन्दजन्मनयनसलिला हाकष्टशब्दानुबन्धिनी पराधीनेव स्तम्भितेव चिरमिव स्थित्वा यथास्थानं जगाम। हारीतस्तु सन्निहितेऽपि मुनिकुमारकजने मां निजकरेणैवोत्क्षिप्यात्मपर्णशालां नीत्वा शनैर्वेदिदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ।

निर्गते च तस्मिंस्तेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम् । अत्र तावदनेकभवसुकृतशतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम् । तत्राप्यपरं सकलजातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम् । तत्रापि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम् । तस्यापि विशेषान्तरं किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम् । तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषेणैवात्मा पातितस्तेन कथमधुना सर्वक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्याम् । कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समागमसुखमनुभूतम् । अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवनेन किं मे परिरक्षितेन । पततु यत्र तत्र क्वापि यातनाशरीरम् । सुखं तु नानुभवितव्यमेवामुना दुःखैकभाजनेन । तत्परित्यजाम्येनां तनुम् । पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःस्थितस्य विधेर्मनोरथ इति । एवं च जीवितपरित्यागचिन्तामीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात् । भ्रातर्वैशम्पायन दिष्ट्या वर्धसे । पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूलात्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नागत इति ।

६१ अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्य तत्समीपं विहाय सहसैव प्राप्तुमभिवाञ्छन्नुद्ग्रीवावलोकी क्वासाविति तमप्राक्षम् । स त्वकथयत् । एष तातपादमूले वर्तत इति । एवं वादिनं तु तमहं पुनरवदम् । यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उत्ताम्यति मे हृदयं तद्दर्शनायेति । एवं वदन्नेवाग्रतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापं वामस्वभावो भावार्द्रहृदयमेकान्तनिष्ठुरो मित्रं वैरी वचनकरमनाश्रवो महात्मानं दुरात्माहं कपिञ्जलमद्राक्षम् । दृष्ट्वा च निर्भरगलितनयनपयास्तादृशोऽपि कृताभ्युद्गमनप्रयत्नः फूत्कृत्य तमवदम् । सखे कपिंजलैवं जन्मद्वयान्तारितदर्शनमपि त्वां दृष्ट्वा किं

सरभसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितभुजद्वयो गाढालिङ्गनसुखमनुभविष्यामि । किं करं करेणावलम्ब्यासनपरिग्रहं कारयिष्यामि । किं सुखासीनस्य गात्रसंवाहनं कुर्वञ्छ्रममपनेष्यामीति । एवमात्मानमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करद्वयेनोत्क्षिप्य मद्विरहदुर्बले वक्षसि निवेश्य चिरमिवान्तःप्रवेशयन्निवालिङ्गनसुखं किल तथा मेऽनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मच्चरणावितरवदरोदीत् ।

८२ तथा रुदन्तं तु तं वाङ्मात्रप्रतीकारः पुनरवदम् । सखे कपिञ्जल सकलक्लेशपरिभूतस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम् । त्वं पुनर्बालोऽपि न स्पृष्ट एवामीभी रागादिभिः संसारबन्धात्मकैर्निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिर्दोषैः । तत्किममुना मूढजनगतेन वर्त्मना । समुपविश्य कथय । अपि कुशलं तातस्य । स्मरति वा माम् । दुःखितो वा मदीयेन दुःखेन । मद्वृत्तान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् । कुपितो न वेति । स त्वेवमुक्तो मया हारीतशिष्योपनीते पल्लवासने समुपविश्याङ्के मां कृत्वा हारीतोपनीतेनाम्भसा प्रक्षाल्य मुखमाख्यातवान् । सखे कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्वृत्तान्तः प्रथमतरमेव तातेन दिव्येन चक्षुषा दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियायै कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्विमुक्तो गतोऽस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्बाष्पदृष्टिर्विषण्णदीनवदनं भयादनुपसर्पन्तमालोक्याहूयाज्ञापितवान् । वत्स कपिञ्जल परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का । ममैवायं खलु शठमतेः सर्व एव दोषः । येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य कृते नेदमायुष्करं कर्म निर्वर्तितम् । अधुना सिद्धप्रायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूले तावत्स्थीयतामिति । एवमाज्ञापितस्तु तातेन विगतभीर्व्यज्ञपयम् । तात यदि प्रसा-

दोऽस्ति ततो यत्रैवासावुत्पन्नस्तत्रैव गमनायाज्ञापयतु मां तात इति । एवं विज्ञापितो मया तातः पुनराज्ञापितवान् । वत्स शुकजातावसौ पतितः । तद्गत्वापि तमद्य नैव वेत्सि नाप्यसौ त्वां वेत्तीति तात्तिष्ठ तावदिति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामाज्ञापितवान् । वत्स कपिञ्जल महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्योपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योऽसौ । वत्स यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जाबालेराश्रमे स्थातव्यमिति । अपि च त्वद्दुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरप्यस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका वर्तते । तयापि शिरस्युपाघ्रायैतदेव पुनः पुनः समादिष्टम् । एवमुक्त्वाकठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माग्रोद्भेदपक्ष्मलानि गात्राणि मे पुनः पुनः पाणिना परामृश्यान्तर्हृदयेनादूयत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम् । सखे कपिञ्जल किं दूयसे । त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरगतामापन्नेन पराधीनवृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनास्येन समुत्पादितसफेनरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः । कथमयमकठोरकिसलयशयनैकसेवासुकुमारः सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः । कथमेषु कुसुमोच्चयपतितबालवनलतास्पर्शमात्रक्षमेषु गात्रेषु कशाभिघाता निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेऽस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः समुपजाता इति । एभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

८३ उपरोहति च मध्याह्नः सवितरि हारीतः सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् । कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीत् । अहं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुं

जाबालिपादमूलादाकर्मपरिसमाप्तेर्न त्वया चलितव्यमित्येतच्चादेष्टुं विसर्जितः । अहमपि तत्रैव कर्मणि व्यग्रतर एव । तद्व्रजामि संप्रति । अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं प्रत्यवदम् । सखे कपिञ्जलैवंगते किं ब्रवीमि । च किं तातस्याम्बाया वा संदिशामि । सर्वं त्वमेव वेत्सीति । स त्वेवमुक्तो मया पुनः पुनस्तत्रावस्थानाय मां संविधाय हारीतं चानुभूतास्मदालिङ्गनमुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमतिक्रम्य क्वाप्यदर्शनमगात् । गते च तस्मिन्हारीतः समाश्वास्य मां शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय चान्यतमं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगात् । निर्वर्तितस्नानादिक्रियाकलापश्चात्मनैव सह सायाह्नसमये पुनर्मामाहारमकारयत् ।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवम् । उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम् । गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि । तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम् महाश्वेता पुनः सैवास्ते । तत्किमुत्पन्नज्ञानोऽपि तद्दर्शनेन विनात्मानं निमेषमपि दुःखं स्थापयामि । भवतु तत्रैव गत्वा तिष्ठामि । इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनिर्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम् अबहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्यन्त इव मेऽङ्गानि श्रमेण । अशुष्यच्च्यञ्चुपुटं पिपासया नाडिन्धमेनाध्मायत कन्ठः श्वासेन । तदवस्थश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पताम्यत्र पतामीति परवानेवान्यतमस्य तमस्विनीतिमिरसंघातस्येव सरस्तीरतरुनिकुञ्जस्योपर्यात्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमक्लमोऽवतीर्य शीतलतरुतलच्छायास्थितो दलगहनसंरोधशिशिरमरविन्दाकिञ्जल्करजोवाससुरभ्यातृप्तेः पयो निपीय यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकाबीजैस्तीरतरुपर्णाङ्कुरैः फलैश्च कृत्वा क्षुधः प्रतीकारमपराह्णसमये पुनः कियन्तमप्यध्वानं

यास्यामीति मनसि कृत्वाध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रमयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां शाखामारुह्य तरोर्मूलभाग एवातिष्ठम् । तथा स्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् । चिरादिव च लब्धप्रबोधो बद्धमात्मानमनुन्मोचनीयैस्तन्तुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाशविरहितमिव कालपुरुषमतिकठिणतया कालिम्ना च वपुषः कालायसपरिमाणुभिरिव निर्मितं प्रेतपतिमिवापरं प्रतिपक्षमिव पुण्यराशेराश्रयमिव पाप्मनो विनापि क्रोधकारणाद्बद्धभीषणभ्रुकुटीरौद्रतरेणाननेन रक्ततरकनीनिकेन चक्षुषा च सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तमाशये केशेषु चास्निग्धमानने ज्ञाने चान्धकारितं वर्णे चरिते च कृष्णं निवसने कर्मणि च मलिनं वपुषि वचसि च परुषमदृष्टाश्रुतानुरूपमप्याकारप्रत्ययादेवानुमीयमानक्रौर्यदोषं पुरुषमद्राक्षम् । आलोक्य च तं तादृशमात्मन च उपरि निष्प्रत्याश एवापृच्छम् । भद्र कस्त्वं । किमर्थं वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्णया तत्किमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । किं मया निरागसा बन्धदुःखमनुभावितेन । अथ कौतुकात्ततः कृतं कौतुकम् । मुञ्चतु मामिदानीं भद्रमुखः । मया खलु वल्लभजनदर्शनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम् । अकालक्षेपक्षमं वर्तते मे हृदयम् । भवानपि प्राणिधर्मेषु वर्तते। एवमुक्तः स मां प्रत्यवादीत् । महात्मन्नहं खलु क्रूरकर्मा जात्या च चाण्डालः। न च मया त्वमामिषलुब्धेन कुतूहलिना वा बद्धः। मम खलु स्वामी पक्कणाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ कृतावस्थानः । तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते तस्यात्वं केनापि दुरात्मना कथितो यथा किल जाबालेराश्रम एवंगुणविशिष्टः शुकस्तिष्ठतीति । तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकया त्वद्ग्रहणाय बहव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः । तदद्य पुण्यैर्मयासादि-

तोऽस्मि । त्वामहं तत्पादमूलं नयामि । बन्धे मोक्षे चाधुना सा ते प्रभवतीति ।

५५ अहं तु तच्छ्रुत्वा शुष्काशनिनेव ताडितः शिरसि संविभ्रान्तरात्मा चेतस्यकरवम् । अहो मन्दभाग्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन जगत्त्रयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन दिव्यलोकाश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्कणं द्रष्टव्यम् । चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जरन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन्पुण्डरीकहतक धिग्जन्मलाभं ते यस्य कर्मणोऽयमीदृशः परिणामः । किमर्थं प्रथमगर्भ एव न सहस्रधा विशीर्णोऽसि । मातः श्रीरशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणाद्रक्ष मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुवनत्रयत्राणक्षम त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोऽस्मि । वयस्य कपिञ्जल यदि परापत्य त्वयास्मात्पापान्न मोचितोऽस्मि तदा जन्मांतरेपि पुनर्मा कृथा मत्समागमप्रत्याशाम् इत्येतानि चेतसा चान्यानि विलप्य तं पुनरभ्यर्थनादीनमवदम् ।

५६ भद्रमुख जातिस्मरो मुनिरस्मि जात्या । तत्तवापि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मो भवेदेवादृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणादृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । तन्मुञ्चन्तु मां भद्रमुखः । इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु मां विहस्याब्रवीत् । रे मोहान्ध यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति । तन्नीतोऽसि मया स्वाम्याज्ञयेति । एवमभिदधान एव मामा-

दाय पक्कणाभिमुखमगच्छत् । अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणां मे फलमिदमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेनात्मेना मोचनप्रत्याशयैवाग्रतो दत्तदृष्टिरपुण्यकर्मैकापणं पक्कणमपश्यम् ।

दृष्ट्वा च तादृशं नरकवासिनामप्युद्वेगकरं समुत्पन्नघृणोऽन्तरात्मन्यकरवम् । अपि नाम सा चण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेन्न जातिसदृशमाचरिष्यति । भविष्यन्त्येवंविधानि मे पुण्यानि । निमेषमप्यत्र पदं न कुर्याम् । इत्येवं कृताशंसमेव मां नीत्वा स चण्डालस्तदाशुद्धतरवेषायै दूरत एवावास्थितः प्रणम्यैष मया प्राप्त इति तस्यै चण्डालदारिकायै दर्शितवान् सा तु प्रहृष्टवदना शोभनं कृतमिति तमभिधाय तत्करात्स्वकरयुगलेनादाय मामाः पुत्रक प्राप्तोऽसि सांप्रतं कापरं गम्यते व्यपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वमित्यभिदधानैव दारुपञ्जरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारपिधाना सा मामवदत् । यथात्र निर्वृतः संप्राति तिष्ठ । इत्यभिधाय तूष्णीमस्थात् । अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम् । महासंकटे पतितोऽस्मि । यदि तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येतां तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धनायोपजातः स एव संवर्धितो भवति । साधु जल्पतीत्येवाहमनया ग्राहितः । कास्या मदीयया बन्धनपीडया पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न च बन्धुः अथ मौनमालम्ब्य तिष्ठामि । तत्रापि शाठ्यप्रकोपिता कदाचिदतोऽप्यधिककष्टतरामवस्थां प्रापयति माम् । नृशंसतमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपनतं न पुनश्चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता । अपि च गृहितमौनं कदाचिन्निर्वेदान्मुञ्चत्येव । वदंस्तु पुनर्न

मोक्तव्य एवाहमनया । अपि च यद्दिव्यलोकतो भ्रंशो यन्मर्त्यलोके जन्म यत्तिर्यग्योनौ पतनं यच्चाण्डालहस्तोपगमनं यच्चैवंविधं पञ्जरबन्धदुःखं सर्व एवायमनियतेन्द्रियत्वस्यैव दोषः । तत्किमेकया वाचा । सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि । इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोप्यातर्ज्यमानोप्याहन्यमानोऽपि त्रुट्यमानोऽपि च बलान्न किंचिदप्यवदम् । केवलमुच्चैश्चीत्कारमेवामुञ्चम् । उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाहयम् । अपरेद्युश्चातिक्रामत्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधान्य पक्वान्यपक्वानि च फलानि सुरभि शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपयोगं मामारोपितलोचना स्निह्यन्तीवावोचत् । क्षुत्पिपासार्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विकारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहारेष्वनुपयोगो न संभवत्येव । तद्यद्येवंविधस्त्वं कोऽपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमाहारं परिहरसि तथापि तावद्भक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाभक्ष्यम् यन्न भक्षयसि । येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदृशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः स किमपरं विचारयसि प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशामाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । येषां च भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽस्ति तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम् । किं पुनस्त्वादृशस्य । न चेदृशं किंचिदप्याहाराय मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशंका समुत्पद्यते । फलानि तु ततोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पानीयमपि चण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनाः कथयन्ति । तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वायासयसि । यन्न भक्षयस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि न पिबसि वा पानीयमिति । अहं तु तेन तस्याश्चण्डालजात्यनुचितेन वचसा विवेकेन च

विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य शापनिघ्नो घृणां परित्यज्य जीवितवृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि । मौनं तु पुनर्नात्याक्षम् ।

एवमतिक्रामति च काले क्रमेण तरुणतामापन्ने मय्येकदा प्रभातायां यामिन्यामुन्मीलितलोचेनोऽद्राक्षमास्मिन्कनकपञ्जरे स्थितिमापन्नमात्मानम् । सापि चाण्डालकन्यका यादृशी तादृशी देवेनापि दृष्टैव । सकलमेव तत्पक्कणममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचण्डालवसतिसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुतूहलात्प्रष्टुकामो यावन्न परित्यजाम्येव मौनं तावदेषा मामादाय देवपादमूलमायाता । तत्केयं किमर्थमनया चाण्डालतात्मनः ख्यापिता किमर्थं वाहं बद्धो बद्धो वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतकौतुक एवेति

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलस्तदाह्वानाय पुरःस्थितां प्रतीहारीमादिशत् । अचिरादेव तयोपदिश्यमानमार्गा प्रविश्य सा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव राजानमभिभवन्तीव धाम्ना प्रागल्भ्येन बभाषे । भुवनभूषण रोहिणीपते तारारमण कादम्बरीलोचनानन्दचन्द्र सर्वस्त्वयास्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्त श्रुत एव । अत्रापि जन्मनि यथायं निषिद्धोऽपि पित्रा कामरागान्धः पितुराज्ञामुल्लङ्घ्य वधूसमीपं प्रस्थितस्तदप्यनेन स्वयमेव कथितम् । तदहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीः । तथा प्रस्थितमेनं दिव्येन चक्षुषा दृष्ट्वास्य पित्राहं समादिष्टास्मि । सर्व एव ह्यविनयवृत्तोनुतापाद्विना न निवर्तते । तदयं ते तनय कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेरधस्तात्पतति । तद्यावदिदं कर्म न परिसमाप्यते तावदेनं मर्त्यलोके एव बद्धा धारय । तथा चानुतापोऽस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्येति । तदस्य विनयायेदं मया सर्वं कृतम् । अधुना तु तत्कर्म समाप्तम् । शापाव-

स्नानसमयो वर्तते। शापावसानेन च युवयोः सममेव सुखेन भवितव्यमिति त्वत्समीपमानीतो मयायम् । अत्रापि यच्चण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय । तदनुभवतां संप्रति द्वावपि सममेव जन्मजराव्याधिमरणादिदुःखबहुले तनू परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम् । इत्यभिदधानैव सा झटिति रणद्भूषणरवबाधिरितान्तरिक्षमुत्फुल्ललोकलोचनोद्वीक्षिता क्षितेर्गगनमुदपतत् ।

१० अथ राज्ञस्तद्वचनमाकर्ण्य संस्मृतजन्मान्तरस्य सखे वैशम्पायनाख्यपुण्डरीक दिष्ट्या तुल्यकालक्षयमेवावयोः शापावसानं संजातमित्यभिदधत एवाकर्णाकृष्टकार्मुको मकरकेतुरग्रतः परमास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वाशोऽन्तरा पदं चकार । मदनशरशल्यनिकरकीलितानीव तावतैव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त । तथा हि । आप्तपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दाहहेतुर्झटित्येवारुरोह परां कोटिं कामानलः । राज्ञ एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च ।

११ तस्मिन्नेव चान्तरे तत्सन्धुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशदक्षं दक्षिणानिलं भरात्प्रावर्तत सुरभिमासः । तेन च कुसुमधन्वनः परमास्त्रेण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी संप्राप्ते भगवतः कामदेवस्य महोत्सवे महता प्रयत्नेन कथं कथमप्यतिवाहितदिवसा श्यामायमानदशदिशि सायाह्ने स्नात्वा निर्वर्तितकामदेवपूजा तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिसुरभिशीतलैः स्नापयित्वाम्भोभिराचरणाद्विलिप्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्ग्रथितं कुन्तलकलापं कृत्वैककर्णार्पितसकिसलयाशोककुसुमस्तबककर्णपूरं कर्पूरकुसुमप्रचुरैः प्रसाध्याभरणविशेषैर्विस्मृतनिमेषा पिबन्तीव भावार्द्रया दृष्ट्या सुचिरमालोक्योत्कण्ठानिर्भरा पुनःपुनर्निश्वस्योत्कम्पमाना

साध्वसेन स्विन्नसर्वाङ्गी समुत्कण्टकिततनूरुच्छुष्यदधरवदना महाश्वतावलोकनभयान्मुहुर्मुहुर्दिक्षु विक्षिप्तोच्चकितदृष्टिरतिचिरमिवोपसृत्य पुन पुनः स्थित्वाविष्टेव परवतीव परित्याजिता बलाल्लज्जया सहाबलाजनसहजां भीतिं भगवता भुवनत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेनात्मानमप्यपारयन्ती संधारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपत्य मुकुलितलोचनपङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जग्राह ।

12 चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्लादिना कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः सुदूरगतमपि कण्ठस्थानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत । दिवसक्षमामीलितं कुमुदमिव शरज्ज्योत्स्नानिपातादुच्छ्वसितमाबन्धनाद्धृदयम् । उषःपरामृष्टेन्दीवरमुकुललीलयोदमीलत्कर्णान्तायतं चक्षुः । अम्भोरुहविभ्रमेण वाजृम्भत वदनम् । एवं च सुप्तप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वाङ्गचेष्टश्चन्द्रापीडस्तथा कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरविरहदुर्बलाभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्निव कण्ठे गृहीत्वा वाताहतां बालकदलीमिव भयेनोत्कम्पमानाङ्गयष्टिमुद्गाढतरमामीलिताक्षीं वक्षस्येव प्रवेष्टुमीहमानां न मोक्तुं न ग्रहीतुमात्मनापारयन्तीं श्रोत्रहृदयग्राहिणानुभूतपूर्वेण स्वरेणानन्दयन्नवादीत् ।

13 भीरु परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तवैवामुना कण्ठग्रहेण । त्वं खल्वमृतसंभवादप्सरसां कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरसि तन्मद्वचनमिदम् तत्तेजोमयं वपुः स्वत एवाविनाशि विशेषतोमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितमिति । तदेतावन्त्येव दिनानि पाणिना ते स्पृश्यमानोऽपि न यत्प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषात् । अद्य तु स मे व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा मया त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां रुचिरुत्पन्नेति त्वत्प्रीत्या प्रतिपालिता च तदयं लोकश्चन्द्रलोकश्च ते

द्वावप्यधुना चरणतलप्रतिबद्धौ । अपि च प्रियसख्या अपि ते महाश्वेतायाः प्रियतमो मयैव सह विगतशापः संजातः । इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि चन्द्रालोकावस्थानलग्नममृतपरिमलमेव केवलमधिकमुद्वहन्नङ्गैरन्यतमस्तादृशेनैव वेषेण यादृशेनैव महाश्वेतोत्कण्ठयोपरतस्तथैव कण्ठेनैकावलीं धारयंस्तथैवाकल्पनिःसहैरङ्गैस्तथैवापाण्डुक्षामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरतलादवतरन्नदृश्यत कपिञ्जलकरावलम्बी पुण्डरीकः ।

१५ दृष्ट्वा च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दत्तकण्ठग्रहां महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्ववेन यावन्न वर्धयत्येव तावत्पुण्डरीकोऽवतीर्य परमोपकारिणे चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायाढौकत । चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वाब्रवीत् । सखे पुण्डरीक यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहृतसुहृत्स्नेहसद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं भवता । इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्टया वर्धयितुं केयूरको हेमकूटमगमत् । मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युंजयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोः पतित्वा देव देव्या सह दिष्टया वर्धसे प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशम्पायनेनेत्यानन्दनिर्भरमुच्चैर्जगाद । राजा तु तच्छ्रुत्वा दोर्भ्यां परिष्वज्य तां तदनु हर्षपरवशो विलासवतीं कण्ठेऽवलम्ब्य मदलेखां क्वासौ क्वासाविति पुनः पुनः पृच्छन्पुनः पुनर्निर्विशेषहर्षवृत्तिः शुकनासं कण्ठे संभावयंस्तत्रैवागच्छत् । दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दनिर्भरः शुकनासमवादीत् । दिष्टया नैकाकिना मया तनयप्रत्युज्जीवनोत्सवसुखमनुभूतमिति । चन्द्रापीडस्तु तथा हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः पुर एव पृथ्वीतलनिवेशितशिराश्चरणयोरपतत् ।

अथ सत्वरोपसृतस्तं तथा प्रणतमुन्नमय्य तारापीडोऽभ्यधात्। पुत्र यद्यपि पिताहं तव शापदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातस्तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम्। अपि च मय्यपि यो नमस्यो योंशः सोऽपि मया त्वय्येव संक्रामितः। तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः। इत्यभिदधदेव समं राजपुत्रलोकसहस्त्रैः प्रतीपमस्य पाद्योरपतत्। विलासवती तु तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयोश्चुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग। उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य शुकनासं प्रणनाम। आशीःसहस्त्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुकनासस्य मनोरमायाश्चैष वो वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शयत्। तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुकनासमवादीत्। एवं संदिष्टमार्यस्य भगवता श्वेतकेतुना। अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया। आत्मजः पुनस्तव। अस्यापि भवत्स्वेव लग्नः स्नेहः तद्वैशम्पायन एवायमित्यवगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः। परोयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः यच्चापगतशापोप्यात्मसमीपं नानीतस्तत्तवैवायमिति। अन्यच्चात्मानमस्मिन्नाचन्द्रसमकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः। संप्रत्यस्माद्दिव्यलोकादप्युपरिष्टाद्गन्तुमुद्यतं मे सत्वाख्यं ज्योतिरिति। शुकनासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनांसेऽवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत्। कपिञ्जल सकलजगदाशयज्ञेन सता भगवता किमित्यादिष्टम्। सर्वथा स्नेहस्यायमसंतोषः। इत्येवंविधैरन्यैश्च पूर्वजन्मसंस्मरणालापैश्च परस्परावलोकनसुखोत्फुल्ललोचनानां सर्वेषामेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा प्रभाता। प्रातरेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतौ समं मदिरागौरीभ्यां चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजावपि तत्रैवाजग्मतुः। आगतयोश्च तयोर्लज्जितात्मजोपग-

ममुदितहृदययोर्जामातृदर्शनसमुत्फुल्लनयनयोस्तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतसंबन्धकोचितसंवादकथयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत ।

९५ अथ वर्तमान एव तस्मिंश्चित्ररथस्तारापीडमवादीत् । विद्यमाने स्वभवने किमर्थमरण्ये महोत्सवः क्रियते । अपि च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्पराभिरुचिनिष्पन्नो धर्म्यो विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव । तद्गम्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् । ततः स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ । तारापीडस्तु तं प्रत्युवाच । गन्धर्वराज यत्रैव निरतिशयं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनम् । तदीदृशं क्वापरत्र संपत्सुखं प्राप्तम् । अन्यच्च संप्रति सर्वगृहसुखान्येव मया जामातरि ते संक्रामितानि । तद्वयस्य वधूसमेतं तमेवादाय गम्यतां गृहसुखानुभवायेति । चित्ररथस्तथाभिहितो राजर्षे यथा ते रोचत इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमादाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव स्वराज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महाश्वेतया निजपदं हंसः । तौ तु हृदयरुचिवधूलम्भमात्रकेण कृतार्थौ न किंचिदप्यपरं प्रत्यपद्येताम् । अन्यदाजन्माभिवाञ्छितहृदयवल्लभलाभमुदिता सर्वस्वजनमध्योपगमननिर्वृतापि च कादम्बरी बाष्पोत्तरललोचना विषण्णमुखी वासभवनागतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राक्षीत् । आर्यपुत्र सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परं संघटिताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्मः किं तस्याः केवलाया वृत्तमिति । चन्द्रापीडमूर्तिस्तच्छ्रुत्वार्दितान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत् । प्रिये कुतोऽत्र । सा हि खलु मद्दुःखदुःखिता रोहिणी शप्तं मामुपश्रुत्य कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसीत्यभिधाय निवार्यमाणापि

मया प्रथममेव मच्चरणपरिचर्यायै मर्त्यलोके जन्माग्रहीत्। इतश्च जन्मान्तरं गच्छता मया मदुपरमसममुन्मुक्तशरीरा पुनरपि मर्त्यलोकमवतरन्ती बलादावर्ज्यात्मलोकं विसर्जिता तत्र पुनस्तां द्रक्ष्यसीति। कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तयोदारतया महानुभावतया स्नेहलतया सपतिव्रततया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किंचिदपि वक्तुं शशाक।

96 अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कालप्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभोगसुखमिवोपपादयितुमपससार वासरः। अनुरागपताकेवोल्लसदपरसंध्यावधूत्रपावरणायेव वितस्तार तमोवासो वासवी। चन्द्रोदयाभिरामं च समग्रमेव जगदभवत्। एवं चावतीर्णायां रजन्यां चन्द्रापीडः कादम्बरीप्रथमसमागमसुखमनुभूयैकदिवसमिव दशरात्रं स्थित्वा परितुष्टहृदयाभ्यां श्वशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम।

97 आगत्य च समकालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा समारोपितराज्यभारः पुण्डरीके पित्रोः पादावनुचरन्कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमजनावलोकितो जन्मभूमिस्नेहादुज्जयिन्यां कदाचिद्गन्धर्वराजगौरवेणानुपरमणीयतरमहिम्नि हेमकूटे कदाचिदमृतपरिमलाधिवाससुरभिशिशिरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमानेन चन्द्रलोके कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिवहौघवाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि कादम्बरीरुच्या च सर्वत्रैवापरेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तया सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयैवापरिसमाप्तान्यपुनरुक्तानिच तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह कादम्बरी महाश्वेतया सह महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह परस्पराावियोगेन सर्वे एव सर्वकालं सुखान्यानुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन्।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

NOTES

TO

KÂDAMBARÎSÂRA.

P. I. l. 1.—अशेषनरपति-शासनः–Whose orders were obeyed (lit. worshipped) by all kings with their heads.

„ l. „—चक्रवर्तिलक्षणोपेतः–Endowed with all the marks or signs of a universal sovereign.

„ l. 3.–करकमल &c–लाञ्छनः–On whose lotus-like hand were visible the signs of शंख and चक्र the well-known weapons of Vishnu, here called चक्रधर.

„ l. 3-4. जितमन्मथः–Here the expression is used in a double sense; first as an attribute of हर it means:—He by whom (मन्मथ) the God of love was conquered or triumphed over, and secondly, as applied to the king it means:—He by whom (मन्मथ) passions were restrained or curbed.

„ l. 5.—कुलभवनम्–The chief or principal abode.

„ l. „—काव्यामृतरसानाम्–Of the stream of nectarlike काव्य, (poetry).

„ l. „—उदयशैलो मित्रमण्डलस्य–Also used in a double sense. As the rising or eastern mountain is the cause or the place for the rise (उदय) of the sun (मित्र), so this king was the cause of the prosperity (उदय) of his friends (मित्र).

„ l. 6.—उत्पातकेतुः—The comet that is believed to rise at the approach of a great calamity as the harbinger of it.

,, l. 7.—विनतानन्दजननः–As applied to वैनतेय (Garuda) it means causing or giving delight to विनता his mother; while as applied to the king it means giving delight to those who were विनत (very humble or submissive) to him.

,, l. 9—विक्रमत्रय-वासुदेवम्–As if scorned or despised the God Vâsudeva, who, in his incarnation of Vâmana, occupied or filled all the three worlds with three steps (विक्रमत्रय), while the king reduced to subjection the whole world with only one विक्रम (exploit) and hence his superiority to Vâsudeva.

,, ll. 10–11—वर्णसंकर(1) Mixture or variety of colours for pictures, (2) mixture of castes; and the expression means—There was variety of colours in painting operations but वर्णसंकर mixture of castes was nowhere to be found. Other quibbles that follow are to be similarly explained.

,, l. 11.—चिन्ता–(1) Contemplation or thought (2) anxiety.

,, l. 11.—विप्रलम्भाः–False or unsubstantial appearances (2) deceit.

,, l. 12.—कलङ्कः–(1) Spot or stain; (2) disgrace.

,, l. ,,—शून्यगृहाः–(1) Unoccupied or deserted dwellings; (2) empty places on the board in a particular game (सार्यक्ष).

,, l. 13.—करग्रहणम–(1) Taking of the hand in marriage; (2) levying of taxes from subjects.

,, l. ,,—अश्रुपातः–The rise of tears by smoke; (2) the shedding of tears through grief.

,, l. 15.—संध्यायमानसलिलया–The water of which was rendered reddish by the सिंदूर on the temples of

victorious elephants brought down to the river for bathing.

,, l. 15.—वेत्रवत्या–The river वेत्रवती is the modern Betwa which takes its rise in the Vindhya Mountains and falls into the Jamna below Kâlpi.

,, l. 17. कालविद्भिः–Knowing what is suited to a particular occasion.

,, l. 18.—विक्रमैकरसैः–Whose only sentiment was valour or prowess.

P. 2. ll. 1–2.–तृणमिव लघुवृत्ति स्त्रैणमाकलयतः Looking upon excessive attachment to women as worthless as straw.

,, l. 4.—रूपविलास–विभ्रमे–Who scorned the charms of Rati by her beauty and amorous sports.

,, l. 5.—अन्वयवती–Of a noble family or descent.

,, l. 6.—शास्त्रालापेन By holding discourse on scientific subjects.

,, l. 11.अङ्गनाजनविरुद्धेन–Not usual with women, or against the practice of females.

,, l. 12 —उन्मज्जदैरावत–मन्दाकिनी–Like the Mandakinî (Ganges) from which the rounded temples of elephants are emerging.

,, l. 13—विग्रहिणी–Incarnate or in a bodily form.

,, ll. 13–14.—क्षितितल–कमला–Who knelt on the ground and touched it with her hand as a mark of respect.

,, l. 14.—दक्षिणापथ–The Deccan or Southern country.

,, l. 17.—आश्चर्यभूत–An object of wonder or curiosity.

,, l. ,, इति कृत्वा—Having thought.

,, l. 18—देवः प्रमाणम्–Your Majesty is the authority, i. e. I await further orders from your Majesty.

,, l. 21.—को दोषः–What harm or objection is there ?

,, l. 24.—गगनसिन्धुः The celestial river–Ganges.

P. 3. ll. 6–7—अपरिमित–अद्वितीयम्–This is an instance of what in Sanskrit is called विरोधाभास.–The apparent meaning is:—Although he had many attendants, he was alone; and the real meaning is:—He was attended upon by many servants and was unsurpassed by any one. In the latter sense अपि=च (and).

,, l. 1. अविरत &c.–To be explained as the above–दान (1) Rutting juice; (2) charity.

मद (1) Intoxication; (2) pride or vanity.

,, l. 9.—नरपतिप्रबोधनार्थम्–In order to wake up the king who was absorbed in thought.

,, 13.—अनुगृहीतार्यवेशेन–Who had put on a respectable dress.

,, l. 18.—गंगास्रोतसेव–कण्ठग्रहाम्–The necklace (being white) and she (being of a dark complexion) are here compared to the Ganga and Kalindi respectively, the waters of which are white and dark.

,, l. ,,—मनोहरम्– (1) Taking away consciousness; (2) attracting the mind. Trans. ‘ She was charming and, therefore, she was like मूर्छा (swoon) which deprives a person of consciousness.

,, l. ,, 19.—लोचनग्राहिणीम्–(1) Attracting the sight; (2) shutting the eyes.

,, l. ,,—मातंगकुलदूषिताम्–(1) Rendered unholy by her birth in a low caste ; (5) spoiled by (मातंगकुल) a herd of elephants.

,, 21.—अभून्मनसि महीपतेः–It occurred to the mind of the king.

,, l. 22.—असदृशसंयोगः *viz.*–Endowing a low-caste woman with such exquisite beauty.

,, ll. 23–24.—असुरश्रीरिव–सुरता–(1) Intercourse with whom is ever censurable; (2) that which always reviled godliness or godhead. The former meaning applying to her and the letter to असुरश्री.

,, l. 24.—उद्वेजयति–Creates a sort of disgust because she is born in a low family.

. 4. l. l.—ईषदवगलित–तंसा–The ear–ornament of leaf was a little displaced.

,, l. 4.—राजनीति–कुशलः–Skilled or versed in the application of politics.

,, l. 11.—अतिस्पष्ट–संस्कारया–The utterance of syllables and vowels in which was very distinct.

,, l. 14.—चरति=आचरति–Practises.

,, l. ,,—विमुक्ताहारम्–(1) That which has its हार (garland) of मुक्ता (pearls) put off; (2) that in which आहार (eating) is left off.

,, l. 18.—प्रथमं तावत्–In the first place, and तत्र पुनरपरम् in line 20 means " and in the second place."

,, l. 19.—अभिव्यक्त–संयुक्ताम्–Containing a happy or harmonious combination of long and short letters, vowels and nasals.

,, ll. 19–20.—अतिपरिस्फुटाक्षराम्–The letters in which could be distinctly heard.

,, l. 21.—मनुजस्येव संस्कारवतः–Like that of a human being who has received some culture.

,, l. बुद्धिपूर्वा–Having talents as foremost.

,, ll. 23–24.—भयाहार–संज्ञामात्रवेदिनः–Knowing these simply by signs.

P. 5. l. 4.—अन्यजन्मोपात्त–उपजायते–The impressions of things received in bygone births are more strongly revived.

,, l. 6.—अपरिस्फुटालापता–The state or condition of speaking inarticulately.

,, l. ,,—जिव्हापरिवृत्तिः–Loss of the power of speech.

,, l. 16.—ताम्बूलकरंकवाहिनी–A person (usually a woman) entrusted with the duty of carrying the betel-nut box.

,, l. 18.—समुपाहृत–करणाम्–In which there were collected such means of exercising oneself as befitted the king.

,, l. 20.—कृतमधुरव्यायामः Who had taken an agreeable bodily exercise.

P. 6. l. 4.—स्नानशंखानामापूर्यमाणानाम्—Of the conches blown (lit. filled with air) to announce that the king had performed his ablutions.

,, l. 6.—संपादित क्रियः–Who had performed the duty due to the means of offering cavityfull of water to each.

,, l. 8.—अग्निकार्य–The duty of offering oblations to fire prescribed for a house-holder.

,, l. 11.—परिपीतधूमवर्तिः–Who had inhaled the fragrant smoke of some incense or drank incense made into a roll or wick.

,, l. 13 —अभ्यन्तरसंचारसमुचितेन–Fit for going to and for in the inner apartments.

,, l. 18 —तत्कालोचितदर्शनैः–Those, interview with whom was then fit or proper.

,, i. ,,—तास्ताः कथाः–Different stories.

,, l. 20.—समुपजात–कुतूहलः–In whom had sprung up the curiosity to ask him his account.

,, l. 22.—शिरसि कृत्वाज्ञाम्–A usual expression which means:–Having obeyed the command or order.

P. 7. l. 2.—देवादेशादेव–The exact force of the particle एव cannot here be seen. It may perhaps mean " In strict obedience to."

,, l. 5.—अशनजातम्–Every eatable; (जात as latter part of compounds has this meaning.)

,, ll. 8–9.—किं वा प्रलपितेन बहुना–or why should I say more; need I say more ?

,, l. 10.—अमृतायते–Is or becomes like nectar.

,, l. 22.—वेत्रलता दुष्प्रवेशा–(1) Inaccessible on account of reed plants; (2) difficult of access (as applied to the royal porch) by reason of the sticks or staffs of doorkeepers.

,, l. 23.—क्रूर-सेविता–Although inhabited by ferocious beasts, it was resorted to by sages.

l. 24.—दण्डकारण्यान्तःपाति–Falling within or comprised in the Dandaka forest.

P. 8. l. 1.—सुरपतिप्रार्थना-सलिलस्य–This is said of Agastya who at the request of the God of gods (सुरपति) drank off the ocean wherein the Kâleyas, a class of demons, had concealed themelves.

,, l. 3.—सुतनिर्विशेषैः–Not differing (in treatment) from sons.

,, l. 5. बद्धवेणिकया–(1) Which flowed continuously; (2) who had tied up her braid of hair (because) she had lost her husband.

,, l. 22.—उत्थायोत्थाय–Having constantly or daily got up or risen.

P. 9. l. 1.—दत्वा दत्वा–Vide उत्थायोत्थाय above.

,, l. 8.—पटुप्रसरं (शोकम्)–Speading quickly, intensely or violently.

l. 13.—आत्मना च–As to himself.

,, l. ,,—मदुपयुक्तशेषम्–The remains of what I used or ate·

,, l. 18.—जर्जरितकर्णविवरः–The cavities of whose ears were stunned (by the noise).

,, l. 19.—प्रतिकारबुद्ध्या–Does not go with पितुः as it naturally seems to do, but is to be taken with अविशम् and means with the desire of warding off the danger.

P. 10. l. 1.—तरु–स्य–Whose bodies or persons were concealed behind a thicket of trees.

,, ll. 3-4.—स्तिमिततामुपगते कानने–When peace or silence was restored in the forest.

,, l. 5.—कोटरस्थ एव–While yet in the hollow of the tree.

,, l. ,,—संत्रास–तारकः–The pupils of whose eyes were unsteady or moving through fright.

,, l. 7.—चक्षुः प्राहिणवम्–Directed (lit. sent) my eyes.

,, l. ,,—अनेकसहस्रसंख्यम्–Numbering many thousands.

,, l. 8—उत्पात-व्रातमिव–Like the assemblage of evil spirits of destruction.

,, ll. 9-10—अनभिभवनीयाकृतिम्–Of such a form as could not be excelled (of course in terribleness).

,, l. 15.—अवतारितकोदण्डः–Who had put down or placed his bow.

,, l. 17.—अवतीर्य–Having dismounted.
It may probably mean " from his horse. "

,, l. 18.—प्रत्यग्रोद्धताः–Plucked newly or recently.

P. 11. l. 6.—किमिव-अकरुणानाम्–For, what is impracticable to those who are merciless ?–i. e. the merciless can do anything that is wicked.

,, l. 8.—अल्पदिवसजातान्–Born but a few days back or born but very recently.

,, l. 12.—प्राणहरम्–Taking away life (qualifying उपप्लवम्.)

,, l 14—विषादशून्याम्–Vacant on account of sorrow (qualifying दृशम्).

,, l. 15.—आत्मप्रतिकाराक्षमः–Unable to defend or save himself.

,, l. ,,—त्रासत्रस्तसंधिशिथिलेन—Which (the wings) drooped down through fright and consequently were loose at the joints.

,, l. 17.—किंकर्तव्यताविमूढः–Not knowing or at a loss what to do.

,, l 19.—दत्तचञ्चुप्रहारम्–Who smote with his beak.

,, l. 20. भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्—By reason of (my) having contracted the body through fear.

P. 12. l. 3—अवशीर्णपर्णसवर्णत्वात्–On account of my being of the same complexion (green) as the leaves dropped down.

,, ll. 4-5.—कालान्तरभुवः–भिज्ञः–Not knowing or ignorant of the sentiment of love or affection which is produced in aftertimes.

,, l. 5.—जन्मसहभुव;–Born with or produced with birth, that is natural to all creatures.

,, l. 9.—तेन समयेन–By that time.

,, l. 10.—सेनापतिगतेनैव वर्त्मना–By the very same route taken or followed by the chief of the party.

,, l. 12.—सर्वाङ्गोपतापिनी–Heating all limbs.

,, ll. 12–13.—अनया कालकलया–By this (point or period of) time.

,, l. 13.—सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृत्–That wicked fellow had gone far enough.

,, l. 17.—नातिस्थिरचरणसंचारस्य—Whose feet could not take a firm hold (on the ground.)

,, l. 18.—ममाभून्मनसि–It came into, or occurred to, my mind.

,, ll. 20–21.—सुगृहीतनाम्नि–Of a respectable (lit. well-earned) title.

,, l. 22.—वियोग–दारुणं—Who had experienced intense grief consequent on the death of the father.

P. 13. l. 1.—स्तैस्तैरुपायैः *Cf.* तास्ताः कथाः above.

,, l 4.—सर्वथा न–जीविततृष्णा–There is none whom the desire to live does not render wicked or cruel.

,, l. 7.—तथा हि–For example or instance.

l. 10.—अन्धकारतामुपयाति चक्षुः–The sight (lit. eyes) gets dim.

,, l. 11.—अपि नाम उपपादयेत्–Would that the wicked fate should bring about my death even in spite of myself this very day.

,, l. 15.—सर्वविद्यावदातचेताः–Whose mind was developed (purified) by the study of every lore.

,, l. 17.—दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः–Whose form it was difficult to gaze at on account of his dazzling splendour.

,, l. 18–19 राहुरिव–सोमः–Who had for many times tasted Soma juice in Soma sacrifice, and who, therefore, resembled Râhu who often eclipses Soma (the moon).

,, l. 19.—सन्निहित–लोचनः–This is विरोधाभास again; the apparent meaning is ' although he had two eyes, he had lost the left one ', while it really means:– He had two eyes and he had given up connection with women (वामलोचना).

,, l. 20.—अकारणमित्राणि–Friends without cause, that is, disinterested friends.

P. 14. l. 5.—मुक्तप्रयत्नम्–Who had given up all attempts at fluttering.

,, l. 7.—समुपजातप्रज्ञम्–Who had recovered consciousness.

,, l. 11.—सज्योत्स्न इव संध्यातपः–Like evening-twilight accompanied by moonlight.

,, l. 18.—प्रारब्धाग्निकार्यम्–As applied to आश्रम it means:– In which the kindlng of sacred fire is commenced; while as applied to अर्जुन it means प्रारब्धाग्निकार्यं येन–who had espoused the cause of Agni, (whom अर्जुन propitiated by giving over to him the Khândava forest and getting in return the bow called Gândîva.)

,, l. 19.—मातङ्गकुल–(1) A multitude of low-caste men; (2) a herd of elephants.

,, l. 20—मलिनता–(1) Dirtiness; (2) sinfulness.

,, l. 21—मुनिबालनाशः–(1) The removal of the Rishis' hair; (2) destruction of the Rishis' children.

,, l. ,,—भोगः–(1) The expanded hood of a serpent; (2) enjoyment of sensual pleasures.

,, l. 22—श्रीफलः–(1) The fruit of a tree called बिल्व; (2) the fruit of prosperity, riches &c.

,, l. ,, अधोगतिः–(1) Downward motion; (2) going to hell for sin; explain–अधोगतिः (downward motion) was to be seen in the case of roots of trees, but अधोगतिः (going to hell for sin) was not to be even thought of. All the above from मलिनता &c. are to be similarly explained.

P. 15. l. 1.—कुसुममञ्जरीभि–शोभमानम्–Here the जटा of the sage are compared to the sprouts of a tree with which is compared the sage himself.

,, l. 2.—पयोभक्षम्–(1) Drinking of milk; (2) drinking water.

,, l. 3.—भस्मपाण्डुरोमश्लिष्टशरीरम्'–(1) Covered with hair rendered white by sacred ashes; (भस्मपाण्डुर+उमाश्लिष्ट) whose body was white with ashes and covered by उमा his wife.

,, l. 5.—उत्तप्तकनकावदाता–As bright or pure as molten gold.

,, ll. 5–6—चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि–Dazzles the sight (of the beholder.)

,, l. 7—प्रथमोपगतस्य–Of him who approaches him for the first time, that is, of a stranger.

,, l. 8.—किमुत दर्शनानि–How much more so, their actual sight? For this sense of किमुत see Student's Guide Lesson XXII.

,, l. 10—संतरणसेतुः संसारसिंधोः–A bridge to cross over (in safety) the ocean of worldly existence.

,, l. 12—अनवकाशो विषयाणाम्–Affording no place (lit. not a place) to pleasures.

,, l. 14—शाश्वतिकमपहाय विरोधम्–Having left off their natural antipathy.

,, l. 17.—पादावुपगृह्य–Having touched the feet in adoration.

P. 16. l. 1.—अभिजातप्रत्यभिज्ञ इव–As if he had recognised me.

,, l. 3.—कालत्रयदर्शी–Seeing or knowing the three times, *viz.* the past, present and future; Cf. "Whose comprehensive view the past, the present and the future knew (Pope's H. Iliad Bk. 1.)

,, l. ,,—करतलगतमिव–As if on the palm of the hand–a usual expression used of that with which one is very familiar.

,, l. 10.—आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान् प्रभवः–Your reverence is, as it were, the source or fountainhead of all wonders.

,, l. 12.—अल्पशेषम्–Little of it remains, that is, it is well–nigh ended.

P. 16. l. 15—विश्रब्धोपविष्टानाम्–Sitting at ease or confidently.

,, l. 18.—स्वप्नोपलब्धमिव–As if learnt or heard in a dream.

P. 17. l. 1.—अर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां–When only the half of the first watch of the night had run or passed away.

,, l. 5.—आश्चर्य-हृदया–Whose minds were filled with curiosity to hear the wonderful history.

,, l. 6.—आबद्धमण्डलां–Who have formed themselves into a circle, or who are seated in a circle.

,, l. 9.—एकाग्रान्–Who had concentrated their minds on one thing *viz.* hearing the history of the parrot.

,, l. 12.—उत्सृष्टकैलास–प्रीतिः–Who had given up his fondness for the residence on Kailâsa.

,, l. 14—नृग, नल &c. These are the names of those famous kings who had gone before him.

,, l. 17.—राजलक्ष्मीलीलोपधानेन–Which (the arm) served as a pillow or bolster to राजलक्ष्मी in her amorous sports.

,, l. 19.—प्रलयधूमकेतुना *Cf,* उत्पातकेतुः–On page I and the note thereon.

,, l. 22.—शिथिलितव्यापारः–Who had grown slack with respect to the affairs of the world (lit. the earth.)

,, l. 25—अविरुद्धमायत्यां तदात्वे च–That which was consistent with the future and the present time.

P. 18. l. 4–5.—द्विगुणीकृतप्रजानुरागः–Who had increased the love of the subjects (for the king) two-fold.

2

P. 18. l. 5–6—आवलित–जालिभिः–Surrounded by a halo of light proceeding from the jewels of the crowns on the hands bent in adoration.

,, l. 6.—आवर्जित–सभम्–Who wet the floor of the assembly–room with the drops of honey issuing from the chaplet of flowers worn by them on their heads.

,, l. 7. दूरावनति–अङ्गदम–Whose Angadas (worn on the arms) clashed with the ends of the ear–ornaments of diamonds moved down on account of the prostration from a large distance.

,, l. 12—अनपत्यताजन्मा–Resulting from the absence of issue or offspring.

,, l. 15.—त्रिभुवनविस्मयजननी–An object of admiration to the three worlds.

,, l. 15–16.—जननीव–विभ्रमाणाम्–As it were the mother (the chief source) of female loveliness.

,, 17–18.—चिंता–दृष्टिना–Whose looks were steady and sad through care.

,, l. 19.—ध्यानानिमिषलोचनैः–With eyes steadfastly gazing because they were absorbed in thought.

,, l. 23.—अविज्ञात–कारणः–Not knowing the cause of the violence of grief (lit. tears).

,, l. 24.–विगतबाष्पाम्भ कणौ–From which the particles of the drops of perspiration were wiped off.

P. 19. l. 1.—अन्तर्गत–मन्थरम्–Slowly on account of the burden of grief inwardly concealed.

,, l. 3.—सरागम्–(1) Full of love; (2) Reddish.

,, l. ,,—तरलीकृतस्तनांशुकाः—Which had lifted up the garment on the breasts.

,, l. 5.—अस्मदुपजीविना–Depending on us (of course for support.)

P. 19. l. 5.—अतिनिपुणमपि चिन्तयन्—Although examining very minutely.

,, l. 13.—महाग्रहग्रस्तेव—As if possessed by some evil spirit or demon.

,, l. 15.—प्रथममपि—Already, in the first place.

,, l. 15–16 —शयनस्नान-प्रवर्तमाना—Being with great difficulty persuaded into partaking of शयन &c. by the efforts of her attendants.

,, l. 23–34—अविरल–मुखी—With her face all covered with streams of tears thickly trickling down.

P. 20. l. 1.—विरतवचनायां तस्यां—When she had ceased or done speaking.

,, l. 4–5.—आत्मज–हृदयम्—Our heart is not indeed a proper place for the pleasure of the nectarlike embrace of a son.

,, l. 6–7.—न हि शक्यम् अभियुक्तेनापि—It is not possible even for a great or worthy person to change what is ordained by fate.

,, l. 12.—पुत्रदर्शनामृतस्वादसुखभाजः—Enjoyers of the happness derived from tasting the nectar, the sight of a son.

,, l. 13.—समुपारूढगर्भभरालसाम्—Heavy or dull on account of the burden of the developed womb.

,, l. 16.—हारिद्रवसनधारिणी–सबालातपा—Here the queen is compared to द्यौः and the epithets of the latter उदितरविमण्डला—and सबालातपा correspond to हारिद्रवसनाधारिणी and सुतसनथोत्संगा.

,, l. 18–19.—निहितरक्षाघृत–तालुः—On whose head are put drops of clarified butter and honey as a preventive against any evil befalling him.

,, l. 19—विन्यस्त लेखः—Having on him some writing calculated to ensure welfare and mixed with white mustard seeds.

P. 20. l. 21–22—अन्तःपुरिका—मूर्तिः–Whose form is being transferred in succession from the hand of one to that of the other among the inmates of the harem.

P. 21. l. 1–2.—संजात–रम्भः–Who has begun to creep on his knees.

,, l. 2.—स्फटिकमणिमयभित्यन्तरितान्—Whose forms are reflected in the walls made of crystals and who are, therefore, said to be concealed behind the walls.

,, l. 6–7.—कोमलमुख–प्रीतिः–Having a liking for making a sound as that of the drum with the mouth.

,, l. 7–8.—कुञ्चिताङ्गुलि–शिराः–Who has shaken his head by his ears being pricked with the goad of the contracted ends of the fingers, and who thus resembles an intoxicated elephant, who is curbed with a goad.

,, l. 12.—नरेंद्रसहस्र–गमनः–Whose approaeh is, as it were, welcomed with folded hands by thousands of kings.

,, l. 19.—आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः–Let reliance be placed on patience and religion.

,, l. 23.—शोकापनोदनिपुणाभिः–Clever or fit to drive away grief.

,, l. ,,—धर्मोपदेशगर्भाभिः–Full of religious advice.

P. 22. l. 8.—क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यां–When the greater portion of the night had worn out.

,, l. 19.—अवितथफलाः–The fruits of which never fail.

,, l. 24—प्रतिमाशशिः–The reflected moon or the image of the moon.

P. 23. l. 1.—गर्भच्छलेन–In the shape of a child.

,, l. 3–4.—अनुबद्ध–लोचनं–In a manner in which the eyes are turned up in yawning.

P. 23. l. 4.—अनभिनन्दितपानभोजनाम्–Who did not take any plessure in drinking and eating.

„ l. 11—समुपारूढ–निर्भराः–Full of confidence grown (by long intimacy.)

„ l. 12—कर्णमूले–(Lit. at the bottom of the ear). In his ear.

„ l. 14—प्रकटरोमांकुर–तनोः–The hair on whose body stood erect (at hearing the glad news.)

„ l. 18.—तस्य चार्थस्य–वर्तमानत्वात्–On account of that subject being always the uppermost in his mind.

P. 24. l. 5.—एवंविधानां–मन्यमानः–Thinking myself not so fortunate as to enjoy such blessings as these.

„ l. 6.—विपरीतामिव–As if otherwise, that is, not telling the truth.

„ l. 10.—विरलविरलेन–Very thin.

„ l. 12.—बहुकृतरक्षासंविधाने–Where there were placed many things calculated to ensure safety.

„ l. 14.—आचारकुशलेन–Well versed in the practices followed in that house-hold.

„ l. 20.—हर्षभरमन्थरेण–Slow, as it were, by the burden of delight.

„ l. 22.—अथाव्यक्त–लोचना–Whose cheeks, lower lip and eyes were covered with a faint smile.

P. 25. l. 3.—अपरिस्फुटहास–विशदेन॰ Brightened up by the lustre of the half-suppressed smile.

„ l. 4.—तव त्रपा वितन्यते–Shame is caused to you, that is, you feel shame.

„ l. 12.—यथा...प्रमुदिताः–Greatly delighted by reason of all her desires in pregnancy being fulfilled to her heart's content.

„ l. 18.—आगोपालम्–Even so far down as the cowherd.

P. 25. l. 20.—तनयानन-हृदयः—Whose mind was swayed by only one thought, viz. seeing the face of his son.

,, l. 20–21.—दिवसवशेन–By the power or influence of day, that is, in strict obedience to the practice of doing anything on a particular or auspicious day.

,, l. 22.—अम्भःपावकं स्पृष्ट्वा–Having touched water and fire. These are customary ceremonies gone through before entering a delivery–room.

,, l. 23.—प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेः–Whose body had become emaciatad and pale by reason of the recent delivery.

P. 26. l. 3.—मनोरथ-दर्शनम्–Whom he was able to see after he had formed thousands of hopes to do the same.

,, l. 4.—अंगप्रत्यंगानि–Limb by limb, each limb.

,, l. 5–6.—गर्भसंपीडनवशादपरिस्फुटावयवशोभस्य–The beauty or symmetry of whose limbs was not fully developed by being pressed in the womb.

,, l. 7.—नवनलिन-ऊर्णा–The hair (on his body) which is as fine as the fibres of a lotus–stalk newly broken or cut.

,, l. 9.—विजृम्भमाण-मनोहरम्–As pleasant as the fragrance of a cup of lotus–flower about to open.

,, l. 13.—लेखामयैः–Made up of lins.

,, l. 18.—देव दिष्ट्या वर्धसे–Hail to your Majesty; I congratulate your Majesty on &c.

,, l. 29.—अत्रभवतः–This term is applied to persons who are present as opposed to तत्रभवत् which is applied to those who are absent from the speaker,

both meaning " The venerable or honourable &c.

P. 26. l. 23.—विपद्विपदमनुबध्नाति-One misery follows another closely. *Cf.* The English " Misfortunes never come singly. "

,, l. 24.—विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिता:-We have been obeyed or followed by fate just as by yourself; it has acted as friendly to me as you do yourself.

,, l. 4.—षष्ठीजागरे-A vigil or walking on the sixth night after a woman's delivery.

,, l. 5.—ब्राह्मणसात्कृत्वा-Having given away to Brahmans.

,, l. 9.—कृतचूडाकरणादि-कलापस्य.-The various ceremonies of whose childhood beginning with (चूडाकरण) tonsure were duly performed.

,, l. 11.—क्रीडाभ्यासंगविघातार्थम्-In order to prevent him from being addicted to sports or plays.

,, l. ,,—अनुक्षिप्रम्-Along or on the bank of the Shiprâ, a river which issues from the Shipra lake and on the bank of which stands Ujjayini.

,, l. 13.—अनुप्राकारमाहितेन-Placed or dug round the rampart.

,, l. 14.—उत्घाटितैकद्वारप्रवेशम्-Into which entrance was to be had only by one door being kept open.

,, l. 14.—तुरगवाह्यालीविभागम्-A stable where horses are tied.

P. 27. l. 18.—आचार्य-परिवारम्-Having for his attendants boys mostly taken from the families of the professors.

,, l. 23.—यथास्वम्-Each one according to his ability.

P. 27. l. 23.—पात्रवशादुपजातोत्साहै–Who were encouraged to greater exertions by having to teach worthy pupils.

P. 28 l. 8.—रतितन्त्रेषु-In the science of love.

,, l. 12.—श्रममभ्यस्यतः–Of him who took bodily exercise.

,, l. 15.—सहपांशुक्रीडनता–The state of childhood when children play together in dust &c. This is a usual expression used for showing intimate and long friendship.

P. 28. l. 21.—समारूढयौवनारंभं–The beginning of whose youth had arrived.

,, l. 24.—द्वारपैः समावेदितः–Whose arrival was announced or declared by the doorkeepers.

P. 29 l. 9–10.—प्रविष्टोसि कष्टमनुभवन्वर्षम्–You entered this college or rather you were sent to this college when you were six years old.

,, l. 10.—एवं सम्पिण्डितेनाधुना–Now when these (two periods) are put or added together.

P. 29. l. 16.—पारसीकाधिपतिना–By the king of the Pârasikâs or Persians.

,, l. 17.—अयोनिजं–Not born from the womb; not produced in the ordinary course of generation.

,, l. 21.—मूर्धाभिषिक्तपार्थिव–Crowned kings.

P. 30 l. 3.—अश्वातिशयम्–One that surpassed all other horses.

,, l. 6.—यत्सत्यम्–Truly, to tell or speak the truth.

,, l. 9 —मुनिजनशापपरिपीतप्रभावाः–Those who were deprived of their power (lit. whose power was drunk in) by the imprecations of sages.

,, l. 13.—योऽसि सोऽसि–Be you what you may.

P. 30 l. 14.—अपरिगतानि Not known (to be deities).

,, l. 15.—अनुचितपरिभवभाञ्जि–Subjected to disrespec or insult which they do not deserve.

,, l. 17—दत्तारोहणाभ्युज्ञः–He who had obtained permission to mount.

,, l. 20.—प्रतिनामग्रहणम्–By calling out the name of every one.

P. 31 l. 1.—समासादितविग्रहं अनंगमिव–Cupid as it were, invested with a bodily form.

,, l. 5.—उत्सृष्टार्धपरिसमाप्तव्यापाराः–Who in their hurry to see Chandrápîda had left their chief or principal duties half-done.

,, l. 9.—आविर्भूतमदनरसानां—In whom was produced the sentiment of love.

,, l. 20–21.–शयन-मूर्तिः–Who had raised himself up a little from his bed.

P. 32 l. 1.—अनन्तरनिहिते–Placed not far from or close to it.

,, l. 2—सुतनिर्विशेषम्–See सुतनिर्विशेषैः and the note thereon.

,, l. 6.—अनेकशतसंख्यैः–Numbering many hundreds.

,, l. 9—कृतावतरणमंगला–Who had performed the auspicious ceremony of अवतरण. It consists in taking something like a piece of bread &c. and waving it round a person, generally a darling and then throwing it away.

,, l. ,,—प्रस्नुत-च्छलेन–In the shape of drops of milk flowing down or oozing forth from the breasts.

,, l. 11.–मूर्धन्युपाघ्राय–Having kissed the forehead.

,, l. 12.—कृत-समुपचारम्–An adverb modifying आश्लिष्ट and meaning–in a way in which deserving reception was given to &c.

P. 32. l. 18.—क्लेशमतिमहान्तं-लम्भिता—Was so long subjected to great fatigue or troubles.

,, l. 19. बालस्यापि सतःकठोरस्येव—Here the two words बाल and कठोर are opposed in sense; the former meaning young, tender and the latter hard and hence full-grown.

,, l. 20.—विगत-लाघवम्—Free from lightness viz. fondness or curiosity for the sports of children.

,, l. 24–25.—लज्जास्मितावनतं—Who smiled and hung down his head through shame or modesty (of course at the mention of his would-be wives.)

P. 33. l. 6.—तुरंगादवततार—Dismounted his horse (as a mark of respect to the minister Sukanāsa) to walk on foot.

,, l. 7.—तत्प्रतीहार—viz of Sukanâsa.

,, l. 13.—शुकनासवर्जम्—Is equivalent to शुकनासं वर्जयित्वा excepting Sukanása.

,, l. 14–15.—समुद्गतप्रीतिपुलकैः (अङ्गैः)—With his limbs covered with hair bristling up with love or joy.

,, l. 20.—सकलत्रिभुवनविस्मयहेतवः—The objects of wonder to all the three worlds.

,, l. ,,—केदम्—केयम्—How great is the disparity between the two viz. your age and your superhuman strength.

,, l. 24–25.—हरिवक्षःस्थल—व्यसनिनी—Fondly attached to living on the breast of Hari, which is said to be the place of लक्ष्मी.

P. 34. l. 5.—प्रतिच्छंदकमिव राजकुलस्य—Which was, as it were, the copy or image of the royal palace.

,, l. 5–6.—उपपादित मङ्गलं—Where were got ready all those auspicous things necessary for the first entry in a house.

P. 34. l. 7–8.—अभिषेकादिकमशनावसानम–Beginning with bathing and ending with meals.

,, l. 11.—प्रतीचीकर्णपूरक्तोत्पले–This is an epithet of गभस्तिमालिनि in the next line and means 'which was a red lotus serving as ear-ornament to the Goddess प्रतीची the west.'

P. 34. l. 16.—मृगयाकौतुकावकृष्यमाणहृदयः- With his mind being drawn or attracted by the curiosity for hunting.

P. 35. l. 12 —यथार्हभूमिभागोपवेशितेन–Seated on places befitting their ranks.

,, l. 13–14.—प्रसादविशेष–सेवारसेन–Whose desire to serve him was increased by seeing that they were the objects of his special favour.

,, l. 16.—तद्गुणोपवर्णनप्रायालापाः (कथाः)—Conversation for the most part regarding his merits.

,, l. 21.—अनुमार्गागतया–Who went after or followed him.

P. 36. l. 1.—कुलूतराजधानी–Name of a country now called Kulu lying to the north-East of the Jalander Doab and on the right bank of the Satadru (Sutlej).

,, l. 2.—अन्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता–Was placed among the attendants of the seraglio.

,, l. 3–4,—दुहितृनिर्विशेषम् *See* सुतनिर्विशेषम् and the note thereon.

,, l. 5.—ताम्बूलकरंकवाहिनी–Is a female attendant entrusted with the box containing betel &c.

,, l. 6.—न चायुष्मता–भवितव्यम्–Nor should the long-lived one look upon her (Patralekha) as upon other ordinary servants.

,, l. 8.—सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया–Should be admitted without reserve to all confidential affairs or secrets.

P. 36. l. 10.—अर्हतीयमेवंविधानि कर्माणि–She deserves or is worthy of such a treatment or such honours.

,, l. 11.—अभिविनीततया–By reason of her being well trained or instructed.

,, l. 15.—कृताभिजातप्रणामां–Who made him a bow which was very polite.

,, l 17.—समुपजातसेवारसा–In whom was produced the desire to serve him (at his very sight.)

,, l. 21.—आत्महृदयाद्व्यतिरिक्ताम्–Not separate or different from his heart, that is, identical with him.

P. 37. l. 1.—आरूढविनयमपि विनीततरमिच्छन्–Wishing (to make) him even more modest than he already was.

,, l. 3–4.—नाल्पमप्युपेदेष्टव्यमस्ति–There is nothing on which advice is needed.

,, l. 4 —अभानुभेद्य-पनेयम्–That can neither be penetrated by the rays of the sun nor dispelled by the light of a lamp like ordinary darkness.

,, l. 5.—अपरिणामोपशमः–Not subsiding in the end.

,, 6.—दर्पदाहज्वरोष्मा–The heat of the inflammatory fever of pride.

,, l. 6.—अमूलमंत्रशम्यः–Not to be cured either by roots or by spells or charms.

,, l. 7.—अस्नानशौचबाध्यः–That cannot be removed like other (मल) dirt by bathing.

,, l. 8 —गर्भेश्वरत्वम्–Being born in the purple or with silver spoons in one's mouth.

,, l. 10,—सर्वाऽविनयानां-समवायः–Even one of these taken singly is the abode of all immodesties, how much more so their collection ?

,, l. 14.—मधुरतराण्यापतन्ति मनसः–Are regarded by the mind as pleasant.

P. 37. l. 17.—उपदेशगुणाः—The virtues or good qualities of advice.

,, l. 21—राज्यविषविकार-प्रदा—Producing sleepiness being the effect of the poison of royalty.

,, l. 23.—नाभिजनमीक्षते—Requires or wants no person of noble birth to resort to.

P. 38. l. 1.—निर्भरमाबध्नाति पदम्—Makes a firm footing.

,, l. 2–3.—कर्म उद्वमति—Is said to vomit or give out dirty action being compared to दीपाशिखा.

,, l. 4.—आध्मातमूर्तयो भवन्ति—Are puffed up or inflated with pride proceeding from sin.

,, l. 10–11 —व्यसनशतशरव्यतमुपगताः—Become the aim or target for the arrows of difficulties or calamities.

,, l. 13.—दोषानपि–अध्यारोपयद्भिः—Representing even faults as merits.

,, l. 19–20.—आप्ततामापादयन्ति—Consider or regard as kindred or relatives.

,, l. 21.—महात्म्यमुद्भावयति—Creates (false) greatness.

,, l. 22—एवंप्राये राज्यतन्त्रे—Such being, for the most part, state of royalty.

P. 39. l. 1–2.—कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः—Granting or supposing that your honour is by nature wise.

,, l. 4.—मुखरीकृतवान्—Has prompted me to speak.

,, l. 8.—प्रतापमारोपयितुम्—To display valour or spread glory.

,, l. 15.—संपादिताशेष–मङ्गलम्—(This qualifies सुतं in line 16.) For the coronation of whom all the auspicious ceremonies were gone through.

,, l. 18.—परिगृहीतेन—Mixed.

,, l. 23.—पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः—Who had himself begun the march forward.

P. 40 l. 2.—दिग्विजयप्रयाणशंसी–Indicative of the march for the conquest of the quarters.

„ l. 12.—उपपादितप्रस्थानमंगलः–Who had gone through all the auspicious ceremonies consequent on departure.

P. 41. l. 8.—समुच्छ्रितानेकतोरणाम्–Where were erected many arches.

„ l. 11—अभिनव–जन्मना–Proceeding from the recent separation from his father.

„ l. 15.—नात्युपजातनिद्राः–Who had not enjoyed sound sleep.

P. 42. l. 4—सप्तर्षिताराशबलाम्–Endowed with or having the seven stars or the constellation called Ursa major, (that is, the North.)

„ l. 9—नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेः–Not far distant from the eastern ocean.

„ l. 16.—अनवरतपार्ष्णिप्रहार–जवेन–Whose speed was doubly increased by the constantly given strokes of the heels.

„ l. 20.—आलोकयत एवास्य–While yet he was looking on.

P. 43 l. 5–6.—यत्किंचन कारितायामादरः–Respectful attention to what is trifling.

„ l. 13.—आत्मैव मे–उपजनयति–My very soul excites laughter like a stranger.

„ l. 20.—उत्तरेण सुवर्णपुरम्–To the north of सुवर्णपुर.

„ l. 23.—उत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य–By contiunally guessing.

P. 44. l. 12—तत्र. &c. Is the object of प्रविवेश. l. 17.

„ l. 24 –पुनरुक्ततामिव नीता सृष्टिः–Has made his creation, as it were, superfluous.

P. 45. l. 3.—घ्राणमाप्याययति–Regales the sense of smell.

„ l. 12.—प्रलयपयोदाः–The clouds that shower down rain at the time of the destruction of the Universe.

P. 45. l. 14.—सरोव्यपदेशेन–In the shape or form of a lake.

P. 46. l. 7.—विगतमर्त्यसंपाते–Free from the crowd of mortals; uninhabited by mortals.

,, l. 21.—प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतम्–Being made to assume the vow of covering the body with ashes as a devotee of Shiva.

P. 47. l. 3.—अष्टादशवर्ष–लक्ष्यमाणाम्–Whose age, however, appeared to border on eighteen.

,, l. 7.—उदपादि–मनसि–It occurred to his mind.

,, l. 8.—असमर्थितोपनतानि–Occurring unexpectedly.

,, 14.—अस्या दिव्यतां प्रति–As regards her being a celestial being.

,, l. 19.—अतिमहान्–आश्चर्याणाम्–Great indeed is this scope for wonder.

P. 48. l. 7–8.—कुतं हि मे–पदम्–Curiosity to know who she is and the desire to ask her about it have arisen in my mind.

,, l. 8.—यथा & l. 18.—तथा–Since so &c.

,, l. 9.—प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते–Her mode of proceeding appears noble or polite.

P. 49 l. 4.—आत्मानुग्रहमुपपादयन्ति–Show or bestow their favours.

,, l. 9.—कृत आहारेषु प्रणयः–Favour was shown to eating that is, she was pleased to eat.

,, l. 14.—मानुषतासुलभो लघिमा–Meanness naturally associated with humanity.

,, l. 16–17.—स्वल्पाप्येकदेशावस्थानकालकला–Even a trice of time during which persons live together.

,, l. 17.—प्रणयमारोपयति––Produces love or affection.

,, l. 24.—अनेक–संबाधानि–Crowded by various gods and demigods.

P. 50. l. 2.—तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धम्–Made up or composed of those well–known five elements (earth, water, light, air &c.)

P 50 l. 7.—लोचनविषयं धवलिमानम्–Whiteness, the proper quality of the eyes.

,, l. 8.—अवशीर्ण–पातैः–Which were as sudden in their fall as the pearls dropping down from a broken string of pearls.

,, l. 13.—आत्मीयां कुर्वन्ति–Subdue or conquer.

,, l. 13–14 —सर्वथा–उपतापाः–There is no mortal whom wordly afflictions do not attack.

,, l. 14.—द्वंद्वानां प्रवृत्तिः–The operations of the two (such as सुख and दुःख &c.)

,, l. 16.—क्षेत्रीक्रियन्ते (विषयीक्रियन्ते) Are subdued.

,, l. 19.—तदनुरोधात्–At his entreaty or request.

P. 51 l. 1.—श्रुतिविषयमापतितमेव–Must have come to your ears.

,, l. 10.—एतान्येकत्र–These put together.

,, l. 14–15.–उपबृंहितप्रभावः–Increased in might or power.

,, l. 16–17.–वर्षपर्वतः–One of the mountain ranges supposed to separate the various Varshas or divisions of the globe from each other, they are हिमवत्, हेमकूट, &c.

P. 52 l. 1.—किरणजालानुसारगलितेन–Dropped down along with the multitude of the rays (of the moon).

,, l. 5.—प्रणयिनीमकरोत्–Married or took for wife.

,, l. 9.—विगतलक्षणा–Void of any merit, ill-fated.

,, l. 11.—सुतजन्मातिरिक्तेन–Exceeding that on the birth of a son.

,, l. 21.—सभृङ्गरीटिनि–Here भृङ्ग and, रीटि are the names of the attendants of of Siva.

,, l. 24.—स्निग्ध–हृदया–Whose mind was wholly absorbed in the desire of seeing the pleasant and attractive scenery.

P. 53. l. 17.—मुनिमायामयः—In the form of a sage.

P. 54. l. 1.–तन्मयतां–ईहमाना–As if desirous of being one or identified with him.

,, l. 4.—अप्रभवन्ती करणानाम्–Having no mastery or control over the limbs or organs.

,, l. 11.—मुक्तप्रयत्नम्–Who had given up all efforts to free himself from him (sage).

,, l. 15–16.––यदनुराग नालम्–Not able to consider the worth of the object loved.

,, l. 17.––प्राकृतजनाभिनन्दितानि–Wished for, by ordinary people.

,, l. 22.—अस्वतंत्रतामेत्यन्तःकरणम्ः–The mind becomes help-less (through the power of love.)

P. 55. l. 2.––शापाभिज्ञां करोति माम्–Makes me acquainted with a curse, that is, pronounces a curse upon me.

,, l. 9.–तथाभवि...वस्तुनः–On account of the fixed destiny of things.

,, l. 19.––अनभ्यस्ताकृतिःNot accustomed or practised.

P. 56. l. 4.––अथ कौतुकम्–is equivalent to यदि कौतुकमस्ति and means:––if you have curiosity. For the sense of अथ see Student's Guide–Lesson XXI.

,, l. 12–13.––तस्मिन्नैव–कृतार्थतासीत्–Her desire was gratified in that very lotus &c.

P. 57. l. 14–15.––दर्शिता–लीलाम्–Which displayed all the beauty of an extraordinary string of pearls.

,, l. 18.––नवग्रहा—करिणी–A female elephant newly captured.

,, l. 23.––क्षुद्रजन मार्गः–This is a path which is trodden by low people.

P. 59. l. 9.–रागाभिषङ्गैःकलुषीक्रियन्ते–Are corrupted or defiled by attachment to sensual pleasures.

P. 59 l. 11.—अपहृता नामेयम्—It is certainly taken away.

„ l. 18.—पदात्पदमपि न गन्तव्यम्—Should not go even a step.

„ l. 24.—किम् किम्—Whether—or.

P. 59. l. 18.—प्रस्तुततद्रहस्यालापतया—As if it had begun to communicate some secret relating to him.

P. 60. l. 1.—तस्माद्द्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनम्—Not allowing him self to be seen by the other, avoiding the sight of the other.

„ l. 8.—सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्—Making a request in a conciliatory tone.

„ l. 23.—मदनवेशमन्त्रेणेवावेश्यमाना—Being as it were possessed by the enchanting influence of love.

P. 61. l. 2.—मानसजन्मा—(1) One born in the mind, that is, Cupid; (2) one born in the Manasa lake referring to हंस.

„ l. 3.—अनया च मे दृष्ट्या—By which when I saw it.

„ l. 8–9.—विपरीतमिव—उपदर्शयन्ति Behaving in a way quite the reverse of that which should exist between servants and masters.

„ l. 21.—अन्तर्गताकूतम्—Having distress inwardly concealed.

P. 62 l. 3.—अव्यतिरिक्तेयमस्मच्छरीरात्—She is not separate from my body—that is, we are both indentical persons.

„ l. 6.—नाभिधेयविषयमवतरति—This is an idiom and may be freely rendered:—Cannot bring itself to relate or is unable to relate.

„ l. 7.—शान्त—One who has curbed his passions.

„ l. 8.—मन्मथविविधविलाससंकट—Full of troubles on account of the various sports of Cupid.

P. 62. l. 11-12.—धर्मकर्मोपदेशांगम्—A part of religious instruction.

,, l. 19.—संजातवितर्कः—In whom was produced a doubt as to what course he should follow.

P. 63. l. 2.—धैर्यस्खलनविलक्षः—Ashamed by reason of the tottering or failing of his natural strength of mind.

,, l. 5-6.—तत्तदशोभनमाशङ्कमानः—Suspecting various evils or calamities befalling him.

,, l. 9.—योगसमाधिस्थमिव—As if his soul were quite absorbed in profound and abstract contemplation.

,, l. 10.—परां कोटिमधिरूढ–वेशस्य–As if he had reached the highest pitch of the influence of love.

,, l. 11.—अनभिज्ञेयपूर्वाकारम् Whose original form could not be made out or recognized (because it was quite changed).

,, l. 14.—अप्रतीकारम्ः—Irremediable; that against which there is no remedy.

,, l. 17—स्पृहणीयचरितः–Of enviable character or conduct.

,, l. ,,—इतर इव–Like an ordinary person as distinguished from a sage.

,, l. 19.—सर्वथा–अस्खलितमिति–Here construe सर्वथा अस्खलित-यौवनं दुर्लभम्–That youth which is not subject to a failing, or fault is difficult to find or meet with.

P. 64. l. 1.—लज्जा–विरलाक्षरम्–In a manner in which the syllables were indistinctly pronounced through shame.

,, l. 4 —सर्वात्मना.—To the utmost of one's ability.

,, l. 11.—किं पुनः–Is equivalent to किमुत ' much less

P. 64. l. 14.—धर्मबुद्ध्या–Thinking it a religious action.

,, l. 17.—अनिष्टानुबन्धिषु—The consequences of which are evil.

,, l. 18—सुखबुद्धिमारोपयति–Thinks of deriving happiness from &c.

,, l. 20.—प्रबल-कलुषितानि—Spoiled by the excessive influence of passion.

,, l. 21.—कोऽयमनंगो नाम–What importance is to be attached to him whom they call Cupid ?

P. 65. l. 2.—सुखमुपदिश्यते परस्य-It is very easy to advise others.

,, l. 6.—इत्यस्तमितैषा कथा–Even a mention of these is now useless.

,, l. 9.—भवन्तमपहाय–Without you (lit. leaving you.)

,, l. 19.—सनिदर्शनैः–Accompanied with illustrations.

,, l. 20.—अतिभूमिमयंगतः–He has reached the highest pitch (of his love-malady.)

P. 66. l. 13.—दुरुपपादेषु–विचरति–He acts defiantly even with respect to those things which are difficult to accomplish.

,, l. 14.—प्रतिकूलयितुं–To be opposed or acted against.

,, l. 19.—तृणलवलघुतामुपनीतः—Has been reduced to the condition of a straw.

P. 67. l. 3-4.—शुभेनाशुभेन वा (उपायेन)—By means, either fair or foul.

,, l. 10—अवश्यकर्तव्यतामापतितम्–Has become necessary for or incumbent on us to do.

,, l. 20-21.—दिष्ट्या तावत्–It is a matter for congratulation that &c.

P. 68. l. 8.—प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव–Not even waiting till the time when I could reply.

P. 68. l. 20.—रागान्धवृत्तिः–Blinded by passion.

,, l. 22.—धर्मानुरोधात्-द्वारेण–If in pursuance of duty and following the course adopted by others, viz. of suicide.

,, l. 24—प्रणयप्रसरभङ्गः–Disappointment as regards kindness reported to me by him.

,, l. 24.—पुनरपरम्–On the other hand.

P. 69. l. 18.—यथा कथंचित्–Somehow or other; to the best of my power.

,, l. 22.—अस्पन्दत दक्षिणं लोचनम्–The throbbing of the right eye is considered to be a sign of ill omen in the case of women and that of the left in the case of men, and *vice versa*.

,, l. 22.—एत एव–These (Cupid and others to be subsequently mentioned.)

P. 70. l. 10–11.—प्रस्खलनभयात्–रागः—Through the fear of my falling down love supports me at every step.

,, l. 13.—किरणकचग्रहाकृष्टम्–Seizing him by the hair with his hands (rays.)

P. 71. l. 1.—निशीथप्रभावात्–By reason of the stillness or dead silence of night.

,, l. 17—मुक्तैकताराक्रन्दा.–Who had set up a loud scream.

,, l. 18–19 —अज्ञात-विन्यस्तैः–Placed on the ground, the high and low parts of which were not discerned or heeded through haste.

,, l. 22.—अब्रह्मण्यम्–(Lit. not befitting a Brahmhan). this expression is used when anything very horrible has taken place. Cf. English " God forbid ! "

P. 72. l. 1.—उद्भूतमूर्च्छान्धकारा–In whose mind was produced darkness caused by swoon.

,, l. 15.—कस्यां...आज्ञायां नादृतम्–What orders of you have I disregarded ?

P. 72. l. 17.—अलीकानुराग-कुशलया–Very expert in deceiving others by feigned love.

„ l. 19–20.—कथं मे न त्वं-परलोकः–How is it that I am lost to all–yourself, father &c.

P. 73. l. 5.—ग्रहगृहीत and आविष्ट–Mean respectively " under the influence of an evil star and possessed by a ghost. "

„ l. 12.—मत्प्रत्यागमनकालं यावत्–Till the time of my return to pay him a visit.

„ l. 20.—अतिकष्टमवस्थान्तरमनुभवन्त्या–She who experienced a state which (though) past was very difficult to endure.

P. 74. l. 2.—संह्रियतामियम् (कथा)–Let this (account) be finished or cut short.

„ l. 2–3.—अतिक्रान्तान्यपि दुःखानि–The miseries of friends, though past, cause agonies when related, as if they were being actually suffered.

„ l 9.—इति दूरोपेतमेतत्–This (indeed) is quite impassible or out of the question.

„ l. 13–14.—तस्याः का गणना कथनं प्रति–What does she mind telling ?

„ l. 23.—महाप्रमाणः–Of large dimensions, that is, big in size.

P. 75. l. 7.—बध्नन्परिकरम्–Girding up his loins, making himself ready to join him.

„ l. 17–18.–एवंविधाः–आकृतयः–Such persons (lit. figures) do not act inconsistently with their forms even in a dream; that is their actions are as good as their appearances.

P. 76. l. 1.—अदुर्लभं-अध्यवसितम्–Death when once resolved upon is not very difficult to accomplish.

„ l. 8.—तां.–To be taken with क्षपां in line 7.

P. 76 l. 12.—निर्दयाक्रन्द-कण्ठेन–With my throat which was parched and which had lost the power of utterance through excessive crying.

l. 17.—व्यसनोपनिपातानाम्–Of the attacks of calamities or miseries.

P. 77. l. 3.—निश्चयमधिगतवान्–Came to a resolution or was convinced.

,, l. 22.—सुतरामारोपितप्रीतिरभवत्-Became greatly attached.

,, l. 24.—स्नेहसदृशं कर्म–An action befitting one's affection or love.

P. 78. l. 1–2.—कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या–Doing everything practically and not only in theory.

,, l. 4.—तृणावज्ञयावधीरिताः-Despised as if they were as worthless as straw.

,, l. 9.—यदेतदनुमरणं नाम–That which is called following in death or dying after.

,, l. 12.—न परित्याज्याः–Understand प्राणाः before this.

,, l. 12–13.—अत्र हि विचार्यमाणे–For when this matter is wellconsidered or examined.

,, l. 13–14.—असह्यशोक–आत्मनः–By reason of one's inability to do anything against the agonies of insufferable grief.

,, l. 14.—न कमपि गुणमावहति (प्राणपरित्यागः)–This giving up of life does no good whatever (to the person dead before.)

,, l. 17–18.—अन्यामेव भूमिम्–To an altogether different land or world.

,, l. 18.—आत्मघातिनः एनसा संयुज्यते–Becomes guilty of the sin of suicide.

P. 79. l. 1.—प्रोन्मुच्येतापि–स्यात्–Even if union with the dead be the object in dying after, it is after all doubtful.

P. 79. l. 4–5.—वैतथ्यमास्पदं कुर्यात्–Will falshood find place in &c.

,, l. 8.—बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः–Various are the modes of this wordly existence.

,, l. 18 —उत्तरा–कृपः–Moved to compassion by the lamentations of Uttara.

,, l. 22.—अस्यैकान्तनिष्ठुरस्य–Of him (fate) who is very merciless.

,, l. 23.—अव्याजरमणीयम्–Guilelessly pleasant.

,, l. 23–24.—अनायतस्वभावभङ्गुराणि–Of an unenduring or transitory nature, and hence frail.

P. 80. l. 2–3.–आपतन्ति–वृत्तान्ताः–Such misfortunes befall one who travels by the impassable way of this world.

,, l. 4.—संस्थाप्य ताम्–Having comforted her.

,, l. 13–14.—अप्रतीकारदारुणः–Terrible because there in no remedy against it.

,, l. 15.—अनपेक्षितकालक्रमाः–Not waiting for time to take its natural course.

,, l. 17.—वनवासव्यसनमित्रं दुःखसब्रह्मचारिणी—A companion who shared with your miseries in the forest and was, as it were, your fellow student in learning, that is, experiencing sufferings.

,, l. 22.—महादेवीशब्देन प्रसादमकरोत्–Favoured her with the title of Great Queen, that is, married her.

P. 81. l. 2.—एकासन––शना–Who sat, slept and also ate with me.

,, l. 7.—सशपथम्–Accompanied with an oath.

,, l. 11.––कर्णपरम्परया–(Being brought to him) from ear to ear.

,, l. 12–13.––बलवदुपतापपरवशः–Being afflicted by great anxiety or solicitude.

,, l. 14–15.––इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा–Considering that

this is fit for the time (present occasion), or thinking that this is the only possible remedy under the circumstances.

P. 81 l. 16.—कञ्चुकिनम्–is the object of प्रेषितवान्–in line 18.

,, l. ,, —त्वद्व्यतिरेकेणैव–Only on your account, that is, only through her (Kâdambari's) love for you.

,, l. 19.—सा तरलिका–Construe with विसर्जिता in line 21.

,, l. 21–22 —नातिचिरं गतायां च तस्याम्–She had not gone long before &c.

P. 82. l. 2.—मामन्तरेण–With respect to me.

,, l. 6–7.—सावष्टम्भाकृतिना—Of bold or intrepid looks or appearance.

,, l. 11.—महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टम्–Pointed at by Mahâshvetâ with her eyes.

,, l. 20.—वीणावाहकः–A person entrusted with the office of carrying the lute.

,, l. 22.—दृढदत्तकण्ठग्रहा–With a close embrace—a usual expression used with regard to friends as a token of affection.

P. 83. l. 2.—सहजनिर्भरम्—Full of the natural feelings of affection, and not artful.

,, l. 5–6.—स्वस्थोपि-उपसर्पयेत्.—What sensible person though in easy circumstances will turn his attention towards an affair which is to end badly ?

,, l. 16 —कुमारिकाजनविरुद्धम्–Against the practice of maidens.

,, l. 21.—मा कृथाःमनसि Do not think of this matter again even in a dream.

P. 84. l. 1.—बहुकुतूहलः–Abounding in many curiosities.

,, l. 3.—(यदि) नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्–If a business of importance suffers no harm.

P. 84. l. 5.—अप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे–Or if you think that I am one whose request cannot be disregarded or refused.

,, l. 8.—मन्निर्विशेषाम्—Not differing from me in any respect.

,, l. 8–9.—कुमतिमनोमोहविलसितम्–The foolish pastime of her spoiled mind or intellect.

,, l. 10.—दुःखान्धकारभारक्रान्तेन (चेतसा)–With the mind groaning under the weight of melancholy caused by grief.

,, l. 13.—परसुख–पराधीनः–Not giving rest to itself by being wholly intent on doing the good of others.

,, l. 19–20—स्त्रीमय–संहृतम्–As if it were the whole female world brought together for the sake of enumeration.

P. 85. l. 1–2.—प्राकारेणेव–मुखाकारं–Appearing like the opening of a long street surrounded on both sides as if by walls of beauty.

,, l. 3.—पर्यन्त विष्टेन–Seated in a circle formed around their mistress.

,, l. 4.—संमुखोपविष्टम्–To be taken with केयूरकं in line 2.

,, l. 15.—करतलपरामर्शक्लेशेन–By the pain caused by the touch of the palm of the Creator's hand in forming.

,, l. 19–20.—रूपातिशय–स्मेरम्—Smiling through astonishment at the sight of excessive beauty.

,, l. 21.—दत्तकतिपयपदा–Having come forth some steps.

P. 86 l. 2–3.—परित्यक्त–निष्ठुराम्–Very unfeeling because it has left off connection with everything worldly.

,, l. 10.—कथिता–प्रियसखी–I have informed him of many things respecting your ladyship.

P. 86. l. 16.—रूपानुरूपा–Resembling her in beauty.

P. 87. l. 3.—ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवम्–Her lotus–like hand containing the Tâmbula.

,, l. 5.—वेपथुचालितवलयावलीकेन–The bangles round the wrists of which were moved or shaken through tremor.

,, l. 21–22.—समचिन्तयच्चैनम्–Thought of him alone.

P. 88 l. 1–2.—स्थूलबुद्धयोपि–महाश्वेता–Even block–heads or persons of dull understanding will not fail to see that I had then lost all sense of modesty much more so then Mahâshvetâ who has experienced love pangs.

,, l. 5–6.—उत्सन्नमन्मथेन–By the cursed Cupid.

,, l. 8.—उपकरणीभूतास्मि–I have become a tool in his hand.

,, l. 10–11.—एवमस्तमितप्रतिसमाधानबला–Who thus lost a] power of comforting or composing herself.

,, l. 13.—आनन्दजलव्यवधानोद्भिन्नेव–As if her sight was dimmed by the tears of joy.

,, l. 19–20.—मिथ्यासंकल्प–माम्–Having troubled me with thousands of vain hopes.

,, l. 22–23.—अप्रार्थितानुकूलः–Favouring me without being entreated to do so.

P. 89. l. 3–4.—वर्त्मावलोकयितुम्–To be waiting for. Cf. Marâthî वाट पहाण्यास.

,, l. 9.—महाश्वेतानुरोधेन–At the desire of, or in obedience to, the wishes of Mahâshveta.

,, l. 11.—निरुपहत–Entire, whole, not broken into parts.

,, l. 15–16.—आलोकानुसारप्रहितचक्षुः–Who directed his sight after the light just seen.

,, l. 18.—अतितारम्–Probably means that surpassed a "star" in brightness.

P. 89. l. 19.—चन्द्रातपद्युतिमुपः–Casting into the shade the light of the moon (in whiteness).

P. 90. l. 1.—अपहस्तिताहंकारकान्ता–Amiable because it has humbled all egotism or vanity.

„ l. 3–4.—इतरथा–आभाति–For, in other respects everything done for you whose greatness is of world–wide fame appears to be nothing before your pre–eminent virtues.

„ l. 8.—अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम्–The fact that the riches of the good are a common property of all requires no proof or demonstration.

„ l. 10.—न नियुज्यते–Is not set down as &c.

„ l. 11–12.—प्रणयिजन–सताम्–The nobleness of the great is such that it is averse to refuse anything to friends and is very kind or polite to them.

„ l. 21–22.—तथापि–कारणम्–Still the love of Kadambari is a (powerful) motive for you to wear this particular ornament viz. the शेषहार.

P. 91. l. 1–2.—न चापि–अलम्–Nor does Lakshmî resemble Kâdambarî even in the least in point of form, beauty &c.

„ l. 3.—न चाभूमिरेषा प्रीतिप्रसरस्य–Nor is she an unworthy object of your love.

„ l. 10–11.—उत्तरावकाशमहरन्त्या–Not allowing or leaving any opportunity for me to give a reply.

„ l. 11 —के वयमात्मनः–What power have we over ourselves, that is, we are not (now) our own masters.

„ l. 22.—उपसंहृतालोकः–The light from which is withdrawn (by reason of sunset.)

„ l. 18.—प्राकृतेव–Like an ordinary person (not of a royal family).

P. 92. l. 15.—यस्यायमनुरूपोनुग्रहातिरेकः–Which deserves such a high favour (viz your visit).

,, l. 16–17.—उपचारहार्यमदक्षिणम्–(So) unkind as to be gained over only by service or formality.

,, l. 20–21.—भवत्वनियन्त्रणया–Let it be absence of control (as you please to call it).

,, l. 22–23.—उपचारफल्गुना वचसा–By words which are light because they are formal.

P. 93. l. 19.—स्फुरितकपोलोदरम्–In such a way that the insides of the cheeks throbbed.

P. 94. l. 1–2.—स्थितेयं प्रीतिराप्रलयात्–This love (of you two) will last till eternity.

,, l. 10.—गुणगौरवाकृष्टः–Attracted or charmed by the great worth of his virtues.

,, l. 13.—इन्द्रायुधखुरानुसारेणैवागतम्—Come there simply by following the footsteps of Indrâyudha.

,, l. 18–19.—कादम्बरीरूपदर्शनदिष्टयेव–As if through a feeling of jealousy by reason of his having seen Kâdambari.

,, l. 21–22.—तद्गतेनैव मनसा–With his mind solely directed to her (Kâdambarî).

P. 95. l. 3.—स्मितसुधाधवलीकृताक्षरम्–in which the letters were rendered white by the nectar of his smile.

,, l. 18. 4–5.—विनिवृत्त...लसमिव–Dull and uninteresting on account of all festivities having ceased.

,, l. 21.—बलवदस्वस्थशरीरा–Very ill–at ease.

,, l. 22–23.—गुणवदभिमानिनीम्–Proud of a meritorious person.

P. 96. l. 1.—भवत्सुजनतैव–प्रागल्भ्यम–Your goodness alone makes us bold to send you messages not worthy of you.

P. 96. l. 6.—अनुस्मरणम्–Is a token of remembrance.

,, l. 14–1.—चित्तज्ञैः Knowing what was passing in (their master's) mind.

,, l. 17.—पृष्ठावगुण्ठनपटम्–The housings covering the back of a horse.

,, l. ,,—समीकुर्वन्–Setting right or adjusting.

P. 97. l. 8.—पुनरुक्तम्-Repeatedly; often and often.

,, l 14.—प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना–Suffering from a severe headache.

P. 98. l. 3.—शष्पीकृतरविकिरणम्–Which had imparted the hue of green grass to the rays of the sun.

,, l. 7.—शरीरप्रायम्–Existing in a bodily form.

,, l. 8–9.—चंदनपंककृतवेदिकानाम्–The altars on which were made of dried sandal juice.

,, l. 10.—शिशिरोपचारोपकरण-व्यापारान्–Operation full of remedies calculated to soothe her heated body.

,, l. 21.—यथादर्शनमागत्यागत्य–Coming just as they saw him.

P. 99. l. 3.—दर्शनादेवो-अतिशया–Who conceived excessive fondness for her at the first sight.

,, 1. 8.—कामरतिम्–(1) काम् अरतिम्-What absence of pasion (2) कामरतिम् (कामाधीनां रतिम्)–Love produced by Cupid.

,, l. ,, निमित्तीकृत्य–With reference to or referring to.

,, l. ,, अविचलसंतापतीव्रो व्याधिः–Affliction which is very sharp on account of the constant pain (caused by Cupid).

,, l. 10–11.–उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य (1) उत्कम्पिनीं अनुकम्पमानस्य–Of him who trembled after seeing you do so (tremble); (2) उत्कम्पिनीम् अनुकम्पमानस्य–Of him who takes compassion on one who is &c.

P. 99 l. 11.—कुसुमेषुपीडया पतिताम् (1) कुसुमेषु पीडया पतिताम्—Falling on flowers, because trembling through affliction; (2) कुसुमेषुपीडया पतिताम्—Laid prostrate (पतिता) by love-malady.

,, l. ,,—पततीव मे हृदयम्—Here पतति has also two senses: (1) Falls. (2) Sinks, droops through despair.

,, l. 11.—अनङ्गदेवतनूभूते (1) अनङ्गदेवस्य तनूभूते—Which, as it were, form a part of the body of Cupid; (2) अनङ्गदेवेन तनूभूते Emaciated by Love (lit. the bodiless one.)

,, l. 13.—रक्ततामरसाम् (1) रक्तानि तामरसानि यस्यां सा—Which has or contains red lotuses. (2) रक्तताम अरसाम—cold or hard-hearted love.

,, l. ,,—स्वयंवरार्हाणि (1) स्वयंवरार्हाणि (श्रेष्ठनारीयोग्यानि)—Worthy or fit for the best of women; (2) स्वयंवरार्हाणि (विवाहयोग्यानि) Fit for marriage.

,, l. 14.—सकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लता (1) कुसुमाशिलीमुखा (भ्रमरसहिता) नवा (नूतना) लता—A new or young creeper when covered by flower-bees appears good or becoming (2) सकुसुमशिलीमुखा (मदनसहिता) बालता न शोभते—Childhood subject to love is unbecoming.

,, l. 15.—कन्दर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया—With wisdom, as if taught by Cupid.

,, l. 16.—अव्यक्तव्याहारसूचितम्—Expressed by his speech unintelligible (on account of the puns made use of by him).

,, l. 16-17.—मनोरथानां असंभावयान्ति—Who had little expected to find her desires crowned with success to such an extent.

,, l. 18.—उत्पादितान्यव्यपदेशा—Who had found ont a new pretext or pretence.

,, l. ,,—आननामोदमधुकरपटलान्धकारितम्—Completely covered

by a swarm of bees collected together to taste the fragrance of his mouth.

P. 99. l. 20.—अकथनीय–(1) अकथनार्हः–Not fit to be told, because proceeding from love; (2) अनिर्वाच्यः–Indescribable.

,, l. 21.—सुकुमार भावोपेतायाः–(1) अतिकोमलतायाः–Of her who is endowed with a very tender frame of body; (2) हे सुकुमार भावोपेतायाः–Oh good prince of her who has conceived love for you.

,, l. 22.—हुताशनायते (हुताशनवदाचरति)–Becomes as hot as fire.

,, l. 24.—उभयथा घटमानार्थतया–On account of equivocal expressions made use of on both sides.

,, l. ,,—संदेहदोलारूढेनैव चेतसाः–With his mind wavering (between) conviction and diffidence.

P. 100. l. 1.—प्रीत्युपचयचतुराभिः–Very well calculated to heighten the feeling of love.

,, l. 8.—यामेवं देवीप्रसादः–Whom the favour of the Queen (Kâdambarî), which is very hard for ordinary mortals to secure, has been shown.

,, l. 9.—प्रविशन्नेव–Just as he entered.

,, l. 10.—अभिजाततरम्–More-noble looking than usual.

,, l. 14.—तदुन्मुच्य–Having opened it (the letter).

,, l. 18.—कियानपि कालो-दृष्टस्य–A long time has elapsed since I saw you last.

,, l. 20.—लेखवाचन...नेतव्या–You should start immediately after you have finished reading the letter.

,, l. 22.—अस्मादभिन्नार्थम्–Not differing from this in meaning or purport.

P. 101. l. 2–3.—एतावर्ती-आगमिष्यति–Will come as far as this place.

,, l. 3.—नन्वियं सा-वत्सलताम्–Such is indeed the nature of mortals, which deserves universal censure, which is refractory and disregardful of friendship and whose (of mortals) friendships, therefore being disappointing, do not take into account any disinterested love shown by others.

,, l. 6.—अस्थानाहितप्रसाद्–Who fixed her heart on, or showed favour to, an unworthy person.

,, l. 9–10.—अलीकाध्यारोपण संभाराम्–Who ascribed to me falsely a number of qualities which I do not really possess.

,, l. 12.—लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः–Has bound himself by a bond to serve her for a period of a thousand of births.

,, l. 13.—न दत्तं-गन्तुम्–Your ladyship's favour does not allow me to leave you, just as bushes in a forest do not allow free passage to a traveller.

P. 102. l. 6 —चण्डिकाम्–Means here a temple devoted to the goddess of this name.

,, l. 7.—वासमरचयत्–Took or fixed his rsidence.

,, l. 13.—प्रियालापशतानुनयैः–By conciliatory words couched in very sweet language.

,, l. 16.—अतीत-वाचालेन–Garrulously describing his own bravery &c in very exaggerated terms.

,, l. 19.—यथासंपन्नपादपतलेषु-Under such trees as they found.

P. 103. l. 1–2.—जीवितफलं–As an attribute of कादम्बरीदर्शनम् means the fruit which he lived for. '

P. 103. l. 2–3.—अपगताभिमानपेशलाय–Amiable, because it was without vanity.

,, l. 7–8.—जरद्द्रविड–निसृष्टैः–With heaps of wealth given away according to the wish of the old Dravida.

,, l. 10.—आकस्मिकागमन–सम्भ्रान्तानाम्–(Of the citizens) agreeably surprised at his unexpected arrival.

,, l. ,,—अर्धकमलानीव–As if they were half lotuses, which is the form which hands assume in salutation.

,, l. 14.—उत्तरीयांशुकमागलितमाकर्षन्–Dragging along his upper-garment dropped down through haste (of course).

,, l. 19–20.—प्रत्युद्गमाभिनन्दितागमनः–Whose arrival was hailed with delight by coming forth to receive &c.

,, l. 22.—निवेद्य–वर्तिनम्–Having informed him (Sukanasa) that Vaishampáyana was with the army behind.

,, l. 24.—परवश इव–Like one under the power of another, because he was not himself &c.

P. 104 l. 8.—कादम्बरीसकाशात्–सौभाग्यम्–Who had, as it were, obtained additional beauty because she was in the special favour of Kâdambarî.

,, l. 14.—शेखरीकृतांजलिना–With the folded hands placed on the head in token of humility.

,, l. 17.—धारयितुमपारयन्कुतूहलम्–Not able to restrain the feeling of curiosity.

P. 105. l. 13.—सस्नाविव–स्रोतसि–Bathed, as it were, in a stream of sweat, that is, she was covered all over with sweat.

,, l. 20–21.—कथमपि–अकरोत्–Persuaded herself with difficulty to relate what she was suffering from.

P. 105. l. 24.—अपहस्तितसकलसखीजनं–(हृदयम्) My heart which has thrown away or discarded all my other female friends.

P. 106. l. 2.—साधारणीकरोमि दुःखम्–Should share my sorrow with.

,, l. 8.—नाकारं दर्शयामि–Do not show myself (lit. my form).

,, l. 13.—आदौ–खण्डयन्ति–First of all, the shafts of Cupid destroy all modesty.

P. 107. l. 2.—दोषसंकीर्तमपि–अवगच्छति–Even when his faults are described, he thinks that it is a remedy to remember him.

,, l. 3.—निर्यन्त्रणप्रणयम्–Love free from any restraint.

,, l. 5.—चन्द्रापीडमुद्दिश्य–With reference or referring to Chandrāpida.

,, l. 15–16.—न च तद्भूतं–यास्यति–There is nothing whatever in all the three worlds which has not become the object of his sorrows.

,, l. 19.—जनोऽयं कारितः कुमारे पक्षपातम्–Myself have been forced by love to show favour or be partial to the prince.

,, l. 21–22.—यदत्र मे साम्प्रतम्–What behoves or befits me under these circumstances.

P. 108. l. 2.—ते वरो दत्तः—These words are capable of a double interpretation, for वर may de translated either by " a boon " or " a husband."

,, l. 4–5.—रत्युपचारं शिक्षयति–Initiates into all the mysteries of love.

,, l. 10.—प्रहर्षविह्वलान्तःकरणा—Whose mind was overpowered by an excess of delight.

,, l. 18.—अनुभवविरोधः—Something against what I actually experience, viz., I am alive.

P. 108. l. 22.—अप्रबुद्धबोधनम्–Making known one's rawness or immaturity of understanding.

,, l. ,,—अनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा–Suffering from the pain of an unexpected dependence upon others (viz. yourself).

End of Part 1.

PART. II.

P. 109. l. 1–2.—तरलतालज्जिता लज्जा–Shame ashamed of (its own) overhastiness.

,, l. 2–3.—वैलक्ष्यमेव–तिष्ठति–Abashment does not stand forward, or is not bold enough to &c.

,, l. 3.—अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडता—Dullness not knowing or at a loss to know, what course to take or follow.

,, l. 4.—तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते–Does not fix itself firmly on him.

,, l. 9.—नानुनेतुमेव पारितो यदा–Since he could not be prevailed upon or iuduced to come.

,, l. 10.—तदा सुतरामेव न किंचित्–Nothing, therefore, is better or there is no hope of anything better.

,, l. 13–14.—कुसुमप्रस्तरावलम्बिनी–Supporting herself for lying down on a bed of flowers.

,, l. 14.—अपुनरुक्तदर्शनस्पृहे (लोचने) Whose desire of seeing him was not cloyed, that is, which (eyes) were never satisfied even by seeing him often.

,, l. 15.—अप्रतिपत्तिशून्यम्–Void or blank by reason of my inability to decide one way or the other.

P. 109. l. 19.—अलीकगुरुजनापेक्षी–Falsely regardful of the permisson of the elders.

,, l. 21.—अकिञ्चित्करः–Not doing anything by way of harm (because his stock of arrows is exhausted).

P. 110 l. 5.—संकल्पमयः–Pictured to the mind by imagination.

,, l. 6–7.—अकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः–So hard-hearted as to desert me all of a sudden.

,, l. 12.—अज्ञजन...हेतुम्–Whose sole object is to make a mockery of ignorant folks (like myself).

,, l. 16–17.—सत्यमेव–लम्बनमिदम्–Great indeed is this support to the life of &c.

,, l. 17.—यदुत–Some editions read यदुक्त which gives a better meaning.

,, l. 19–20.—स्वनियोगमशून्यं कुर्वाणाः–This is an expression usually used in the sense of executing one's duties properly.

,, l. 21.—विचारितचक्रवालिकाः–Who had formed themselves into a circle.

P. 111. l. 1.—देवनामग्रहणगर्भेणः–Full of or containing the mention of your Majesty's name.

,, l. 7.—न खलु प्रियमिति ब्रवीमि–I do not say this (the following) to you simply to please you.

,, l. 11–12.—प्रत्यग्र-प्रागल्भ्याः–In whom is engendered boldness by the great favour recently shown by the Queen (Kadambari)

,, l. 14.—उपालम्भगर्भं विज्ञप्तः–Thus addressed or requested reproachfully.

,, l. 15.—क्षरद्बाष्प–क्षरम्–The words of which faltered by the tears trickling down.

,, l. 17.—पण्डितंमन्येन—By him who boasts of being wise or clever.

P. 111 l. 18–19.—आवेदनाय-बलात्कार्यते–The maid is, in spite of herself, made to recount her inward grief (by Cupid) with respect to myself.

" l. 19–20.—रूपानुरूपलीलासंभावनया–By reason of the impossibility of usually meeting with amorous or lovely actions becoming a person's beauty.

" l. 21.—ग्राह्यता–Has for its object तत्तत् in line 19 and agent मनोभवेन–in line 18.

P. 112. l. 2.—विहृतलीलाः–One of the ten blandishments or feminine modes of indicating love.

" l. 2–3.—यान्यन्यथापि सम्भवन्ति–Which are capable of a contrary interpretation.

" l. 4.—किमिव नावेदितम् —What has it not indicated ? that is, everything.

" l. 5–6.—प्रणयकोपाक्षिप्तया–Agitated by प्रणयकोप–(anger caused by excessive love or affection).

" l. 11–12.—न स्नेहस्य विशेषो विलसति–There is no difference in affection.

" l. 19.—वाञ्छानुकूलं हृदयम्–My heart is favourable to my desires.

P. 113. l. 12–13.—आकारमेव-रक्षन्–Hiding only his form from the eyes of the people.

" l. 16–17.—रणरणक–लब्धावस्थानः–As if he had obtained leave or leisure from his mental agony (under whose subjection he was).

P. 114. l. 1–2.—उपलब्धात्मावस्थानम्–Who had known the whereabouts of himself (Chandrāpîda).

" l. 6.—अनामयप्रश्नवचसा संवर्ध्य–Having welcomed them with questions as to their health &c.

P. 115. l. 7.—निर्विशेषहृदयवेदनाम्–Whose mental grief was as great as hers.

" l. 14.—देवैकशरण-मतेः—Whose thoughts are wholly

taken up with the anxiety of finding out a remedy to save the life of the person (Kâdambari) whose sole support is your Majesty.

P. 115 l. 20 —केयूरकं–Is the object of न्यवारयत् in l. 22.

P. 116 l. 1.—संभावितताल्वृन्तया–Who had taken up a fan to fan him &c.

" l. 1–2.—अनुभाव्यार्थसज्जया (नियत्या)–Which is ever ready to make one suffer what one is destined to suffer.

" l. 4–5.—आत्मन्यनुत्पन्नानुरागम्–In whom there is not produced a feeling of love (for herself).

" l. 5–6.—दूरीकृत–संभावनया–Who has given up all hope as to the possibility of my return.

" l. 9–10.—आत्मानमात्मना न कलयति (देवी)–She does not know her own worth herself.

" l. 12.—आत्मानमव्यापारयन्त्या (आज्ञया)–Not allowing itself to be given or issued.

" l. 20.—अपरित्यक्तनिःशेषबालभावानाम्–Who have not yet entirely lost their childhood.

" l.— " —अनति–मनसिशयानाम्–The love–sentiment in whom is not fully awakened and is, therefore, not yet ripe.

" l. 2.—लज्जा–परित्यक्तुं देव्या–The Queen was not able to leave off her bashfulness with respect to myself.

" l. 24.—दिवसक्रमगम्येऽध्वनि–A place which can be reached after the lapse of some days (and not at once).

P. 117. l. 3.—अयमर्थः–These feelings or thoughts (such as have arisen in my mind).

" l. 4.—दुर्घटघटनापण्डितस्य–Who is well–versed in bringing about what is difficult to bring about.

P. 117. l. 5–6.—नैतावता स्थास्यति–Will not stop here.

„ l. 12.— सुदूरमारोप्य पातिता वयम्–We have been raised far up in our hopes and then thrown down at once.

„ l. 13.—अस्मत्कर्मबलनियोगदक्षेण–Very prompt in carrying out what is ordained by our fate.

„ l. 25.—स्मेरसृक्कोपान्तम्–With the corners (of the mouth) opened out in smiling.

P. 118. l. 3.—स्वेच्छया निमेषितुमपि न ददाति–Does not even allow her to shut them at her will.

„ l. 6.—दत्तदृष्टिः–With a fixed gaze.

„ l. 13.—अपक्रम्य गत एव कथमहम्–What good is there even if I go disregarding my parents ?

„ l. 18–19.—किमनेन गतेनागतेन–What matters it whether he goes or stays.

„ l. 19.—अवष्टम्भं कृत्वा–Having taken courage.

„ l. 21–22.—अष्टादशद्वीपमालिनी मेदिनी–The earth surrounded by the eighteen islands.

P. 119. l. 1–2.–अथापि–निःसृतोस्मि–Even if I escape from all these (hiding my face &c.).

„ l. 19.—निश्चयाधानं करोतु–Should settle or fix my resolution.

P. 120. l. 8.—करतलवर्तिनीं सिद्धिमवधारय–Now know that success (in my desired object) is, as it were, on the palm of the hand, i. e. certain.

„ l. 12.—वैशम्पायना–अनुबध्य Making the arrival of Vaishampayana the subject for discourse.

„ l. 18.—कालक्षेपेन भाव्यम्–Delay will be caused or there will be delay.

„ l. 19–20 —सर्वोपि–धार्यते–It is hope that supports or sustains us all.

P. 121. l. 1–2.—प्रणयप्रसादद्दुर्ललितम् (हृदयम्)–Spoiled by the free grant of your favour.

P. 121 l. 6–7.—अनपेक्षितस्वशरीरशक्तिः (उत्साहः)–Energy which does not even regard or take into account personal ability to accomplish anything.

,, l. 23–24.—कण्ठागत-क्षरम्–With words faltering on account of the tears which choked his throat.

P. 122. l. 4.—अतर्कितोपनत-पीडाम्–Who was grieved at the separation from him brought on so unexpectedly.

,, l. 9.—प्रणामेनाप्यसंभाष्य–Not honouring her even with a salutation.

,, l. 10.—प्रज्ञा &c.–All these nominatives have परिवर्तिताः in line 16 for their verb.

,, l. 13.—अलीककाकुसंपादनेन–By a show of false hesitation.

,, l. 16.—सर्वगुणा दोषैः परिवर्तिताः–All virtues have been thus turned into vices.

,, l. 17.—अनपेक्षितगमनाज्ञया–Which did not wait for permission to go.

,, l. 23.—यत्र तत्र–In any place whatever.

,, l. 24.—न यस्य–दातव्यम्–No admission or access should be given to any person whom you are not acquainted with.

P. 123. l. 18–19.—उपारूढ-अङ्गानि–Stroking gently every limb which appeared still more beautiful on account of the full bloom of youth.

P. 124. l. 12–13.—वैशम्पायनदर्शनमात्रकान्तरिता–Delayed only by my meeting with Vaishampâyana.

P. 125. l. 5–6—स्मरसर्वास्त्रमोक्षमिव कुर्वद्भिः (चन्द्रपादैः)–By the rays of the moon which, as it were, hurled at him all the weapons of Cupid.

,, l. 7.—गृहीतसमायोगः–Who had taken with him all provisions (lit. preparations).

,, l. 13.—दृष्टिप्रसरक्षमायां वेलायाम्–At a time when objects could be discerned or seen.

P. 125. l. 14.—रात्रिप्रयाणकायातम्—Which had encamped for the night.

,, l. 19–20.—जवविशेषग्राहिणि—Who were capable of running at a more rapid rate.

,, l. 22–23.—इतरत्वादप्रत्यभिज्ञाय—Not having recognized him because he was not dressed as usual.

P. 126 l. 2–3.—यूथपरिभ्रंशाविलोल इव करिकलभकः—Like the cub of the elephant bewildered by having been left off by the herd.

,, l. 15.—अंतःशल्यगर्भम्—Inwardly pierced by a dart.

,, l. 16.—तत्कालप्रणयिनी मूर्च्छा—अकरोत्—The swoon which then came upon him supported him, otherwise he would have succumbed to the heart-rending sorrow.

,, l. 17.—अनतिक्रमणीयैः—Whose orders could not be disobeyed because they were पितुः समानवयोभिः

,, l. 21–22.—तस्याभावादन्यदसभावयन्—Not suspecting anything else but that some evil had befallen him.

P. 127. l. 12.—मयोत्संकालितः—Has been separated from me.

,, l. 17.—आशुकार्यसाध्यरूपः—Of such a nature as to require immediate steps to be taken for its cure.

P. 128. l. 5–6.—न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण—The army did not march forward i. e. made halt.

,, l. 15.—अपारयन्निवाङ्गानि धारयितुम्—As it were quite unable to support his limbs.

,, l. 20.—परिणामधीरमतयः—Those whose hearts do not fail them even in case of evil consequences.

P. 129. l. 6.—तद्ग्रथितदृष्टिः—With his eyes directed towards it.

P. 129. l. 7.—परिच्छेदनिष्ठुरम्–Decisively harsh, i.e. decisive and hence unpleasant.

„ l. 12.—असंबद्धानुष्ठानेन–By (that) unmeaning or non-sensical conduct.

„ l. 14.—तारापीडस्यानन्तरात् Not differing from Târâpîda, that is, another Tarapida himself.

„ l. 18. युक्तायुक्तपरिच्छेदः–Discrimination between what is proper and what is improper

„ l. 21–22.—किमन्यो-भवान्–Are you and Chandrâpîda different from each other ? i. e. you are both equal to us.

P. 130. l. 8.—अथ निनीषवः–If you are desirous of taking me away from here forcibly. For this sense of अथ=यदि see Student's Guide Lesson XXI.

„ l. 17.—यदि किंचिदपि जानामि–If I understand anything at all.

„ l. 23.—कृतवीरुत्सन्निधानाः–Living amongst the bushes or creepers.

P. 131. l. 4—किं पुनरगच्छतामेव–How much more then (should I strive to hold them) when they do not leave me of themselves ?

„ l. 10.—सुकृतबलसंविधानम्–Well provided with a body of men.

„ l. 11.—एकं तावत्–First because.

„ l. 11.—अन्तरागच्छतः Going midway.

„ l. 15.—युगपद्-हृदयस्य–Whose mind was filled with anxiety and wonder at one and the same time.

„ l. 19.—इच्छाधिकेपूपभोगेषु–In enjoyments far exceeding one's desires.

P. 132. l. 1.—तत्रापि–Then, corresponding to अथ in line 23

P. 132 l. 3.—यःकश्चिदिव–Like an ordinary person.

, l. 4.—पुत्रैकताडुर्लेलितः–Spoiled by the consciousness that he is the only son of his parents and, therefore, can have every indulgence at their hands.

,, l. 5–6.—अनुबन्धाद्विरमेद्वा —Or will leave off or swerve from the usual course.

,, l. 8.— ऋणत्रयेण बद्धः–Bound or tied down to this world by the three–fold debt one owes to the gods, manes and men.

,, l. 13.—निर्विशेषविभवतां नीताः–Have been made to share freely with him his riches.

,, l. 18.—यथा संभावितम्–Honoured or respected by means of favours, gifts &c. as befitted each one's rank.

P. 133. l. 7.—अमुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम्—My mind suspects that I shall not get leave to go &c.

,, l. 8–9.—अपरेण प्रकारेण गमनमुत्पादयता—Causing a necessity for me to go in a different manner, that is, instead of for Kâdambari I can now go to those regions in search of Vaishampâyana.

,, l. 14.—बहु मन्यमानः–Thinking highly of it or making much of it.

,, l. 15.—तृतीयार्धयामशंखे–When the conch announcing the half of the third quarter was blown.

P. 134. l. 2.—स्वधैर्ययानपात्रेण–With his courage serving him as a boat to cross the ocean of the tedious day &c.

,, l. 6.—अतिचिरान्तरित–दर्शनोत्सुकः–Desirous of seeing Ujjayini from which they were long away.

,, l. 16.—नासाग्रनिहितोद्वाष्पदृष्टिः–Whose eyes were filled with tears and fixed on the tip of the nose (as a sign of heavy grief).

P. 135. l 17.—सहजसत्वावष्टम्भेन:–With courage proceeding from his natural strength of mind.

,, l. 21–22.—अभ्यर्णवर्षे इव जलधर:–Like a cloud which has recently emptied its contents.

,, l. 24.—तयैव हि न किंचिन्न क्रियते–Everything is done for it or by it.

P. 136. l. 3–4.—युगपत्–अन्धकारिताननः–With his countenance turned black both by grief and indignation coming at once.

,, l. 11.—कर्मचाण्डालस्य:–Of one who is a Chândâla by his actions (कर्मणा चाण्डाल:).

,, l. 11–12.—कृतयुगावतारयोग्यम्–Fit to be born or to live in कृतयुग. (The first or the golden age when everything was as it should be.)

,, l. 13–14.—गुणेषु वर्तमानो दोषेषु संभाव्यते–A person acting virtuously or being virtuous is supposed to be capable of evil acts or deeds.

,, l. 16–17.—न गृहीत:–Was not influenced (lit. taken or seized) in his conduct.

,, l. 20.—महावातिका:-A great inflammatory fever caused by the vitiated state of the weather.

,, l. 21.—कुलपांसव:-Libertines or persons of loose character.

P. 137. l. 4.—नोत्पन्नं चेतसि–Did not accur to his mind. *Cf.* हृदये नापतितम् in line 7 and बुद्धौ संजातम् in line 9.

,, l. 12.—मतिरेव–अवतरति–My intellect is incapable of understanding this (mystery).

,, l. 13.—ग्रहोपसृष्टस्य–Of him who is possessed or seized by a demon.

P. 138. l. 12.—कदाचित् दोष एव–This fault proceeding from immodesty may perhaps in the end turn out to be a virtue or merit.

,, l. 21–22.—तातेन–नोत्पन्ना–Since my father has suspected a fault in me, who else will not do so.

P. 139. l. 16.—सपक्षपाताम्–(1) Accompanied by the flutter of wings; (2) partial or kind.

„ l. 21.—अन्तर्हिताशापथः–(1) That which has precluded the possibility of all hopes; (2) that which has darkened all the quarters (in the case of जलदकाल).

P. 140. l. 9.—अक्लिष्टवर्णाम्–Unfaded or fresh.

„ l. 10.—अपहर्षदृष्टिः–With down-cast or sullen looks.

„ l. 18.—जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतम् (दर्शनम्)—Which is the cause that supports my life.

„ l. 20.—अपि नागतो नामासौ निष्ठुरात्मा–Even supposing that the hard–hearted fellow does not come back.

P. 141 l. 2.—वैशम्पायनानवलोकनदुःखदीनम् –Sad through sorrow at not seeing Vaishampâyana.

„ l. 10.—यथा सर्वे–स्थिताः–According to the present position of the several planets.

„ l. 11.—कर्मानुरोधात्–According to the importance or otherwise of the occasion.

„ l. 12.—राजा कालस्य कारणम्–King is the maker of time.

„ l. 21–22.—दृष्टिविषयवर्तिनीम्–As if within the range or reach of his sight.

P. 142. l. 5.—मन्युरागावेग–क्षरम्–In such a manner that the words she uttered were indistinct by the throat being choked with the passion of grief.

„ l. 16.—किम्.–Whether-or.

„ l. 20–21.—क्वचिदासङ्गमाबध्य–Having fixed your attachment.

P. 143. l. 11.—अन्तःक्षोभविक्षिप्ताक्षरम्–The syllables in which were broken by the inward agitation.

P. 143. l. 13–14.—विनयाधानात्–अस्माभिः—You were put to the test by us as regards your modesty.

P. 144. l 9.—संपीडितं हृदयमिव—As if it were his heart collected together.

,, l. 21.—अतर्किततत्कालगमनसम्भ्रान्तेन–Confused by his departure which they had not expected to take place that moment.

P. 145. l. 1—कृतापक्रान्तेस्त्रपया–Through shame for his having left him.

,, l. 7–8.—सखीजनेनापन्हियमाणपूर्णपात्राम्–From whom female servents will take away some things as rewards for having communicated the news of my arrival.

,, l. 24.—तिष्ठतु तावत्पुरस्तात्–प्रश्नः–First let the question about the going of Patralekha be set aside.

P. 146. l. 15.—त्वया–By you, *viz.*, Meghanâda.

,, l. 17.—अप्राप्त एवाच्छोदं यावत्–Even before I had reached as far as Achhoda.

,, l. 22.—उपाहितद्विगुणदुःखम्–Which caused him double grief.

P. 147. l 5–6—निरुद्देशं गतः—Has gone awaya nywhere at random.

,, l. 8.—कादम्बरी–लम्बनाः–Depending entirely on the hope of having a sight of Kâdambari.

,, l. 11.—अपरिच्छेद्यस्वभावत्वात्प्रत्याशायाः–On account of the indecisive nature of hope.

,, l. 19.—उच्चण्डवर्षवाताहतलतामिव–Like a creeper shaken by a powerful monsoon blast.

P. 148. l. 3.—अनुपसंहृतमन्युवेगापि–Although she had given a full scope to the passion of grief.

,, l. 6.—जीवितव्यसनिनी–Fondly attached, or clinging to life.

P. 148. l. 11–12.—उत्पन्नानेकगुणवैराग्या–In whom was produced a total absence of all desires.

,, l. 13–14.–उन्मुक्तमिवान्तःकरणेन–As if given up his heart, that is, become quite heartless.

,, l. 14–15.—उत्प्लुताबद्धलक्ष्यशून्यया दृष्ट्या–By his looks which were vacant because his eyes were full of tears and steadfastly fixed.

,, l. 17.—उपारूढप्रौढप्रणयः–Whose love is long grown and matured.

,, l. 24.—एकान्तवामप्रकृतेः–Whose nature is exceptionally perverse.

P. 149 l. 4.—सुमनोहारिणी–May mean (1) सुमनोभिः हारिणी that is charming by her flowers; (2) शोभनेन मनसा हारिणी very charming by her excellent heart.

,, l. 6.—परत्रसंबन्धि–Belonging or relating to the next world.

,, l. 19.—कोप्यन्यादृश एव–Quite indescribable and very strange.

,, l. 22–23.—भवितव्यतया वानर्थस्य–Or as it was destined that a calamity was to happen.

,, l. 24—मरणोद्दीपितं स्मरानलं ज्योत्स्नापूरम् (उद्गिरत्सु)–As if the rays of the moon were vomitting out the fire of love in the shape of light.

P. 150. l. 5–6.—आशंसाप्रसङ्गेन-स्मरन्ति–Remembering Pundarika only by the accident of hope expressed by me.

,, l. 12–13.—दुर्जीवितगृहीता–Seized by the fondness of my miserable life (continuance of life).

,, l. 14.—निभृतपदसंचरणम्–Walking with noiseless staps.

,, l. ,,—आचरणादुत्कण्टकितम्–Covered with horrippilation from head to foot.

,, l. 17–18.—उत्कलिकासहस्रविषयम्–Miserable or unhappy on account of thousands of anxieties.

P. 151. l. 2–3.—अप्रतीकारक्षमम्–Incapable of any remedy being applied.

,, l. 6.—झगिति Quickly; at once.

,, l. ,,–उत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेव–As if the flame of the fire of indignation had mounted to the head.

,, l. 8 --आत्मानमप्यचेतयमाना–Even unconscious of herself. or beside herself with wrath.

,, l. 12.—सकल–भूतानि–The five elements (पृथ्वी, अप्, तेजस्, वायु and आकाश) which are supposed to witness the actions of man.

,, l. 14 —आत्मनिर्विशेषताम्–To a state not differing from itself (viz the void air.)

,, l. 17.—वदनरागः-(1) The love of speech; (2) the red colour of the mouth (of a parrot).

,, l. ,,—स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिः--(1) Solely intent on his own cause; (2) only able to fly on his wings (parrot).

,, l. 17–18.—अनिरूपित–वादी–Talking in a way in which there is no consideration of what is proper or improper (to say).

,, l. 19.--एकान्तहासहेतुः–The sole object of laughter (as a parrot generally is.)

P. 152. l. 1.—अलीककामी–A false lover or a pretender to one's love.

,, l. 3.—सद्यो विपाकस्य–गौरवात्–Through the magnitude of his crime which yielded its fruit immediately.

,, l. 11–12.—ससंभ्रमम्–शरीरायाम्–Qualifies तरलिकायाम् in line 17.

,, l. 14.—अन्तःप्रविष्टतारके–The pupils of which were inwardly turned.

,, l. 17–18.—तिर्यगाभुग्न॰ निश्चेष्टायाम्–Mahâshveta, whose stead–fast glances were turned aside and fixed on the face of Chandrâpida, being quite motionless.

P. 152. l. 21.—अर्गलिताः–अर्थिलोकस्य All the quarters have, as it were, been barred to mendicants (there being now no donor.)

„ l. 22–23.—त्वया विना–वृत्ता–Now without you (because the servants of Chandrápîda now turn to him at once) the service of others has become a misery.

„ l. 23.—समानशीलत्वम्–The quality of feeling sympathy for another.

P. 153. l. 1.—कथावशेषीभूतः–Have become a person of the past (lit. you remain only in stories and not in reality.)

„ l. 9–10.—अवनितलविमुक्तात्मनि–Who had thrown themselves on the ground through grief.

„ l. 12–13.—पर्यायोत्क्षिप्त–क्ष्मातले–Who struck the ground with hoofs alternately put up or raised.

„ l. 17.—कल्पितानङ्गबलविभ्रमेण–Who did all in their power to heighten the power of Cupid.

P. 154 l. 14–15.—विस्मृतान्तर्मन्युभारानिस्पन्देव–Who had, as it were, forgotten her movements by reason of the weight of the inward agony.

„ l. 17.—स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा–With a mind which was very firm and consequently such as is not found in women generally.

„ l. 20 —नियतमप्यतिभारोत्पीडितम्–Although limited by a boundary, it is overflowing with flood.

P. 155. l. 7.—लघूकृत्य पातयामि–Here लघूकृत्य is opposed to गुरुतां नीतम् in line 6.

„ l. 22.—कृतविदारणानुबन्धाम्–Who importuned her to live and not to destroy herself.

P. 156. l. 5–6.—उपरि–निवहेन (मूर्ध्नो)–The collection of flowers in which was removed from the dishevelled hair with the hand.

P. 156. l. 10.—अशरीरिणी वाक्–(lit. a bodiless speech) Words proceeding from some one invisible to those who hear them.

,, l. 14.—कृत–योगिन इव–Like the body of some Yogin who leaves his own body on the earth, and enters another for some purpose through the power of meditation.

P. 157. l. 2.—उद्दाम–लक्षया–Although it (the sight) was obstructed by reason of the forcibly flowing tears, still it was steadily directed.

,, l. 17.—उपर्युपरि पातिना–This may perhaps mean " with eyes directed upwards. "

,, l. 17.—गीर्वाणवर्त्मनि–In the heavenly path, that is, in the heaven.

,, l. 23.—कामापराधाज्जीवितं समुत्सृजता–Giving up his life through the fault of Cupid (being afflicted by love).

P. 158. l. 1–2.—कर्मभूमि–वर्षे–In this particular division of the globe called भारतवर्ष, in which all beings enjoy happiness or suffer misery according to their actions.

,, l. 2.—जन्मनि जन्मनि-In every birth.

,, l. 4.—आत्मदोषानुबन्धेन–In pursuance to his own fault.

,, l. 6–7.—विवेक–बुद्धया–With the mind restored to reason.

,, l. 7.—महाश्वेता अस्मि–Was made acquainted with his connection with or relation to Mahâshveta.

,, l. 20–21.—उद्दामप्रचारिणा–By one whose gait is haughty.

P. 159. l. 13–14.—संज्ञा–&c –The consciousness of whom I was and where I was cast &c.

P. 159. l. 16.—प्राक्तनादेवानुरागसंस्कारात्–Through the impression of his love (for you) conceived in the by-gone birth being continued.

,, l 19.—मच्छरणः (अहं शरणम् यस्य सः)—He who depended entirely upon me for life.

P. 160. l. 2-3.—सोरस्ताडनम्–Accompanied with the beating of her breast.

,, l. 5-6.—आत्मानं निन्दापदैर्योजयसि—Heap reproaches upon yourself.

,, l. 22.—गतोऽहम्–Here I go &c.

P. 161. l. 1.—विस्मया–वृत्तान्ते–Whose sorrow for the fate of Chandrâpîda had given way to wonder at the account just heard.

,, l. 13.–कपिञ्जलहस्तात् स्फुटीभूतः–Has become known at the hands of Kapinjala.

,, l. 16.—तदन्यथात्वेऽस्य करणीया चिन्ता-There is reason for anxiety or fear when it undergoes a change.

,, l. 20.—अनाराधितप्रसन्ना–Pleased without being propitiated or worshipped.

,, l. 23.—द्वन्द्वदोषरहिते–Free from any injury caused by the two, heat and cold, wind and water &c.

P. 162. l. 3.—अन्यदेव किंचित्–Is the object of कार्यमाणा in line 5.

,, l. 4.—विलोभप्रकृतिना–By him who is naturally disposed to deceive or lead people astray.

,, l. 6-7.—मूर्तिमतीव शोकवृत्तिः–As if she were an image of the sentiment of grief or the feeling of grief incarnate.

,, l. 8-9.—रक्षन्ती बाष्पमोक्षम्–Restraining or checking the flow of tears.

,, l. 9.—उद्दामवृत्तेः शोकात्—Through sorrow which makes the mind beside itself.

P. 162. l. 11.—अप्रतिपन्नस्नानपानभोजनेन–Who had not partaken of bathing, drinking or food.

,, l. ,,—मुक्तात्मना–By those who had given way to despair.

,, l. 13.—अबलासहभुवम्–Born with or natural to the female sex.

,, l. 24.—चन्द्रपीड–जीविताय–Who had fixed all their life at the feet of Chandrâpîda.

P. 163 l. 6–7 —प्रसादानुभव–लालसम्–Eager for the desire of enjoying his favour

,, l. 14 —उपजातदृढतरप्रत्यया–In whom was produced stronger conviction than before.

,, l. 17.—नान्यथा मां संभावयतः–Do not think of me otherwise.

P. 164. l. 3.—कल्याणैः–By good luck; fortunately.

,, l. 7 —तुरगखुरसहाम्सु (भूमिषु)–Fit for the hoops of horses to tread upon.

,, l. 11.—शोकशल्यघटनां परिहरद्भिः–(By us) who wanted to save you from acute grief.

,, l. 16.—तिष्ठतु–अनुवृत्तिर्वा— First let hereditary friendship, devotion and obedience be aside.

,, l. 22–23.—पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य–Without being favoured with permission to salute the lotus-like feet of his Majesty.

P. 165 l. 10-11.—कैतव–प्रेमपल्लवाः–Showing love for him (Chandrâpîda) only outwardly, or feigning love for him.

,, l. 12–13.—अघटमानकमिदम्–It is, indeed, impossible.

,, l. 15–16.—पञ्चाङ्गालिङ्गितमहीतलान्–Who in salutation touched the ground with five parts or limbs of the body.

,, l. 18.—कुलक्रमागत–सुलभः–Naturally associated with the existence of hereditary love and good feeling.

P. 165. l. 21.—नापतति हृदये–Is not felt or perceived by the mind.

,, l. 21–23.—न केवलमत्र–अवसरः–There is not only no scope for sorrow, but on the contrary, there is much room for wonder, the nature of which is far different from that of the ordinary one.

P. 166. l. 20.—श्रद्धेयवाक्यः–One who is trustworthy or one on whose word reliance can be placed.

,, l. 21.—प्रत्ययाय–For corroborating the account that may be told by you.

P. 167. l. 2.—समुन्नम्यमानाः–Being elevated or raised to a high dignity.

,, l. ,,—समालापाः–Talking (to their superiors) on terms of equality.

,, l. 3–4.—नापराधं गृह्णन्ति–Do not take offence.

,, l. 6.—ध्वजभूता लक्ष्यन्ते–Are seen in the foremost ranks like a banner.

,, l. 13.—स्वामिचित्तादर्शे–वर्तन्ते–Are like the reflection, cast by a mirror, viz. their masters' minds.

,, l. 18.—उपयाचितं कर्तुम्–To offer a vow (to a deity).

,, l. 21.—विक्षेपदीर्घया–Long stretched because strained in looking about.

P. 16४. l. 8.—अतर्कित–वेगान्–All these accusatives refer to लेखहारकान् (understood).

,, l. 14.—बाष्पवेगम्–Is the object of उत्सृज्य in the same line.

,, l. 18.—अपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन–Going near in such a way as to show that they were quite void of joy.

,, l. 18–19—प्रतिलेखमालिकाशून्यैः–Not carrying any answer or writing in reply.

P. 169. l. 10.—यौवनाभोगकारिणीम्—Expanding the youth.

P. 169. l. 15.—किम्–किम्–Whether–or.

,, l. 15.—किमाकृतेः प्रत्ययात्–Whether through my confidence in your good character.

,, l. 17–18.—स्फुटीकर्तुम्–भीतेव नेच्छामि–(Here construe भीतेव ते वार्तां त्वरितकात्स्फुटीकर्तुं नेच्छामि) I do not wish that the intelligence about you should be made open or laid bare.

P. 170. l. 10–11.—अन्यादृशं किमपि वत्सस्य–(If) some evil has befallen Chandrâpîda.

P. 171. l. 1–2.—मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनः-Of the thing wished for with hundreds of hopes

,, l. 16.—क्षुभित–विह्वलः-Groaning under the weight of the ocean of grief.

P. 172. l. 6–7.—उपरोधपरिलम्बाद्विना–Without any delay caused by obstacles.

,, l. 17–18.—अनेकचिन्होत्पादितप्रत्ययम्–Belief in which was caused by various signs.

,, l. 20–21.—निर्विशेषावस्थे–Whose condition was equally deplorable with that of the king.

,, l. 23.—स्वस्थवत्–Like one who is free from any anxiety.

,, l. 24.—त्रिगुणात्मनः–Partaking of the three well-known qualities, *viz.* सत्त्व, रजस् and तमस्.

P. 173. l. 2.—इष्टानिष्टकर्तृफलसंबन्धकारिणाम्–Some editions omit कर्तृ and then the words mean " actions connecting good or bad fruits together " (according to merit or demerit). While with कर्तृ the words mean " connecting the fruits of either good or bad actions with their doers. "

,, l. 1.—नियतवृत्तेः–That, the course of which is fixed.

,, l. 4–5.—न कदाचित्–या न संभवति–There is no such condition or state of things as is not possible.

P. 173. l. 6.—यदि युक्तेर्विचारात्–If out of consideration for a remedy or help (against the evil).

,, l. 7.—आगमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतानि–Accepted on the mere authority of the scriptures (the Vedas).

,, l. 7–8.—मुद्राबन्धात्–Shutting up of the opening believed to exist in the crown of the head, in which the soul is said to escape at death.

P. 174. l. 6.—नियम–Any great religious or moral duty or observance as opposed to यम an action dependent on the good state of the body.

,, l. 14.—हृदयस्याग्रतो दृष्टिलग्नम्–As if close to the sight before the mind.

,, l. 17.—दूरापेतमेव–Is quite out of the question.

P. 175. l. 2–3.—सर्वात्ययनिवारणोपायस्य–Which is a means to ward off or prevent all obstacles.

,, l. 20.—उज्झितात्मसंस्कारमलिनीकृतशरीरम्–Whose bodies had become dirtied or soiled, because they had left off all care about them

,, l. 22.—उल्लसित–कान्तः–Overpowered by the wave of sorrow for his son which had risen up (at their sight).

P. 176. l. 15–16.—प्रकीर्णतार–संदोहा–The drops of tears proceeding from whose eyes were like so many bright pearls spread out.

,, l. 18.—खलीकारदानैकपण्डितेन- Very clever only in causing injury or pain

,, l. 22.—पुरःप्रधावितोप्लुतायततरदृष्टिः–Whose eyes were directed forward, full of tears and consequently stretched far out.

P. 177. l. 2.—रयोन्मुक्तजर्जराभिः–Which were scattered because they were shed very violently.

,, l. 12–13.—वयमुदासीनहृदयास्त्वयि–Our hearts are indifferent with respect to you.

P. 177. l. 15-16.—अन्तरितनिजपीडः-Who had laid aside or forgotten his own grief.

,, l. 17.—अवलम्ब्य-Has for its object ता in line 15.

P. 178. l. 3.—अस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रान्तिमूढा-Overwhelmed with the waves of grief at the hearing of our arrival.

,, l 8. मूर्च्छानिमीलनाहित-शोभम्-The beauty of whose eyes was boubly heightened by their being shut by reason of the fainting fit.

,, l. 14-15.— तन्निर्विशेषप्रवृत्तिना-Not differing in its effects from his (Chandràpîda's) touch.

,, l. 21-22.—अस्माकं विधीयमानम्-What we can do or perform.

P. 179. l. 8.—संक्रामितनिजभरेण-By one who has transferred the burden of the state affairs to the shoulders of others.

,, l. 10.—विरूपैरेवं समुपनमितः-Has been thus brought about in a strange manner.

,, l. 11.—अप्रापणीयं सुखम्-We have not enjoyed happiness from our son as we were not destined to do so.

, l 13.—अन्यथापि हि-अवस्थितम् -For, even otherwise when we take an active part in the administration, the executive work is entrusted to you.

,, l. 15 —यत्त viz.-परलोकगमनम्.

,, l. 18 —निष्प्रयोजनस्थितिना-The existence of which is quite useless.

,, l. 21-22.—हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेषु (संक्रमय्य in line 3. P.180.)-Having, as it were, exchanged his desire for grand palaces for that for the roots of trees.

,, l. 23.—कुन्तलरचनाभियोगम्-The business of dressing or combing the hair.

P. 180. l. 5.—अविच्छेदात्–Without any break or stoppage.

,, l. 8.—जराभिभवविच्छायम्–Void of any sprightliness on account of the effects of old age.

,, l. 10.—आक्षेपसामर्थ्यम्–The power to lead one astray or into digression.

,, l. 14–15.—सत्याभिधानात्–On account of the ardent desire on the part of Mahâshveta.

P. 181. l. 7.—मूढतायाम्–The state of his life before he was told who he was by Jabali

,, l. 14.—सस्नेहकोपगर्भम्–With a mingled feeling of pity for my miserable condition and anger for my uncalled for curiosity.

,, l 15.—तरलहृदयतामनुबध्नासि–Retain that same fickleness or unsteadiness of mind.

P. 182. l. 1.—कारणगुणभाञ्ज्येव कार्याणि–Effects justly partaking of the nature of the causes.

,, l. 16.—अग्निविहरणवेला–The time for kindling the sacred fire.

,, l. 17.—गोष्ठीं भङ्क्त्वा–Having dissolved (lit. broken up) the assembly or meeting.

,, l. 19–20.—कथारसाद्विस्मृत–प्रतिपत्तिः–Who had forgotten the respect proper to their preceptor through the attractive nature of the story (which was told).

P. 183. l. 4.—आसन्नामृतपदमुनित्वम्–The life or condition of a sage which is next to that of immortality.

,, l. 9.—पततु यत्र-शरीरम्–Let this body so subject to misery fall anywhere.

,, l. 10–11.—अस्मद्व्यसन–दुःस्थितस्य–Who is always labouring under the anxiety of finding out means of making me miserable.

,, l. 21.—वामस्वभावः–Of a refractory or perverse nature.

P. 184. l. 6.—इतरवत्–Like ordinary mortals.

,, l. 7.—वाङ्मात्रप्रतीकारः–Whose remedy lay only in words and not in deeds.

,, l. 9–10.—संसारबन्धात्मकाः–Which serve as trammels of this world.

P. 186. l. 16–17.—अबहु–गमनतया–On account of my having learnt to fly only a few days back.

,, l. 21.—उन्मुक्ताध्वश्रमक्लमः–Whose langour produced by the journey had now passed away.

P. 187. l. 9–10.—The words अन्धकारितम्, कृष्णम्, मलिनम्, and परुषम् are all used in two senses:—

(1) Black (2) Ignorant.
(2) Dark (2) Wicked.
(3) Dirty (2) Sinful.
(4) Harsh (2) Rough; coarse.

,, l. 11.—अदृष्टाश्रुतानुरूपम्–The like of whom was never seen or heard of.

,, l. 21.—कौतुकमये प्रथमे वयसि–In that part of life (youth) which is full of curiosity.

P. 188. l. 12–13.—अशरण–पङ्कजे–Whose lotus–like feet are a support to those who are helpless.

,, l. 19.—अदृष्टसुखहेतुः–The cause of some unseen happiness.

P. 189. l. 9.—अनुद्धततरवेषाये–Her whose dress (appearance) was equally haughty with his.

,, l. 23.—अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपनतम्–Or rather, it is better that something more than this should befall me.

P. 190. l. 9.—अप्रतिपन्नतदुपयोगम्–To me who had not made use of them, that is, eaten them.

,, l. 16–17.—स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतः–Of one who acts according to the practices of that caste which he has got by his own action.

P. 190 l. 18.—विहितम्–Is prescribed or ordained by the Shastras.

P. 191. l 20.—अनुतापाद्विना न निवर्तते–Does not improve without repentance, or is reclaimed by repentance. *Cf.* पश्चात्तापेन शुध्यति.

,, l. 23–24.—अस्य विनयाय–For his discipline, or to bring him round.

P. 192. l 10.—प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वाशः–He (Cupid) precluded the possibility of the existence of other hopes and hence he was a प्रतिरोधक–a high wayman, who obstructs all quarters and does not allow his victims to escape.

,, l. 15–16 —सरसकिसलय–दक्षम्–Very expert in making the creepers with fresh foliage dance

P. 193. l. 4.—भीतिम्–Is the object of परित्याजिता in line 3

,, l. 10.—उषः–लीलया–Like the buds of day–lotuses touched by the light of the dawn.

,, l. 15–16.—श्रोत्रहृदयग्राहिणा (स्वरेण)–Attractive to the ears and pleasing to the heart.

P. 194. l. 5–6.—आकल्पनिःसहैरङ्गैः–With limbs unbearable to the last.

,, l. 9–10.—महोत्सवेन–वर्धयत्येव–When she cheered or gladdened him with the news.

,, l. 12–13 —अनन्तरजन्माहित–सद्भावेन–With kindness and friendly affection produced in the subsequent life.

P. 195. l. 5.—प्रतीपम्–In the contrary way.

,, l. 16.—आचन्द्रसमकालीनायुषि–With life running contemporaneously with that of the moon.

,, l. 20.—स्नेहस्यायमसंतोषः–The fact that he should have sent such a message shows that affection is never satisfied with whatever it might do for those it loves.

P. 196. l. 2.—अनुभूत-कथयोः–Holding discourse (with each other) befitting the alliance brought about.

P. „ l. 6.—परस्पराभिरुचिनिष्पन्नः–Brought about by mutual consent (and not forced by us, parents.)

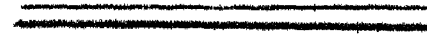
„ l. 16–17.—अन्यदा–(lit. at another time) Once upon a time.

P. 197. l. 2.—मदुपरम–शरीरा–Giving up her (mortal) body at my death as Chandrâpîda.

„ l. 3.—बलादावर्ज्य–Having been forcibly won over or persuaded.

„ l. 7.—अनुरागकवोष्णतया–Through the lukewarmness of affection; and as applied to twilight it means " fading of luster. "

End of Notes.

GLOSSARY.

अ.

अंग *n.* A part or portion of any thing.

अंगराग *m.* A fragrant ointment to rub the body with.

अंगुली *f.* A finger.

अंतक *m.* Yama, the God of Death.

अंतर *n.* The interior of any thing; distance.

अंतरय् (Den. p.) To keep away or at a distance.

अंतरा *adv.* At intervals, at times; in the middle.

अंतरिक्ष *n.* The sky or atmosphere.

अंतरित *a.* Concealed, covered.

अंतरीकृ (8 p. & A.) To pass as interval.

अंतर्धान *n.* Concealment, secrecy.

अंतर्वंशिक *m.* A person authorized in the female apartments; a superintendent of the female apartments.

अंतिक *a.* Being near or in the proximity.

अंतःपुर *n.* (1) The harem or seraglio. (2) Wives.

अंतःपुरिका *f.* An inmate of a harem.

अंशुक *n.* A cloth or garment.

अंशुमालिन् *m.* The sun.

अहो *intrj.* A sign of exclamation expressing wonder or surprise.

अकांड *a.* Sudden, instantaneous.

अकांडे *adv.* Suddenly, all of a sudden.

अकुल *a.* Of mean birth or family.

अक्षीणता *f.* Abundance, plenty.

अगाध *a.* Deep, bottomless.

अगुरु *m.* A species of black sandal.

अग्निकार्य *n.* The worship of fire, offering oblations to it &c.

अग्रकोटि *m.* The upper end or extremity

अग्रजन्मन् *m.* A Brahman.

अग्रेसर *m.* The leader; one who is foremost.

अघमर्षण *n.* A prayer daily offered by Brahmanas and supposed to destroy sin &c.

अच्छ *a.* Bright, pure.

अच्छोटित *a.* Snapped or broken.

अजन्मन् *m.* The God Brahma or Vishnu.

अजिन *n.* The hairy skin of an antelope, serving as a seat to a religious student.

अट्टालक *m.* An apartment on the upper story of a house.

अणु *a.* Little. (*m.*) An atom, a particle.

अतर्कितम् *adv.* Unexpectedly, suddenly.

अतिक्रम् (1, 4 p.) pass, to wear away.

अतिक्रम *m.* Disrespect, violation.

अतिगम् (1 p.) To go beyond, to die.

अतिरिच् (7 p. pass.) To surpass, to excel.

अतिवह् (caus.) To pass (as time &c.)

अतिशी (2 A.) To excel, to surpass.

अतिसर्जन *n.* A gift, liberality.

अतीत (p. p. of अती 2 p.) Gone beyond or passed.

अत्यासंग *m.* Excessive attachment to any thing.

अधिकृत् *m.* A commander or general of an army.

अधिगत (p. p. of अधिगम् 1 p.) Known.

अधिदेवता *f.* The presiding deity.

अधिष्ठित (p. p. of अधिस्था 1 p.) Occupied or possessed by.

अध्यारोपय् (caus. of अध्यारुह् 1 p.) To ascribe or attribute to.

अध्वन् *m.* A road.

अनवरत *a.* Incessant.

अनवसीयमान (Pre. p. of the pass. of अवसो 4 p.) Not ending, endless.

अनाश्रव *a.* Disobedient.

अनुग्राह्य *a* Fit to be favoured.
अनुनय *m.* Entreaty, courtesy.
अनुनी (1 p.) To pacify, to conciliate, coax.
अनुपालयत् (Pre. p. of the caus. अनुपा 2 p.) Obeying, obedient.
अनुबंध् (9 p.) To pursue, to follow closely.
अनुबंध *m.* Continuation, pursuance to.
अनुबुध् (1. p.) To advise, to counsel, to request.
अनुभाव *m.* Nobility of disposition.
अनुमापय् (caus. of अनुमा 3 A.) To cause to guess.
अनुरुध् (7. p. &. A.) To urge, to importune.
अनुरुध्यमान (Pre. p. of अनुरुध् 7 p.) Being pressed.
अनुरूप *a* Befitting, becoming.
अनुरोध *m.* Conformity to respect.
अनुलेपन *n.* An ointment.
अनुशासन *n.* A lesson or instruction.
अनुसार *m.* Following, imitating.
अनुसेवक *m.* A follower.
अन्यतम *pro.* One of many.
अपगम *m.* A going or passing away.
अपचिति *f.* Worship, adoration.
अपथ्य *n.* An evil, a harm or injury.
अपनिनीषु (Desi. *a.* of अपनी 1 p.) Wishing or about to remove.
अपनोद *m.* Driving away, removing.
अपर *pro.* Another, western.
अपरिमित *a.* Unlimited, many.
अपसद (as latter part of compounds) The worst or dregs of.
अपसृ (1 p.) To withdraw or retire.
अपेक्षिन् *a.* Having a regard for, regardful of.
अप्रतिपत्ति *f.* Uncertainty of what to do.
अप्रतिम *a.* That which has no equal, unrivalled, incomparable.

अप्रतिहत (p. p. of प्रतिहन् 2 p.) Not resisted, irresistible.

अभिगमन *n.* Sexual intercourse.

अभिजन *m.* High or noble birth.

अभिजातता *f.* Nobleness of birth, high birth.

अभिज्ञ *a.* Conversant with.

अभिज्ञान *n.* A sign of recognition.

अभिनव *a.* New.

अभिनन्द् (I p.) To take or feel delight in.

अभिनिवेश *m.* Fondness, foolish liking.

अभिभाविन् *a.* Overpowering, predominant.

अभिभू (I p.) to overpower, to subdue.

अभिमत (p. p. of आभिमन् 4 A.) Beloved, liked.

अभिमुखम् *adv.* Towards.

अभियुक्त (p. p. or अभियुज् 7 p.) Intent on any thing.

अभियुंजान *a* Endeavouring.

अभियोग *m.* Business, work.

अभिरूप *a.* Learned, skilful.

अभिषंग *m.* An attachment.

अभिषेक *m.* Bathing or bath.

अभिसरण *n.* Going to a place appointed for a meeting.

अभिसारिका *f.* A. woman who goes to meet her lover at an appointed place.

अभ्यंतर *n.* The interior or inner part of a thing.

अभ्यंतरीकृ (8 p. & A.) To admit to confidence or secrets.

अभ्यर्ण *a* New, recent.

अभ्यसूया *f.* Anger, malice.

अभ्यर्हित *a.* Greatly honoured.

अभ्रंकष *a.* Touching or reaching the clouds; hence, high or tall.

अमद *a.* Free from intoxication.

अमनस्क *a.* Unconscious; vacant-minded.

अमरगुरु *m.* The preceptor of the Gods, Brihaspati.

अमरलोक *m.* The world of the Gods, the Heaven.

अमर्ष *m.* Impatience.

अमल *a.* Free from dirt or sin, transparent.

अमृतदीधिति *m.* The moon.

अमृतांशु *m.* The moon.

अयस्कात *m.* A loadstone.

अरविंदिनी *f.* A lotus plant.

अराति *m.* An enemy.

अराल *a.* Curved, crooked.

अर्गलित *a.* Fastened with a bolt.

अर्घ्य *n.* A cavity full of water, a material of worship.

अर्थिता *f.* Entreaty.

अर्भक *n.* A child, an offspring.

अलक्तक *m* A red dye.

अलम् *adv.* Able, a match for, enough, that will do.

अलस *a.* Lazy, dull, slothful.

अलाबु *n.* A jar made of the bottle-gourd.

अलीक *a.* False, untrue.

अवकाश *m.* A scope, a place.

अवगम *m.* Obtaining, getting.

अवगुंठन *n.* A veil or covering to hide the face with.

अवगुंठित (p. p. of अवगुंठ् 1 A.) Veiled or covered with a veil.

अवज्ञान *n.* Disrespect.

अवतंस *m.* An ornament for the ear.

अवतंसीकृ (8 p. & A.) To make an ear-ornament of.

अवदलित (p. p. of अवदल् I p.) Broken.

अवदात *a.* Pure, clean, polished, righteous.

अवधि *m.* An end.

अवधार्य (*ads.* of अवधृ 10 U.) Having resolved, consulted.

अवनति *f.* Bending down.
अवरोध *m.* The female part of a house.
अवलग् (p.) To be attached to.
अवलंबन *n.* Support.
अवलुप् (6 p.) To deprive or strip of money.
अवश्याय *m.* Frost, snow.
अवशृ (Pass.) To be shattered.
अवष्टब्ध (P. P. of अवस्तंभ् 9. P.) Quieted, silenced.
अवष्टभ्य (*abs.* from स्तंभ् with अव) Having covered.
अवष्टभ्यमान (Pre. P. of the Pass. of स्तंभ with अव) Being occupied or covered.
अवष्टंभ *m.* An attempt or effort, courage.
अवसथ *m.* A. college, a school, a house.
अवसर *m.* An opportunity.
अवस्थान *n.* A place, stable.
अवहेला *f.* Reproof, censure.
अवेक्ष् (1 A.) To have regard to.
अशब्दम् *adv.* Inaudibly.
अशिशिरकिरण *m.* The sun.
अशेष *a.* All, entire.
अशेषतः *adv.* Entirely, wholly.
अश्ववार *m.* A horseman, a groom.
अश्वीय *n.* A multitude of horses.
असकृत् *adv.* Not once, often.
असहिष्णु *a.* Unbearable.
असिलता *f.* A sword.
असुस्थ *a.* Ill at ease, unwell.
असूया *f.* Anger.
अस्थान *n.* An unfit place.
अहमहमिका *f.* An assertion or boasting of superiority.
अहित *m.* An enemy, a foe.

आ.

आ *ind.* (as a prefix) A little, as far as, up to.

आकल् (10 p.) To consider, to regard.

आक्रान्त (p. p. of आक्रम् 1–4 p.) Overpowered, subdued.

आक्रान्ति *f.* Overpowering, might, valour.

आकुल *a.* Dishevelld, deranged.

आकुलित *a.* Filled with.

आकूत *n.* Meaning, purpose, wish.

आकृतिमत् *a.* Well-shaped, handsome.

आक्षिप् (6 p.) To bewilder, to confound, to interrupt, to oppose or stop.

आखण्डल *m.* A name of Indra.

आख्यान *n.* A narration or story.

आख्यायिका *f.* A tradition, legend.

आगम Source, knowledge, sacred lore, science, acquisition,

आजीवनिक *m.* One who looks only to his own livelihood, selfish.

आज्ञाप्रतीक्ष *a.* Ready to obey one's orders.

आतर्ज्यमान (pre. p. pass. of आतर्ज् 1 P.) Being threatened.

आर्ति *f.* Anxiety, affliction.

आत्मज्ञ *a.* Self-knowing.

आत्मना *adv.* As to oneself, on one's part.

आत्मद्रुह *a.* Suicidal, self-destroying.

आत्मीय *a.* One's own.

आत्ययिक *a* Urgent.

आदर *m.* Endeavour, effort.

आदरात् *adv.* Carefully, through eagerness or desire.

आदर्श *m.* A looking-glass, a mirror.

आदेश *m.* Foretelling, prediction.

आदेशक *m.* A guide.

आदृत *a.* Respectful, diligent.

आद्यपुत्रता *f.* The state of being the first son.

आधान *n.* A. pledge, a deposit.

आध्मात (P. P. of आध्मा 1 P.) Blown out, destroyed.

आनृण्य *n.* Freedom from the three debts a man owes to the gods, the manes and men.

आपतत् (Pre. P. of आपत् 1 P.) Approaching, impending or befalling, marching.

आपूर्त *n.* Digging wells and doing other works of charity.

आपूरित (P. P. of the caus. of पृ 9 P.) Filled.

आप्त *a.* Confidential, intimate.

आप्लु (1 A.) To overflow, to bathe.

आभरण *n.* An ornament.

आभाष् (1 A.) To address, to accost.

आभोग *m.* An expanse, fulness.

आमंत्र् (10 A.) To take leave of, to invite to speak, to ask, to entreat.

आमंथरम् *adv* Slowly and gravely.

आमलक *m.* A fragrant plant, a substance used to rub the body with.

आमीलन *n.* Shutting.

आमृद्नत् (Pre. p. of मृद्. 9 p) Treading under foot.

आयत *a.* Long, extended.

आयतन *n.* A house, a residence, a temple.

आयत्त *a.* Dependent on.

आयति *f.* Future time.

आयस *n.* Iron.

आयाम *m.* Length, expansion.

आयुर्वेद *m*. The science of medicine, the healing art.

आयुष्कर *a.* Giving or prolonging life.

आयुष्मत् *a.* Long-lived (a term used by elders to young persons)

आरात् *adv.* Near.

आरुरुक्षु (Desi. *a.* of आ रुह् 1 p.) Wishing to climb or mount.

आर्य *a.* Befitting a gentleman, respectable.

आलवालक *n.* A basin round the root of a tree to contain water.

आलंबन *n.* A support or stay, a prop.

आलाप *m.* Conversation.

आलोक *m.* Sight, lustre, light.

आलोल *a.* A little, unsteady or moving.

आवर्जय् (caus. of वृज् with आ) To incline, to bend.

आवालित *a.* Turned away a little.

आवलय *n.* A circle.

आवासक *m.* An abode, a residence.

आविर्भावय् (caus. of आविर्भू 1. p.) To display, to show or indicate.

आविष्ट (p. p. of आविश् 6 p.) Possessed by a ghost or a demon.

आवीज्यमान (Pre. p. of आविज् 1. A.) To fan or cool by blowing upon or fanning.

आवेग *m.* Force or violence.

आवेदय् (caus. of विद् 2 p. with आ) To indicate, to show.

आवेश *m.* Force, velocity.

आवेश्यमान (Pre. p. of the caus. of विश् 6 p. with आ) Being taken possession of.

आशंका *f.* Fear, danger, doubt.

आशा *f.* Direction or quarter.

आशीविष *m.* A serpent a snake.

आश्यान (p. p of श्यै with आ) Congealed, dried up.

आश्वासय् (caus. of आश्वस् 2 p.) To comfort.

आसक्ति *f.* Entanglement.

आसंग *m.* Attachment.

आसंदी *f* A small couch or oblong chair, the seat of which is made of basketwork.

आसार *m.* A shower, a volley.

आस्थान *n.* A seat or an assembly, a court, an audience-hall.

आस्फालन *n.* Shaking or stirring.
आस्वाद *m.* Tasting.
आहन् (2 p.) To strike against.
आहित (p. p. of आधा 3 p. & A.) Produced, placed.
आहोस्वित् *adv.* Or.

इ.

इंगित *n.* A secret.
इतः *adv.* On this side.
इतरथा *adv.* Otherwise.
इन्दुकान्त *m.* A species of stone supposed to be melted by the rays of the moon.
इंद्रजाल *n.* The magical art.
इंद्रजालिक *m.* A conjurer.
इन्द्रनील *m.* A kind of sapphire stone.
इन्धन *n.* Fuel.
इयत्ता *f.* A measure, standard.

ई.

ईक्षण *n.* The eye.
ईषत *adv.* A little.
ईह् (1 A.) To try, to attempt.

उ.

उच्चित (p. p. of उच्च 5 p. & A.) Gathered, collected, plucked (of flowers).
उच्चैस् *adv.* Aloud.
उच्चैःश्रवस् *m.* The horse of Indra, so named.
उच्छालित (p. p. of caus. of उच्छाल् 1 p. & A). Shaken, waved.
उच्छित्ति *f.* Rooting out, eradication.
उच्छृंखलित *a.* Free from restraint.
उच्छ्रित *a.* Got up, standing erect.
उच्छुष्क *a.* Dry, parched up.
उड्डीन *a.* Flying.

उत *adv*. Or.
उताहो *adv*. Or.
उत्कर *m*. A pile or heap.
उत्कंटकित *a*. With the hair standing on ends.
उत्कलिका *f*. (1) A wave; (2) anxiety.
उत्कीर्ण (p. p. of उत्कृ 5 p.) Engraved, fixed.
उत्कूज् (1 p.) To make an indistinct noise.
उत्तप्त *a*. Heated.
उत्तमांग *n*. The head.
उत्तर *a*. Future, coming, lower, latter.
उत्तरलाय् (Den. A.) To be raised up.
उत्तंसित *a*. Crested.
उत्तरीय *n*. An upper garment.
उत्तान *a*. Flat on the face.
उत्पद् (4. A.) To be born, to result, to be produced.
उत्पालिनी *f*. A lotus-plant.
उत्पात *m*. Any public calamity.
उत्प्रास *m*. A joke, jest.
उत्प्रेक्ष्य (*adv*. of ईक्ष् 1 A with उत् and प्र) Having guessed or looked to with attention.
उत्फुल्ल *a*. Fully opened.
उत्संग *m* The lap.
उत्सन्न (p. p. of उत्सद् 1 p.) Destroyed, ruined.
उत्सादित (p. p of caus. of उत्सद्) Destroyed.
उत्सिच् (Pass.) To be puffed up or elated.
उत्सिंचन् (*Pre*. p. of उत्सिच् 6 p.) Making dry and empty.
उद्चर् (1 p.) To rise or to be raised up.
उदञ्चत् (*Pre*. p. of उदञ्च् 1 p. & A.) To be lifted up or raised up.
उदन्त *m*. An accouut, news.
उदन्वत *m*. The sea, ocean.
उदर *n*. The interior of any thing.
उदर्क *m*. an end, result, consequence.

उदार *a.* Great, powerful, noble.

उदासीन *a.* Indifferent, careless.

उदीरय् (caus. of ईर्) To utter, pronounce articulately.

उद्गम *m* Ascent, rise.

उद्गॄ (6 p.) To give out, vomit.

उद्धूयमान (Pre. p. of Pass. of धू with उद्) Being shaken or moved to and fro.

उद्घाटय् To open.

उद्दण्ड *a.* Going up straight.

उद्भासित (p. p. of भास् 1 A. with उद्) Brightened, polished.

उद्भ्रांत (p. p. of उद्भ्रम् 1 P.) Wandering.

उद्भू (p. Caus.) To create.

उद्यम *m.* Industry, diligence; controlling the senses.

उद्रेक *m.* Excess.

उद्वहत् (Pre. p. of उद्वह् 1 p.) holding.

उद्वान्त (p. p. of उद्वम् 1 p.) Vomitted out.

उद्वासय् (caus. of उद्वस् 1 p.) To banish, to expel.

उद्वेजय् (caus. of उद्विज्) To cause dejection or sadness.

उन्मद *a.* Intoxicated, maddened.

उन्माद *m.* Infatuation.

उन्मीलित (p. p. of उन्मील् 1 p.) Opened out.

उपकरण *n.* The materials or furniture for any thing.

उपक्षीण (p. p. of उपक्षै 1 p.) Wasted, finished, exhausted.

उपग्रह् (9 p.) To hold the feet &c. as a sign of humility.

उपग्रह *m.* Favour; captivity, imprisonment.

उपच्छद *m.* A secrecy or concealment.

उपच्छन्न (p. p. of उपच्छद् 10 p.) covered.

उपतटम् *adv.* Near the bank.

उपताप *m.* Misery, trouble.

उपधान *n.* A pillow, a bolster.

उपनिपात *m.* An attack or fall.

उपनी (1 p.) To bring near, to present, to give, to bear, to offer.

उपानी (1 p.) To take or carry near.

उपपन्न (p. p. of उपपद् 4 A.) Right, proper.

उपपादय् (caus. of उपपद् 4 A.) To perform, to do.

उपप्लव *m.* A great calamity or danger.

उपबृंहित *a.* Collected, formed, increased.

उपयुज् (7 p.) To use; to eat or devour.

उपरक्त (p. p. of रंज् 1 P. with उप) Eclipsed as the sun or moon.

उपरच् (1 p.) To produce.

उपरचित (p. p. of उपरच् 10 p.) Set up, performed.

उपलभ् (1 A.) To hear, to learn (as news.)

उपलालित (p. p. of उपलल् 10 p.) Nourished, brought up.

उपलिप्त *a.* Smeared.

उपलेप *m.* Smearing.

उपवीज् (10 p.) To fan, to cool by fanning.

उपशम *m.* Control of the passions, wisdom or learning.

उपशान्त (p. p. of शम् with उप 4 p.) Ceased, stopped, contented.

उपस्पृश् (6. p.) To wash the mouth.

उपहत (p. p. of हन् 2 P. with उप) Torn or having holes.

उपहस् (1 p.) To laugh, and hence to surpass.

उपात्त (p. p. of उपादा 3 A.) Obtained, got received, accepted.

उपायन *n.* A present.

उपालक्ष् (10 p.) To hear.

उपालंभ *m.* (1) Getting; (2) a taunt, a blame.
उपेक्ष् (1 A.) To consider, to look at.
उल्लस् (1 P.) To shine forth, to rise or spring up.
उल्लासित *a.* Set off or adorned.
उषस् *n.* The dawn.
उह्यमान (pre. p. of the pass. of वह् 1 p.) Being carried or borne.

ऊ.

ऊर्णा *f.* The hair on the human body.
ऊरुस्तंभ *m* Paralysis of the lower extremities, rheumatism of the thighs.

ऋ.

ऋक्ष *n.* A star.

ए.

एकधा *adv.* At once, once.
एकपदम् *adv.* At once.
एकपदे *adv.* Suddendly.
एकदेश *m.* One portion or part.
एकान्तं *adv* Very, excessively.
एनस् *n.* A sin.
एवमादि *adv.* Thus, similarly.

औ.

औदासीन्य *n.* Indifference.

क.

ककुभ् *f.* The direction, quarter.
कक्षा *f.* A court-yard, a quadrangle.
कच्चित् An interrogative particle
कञ्चुक *m.* A gown, an undergarment, a jacket.
कटक *m.* & *n.* An army, a camp.
कणिका *f.* A drop, an atom.
कण्ठग्रह *m.* Embrace.

कथमपि *adv.* Some how or other, with difficulty.
कदर्थना *f.* Trouble.
कदंबक *n.* A multitude, a collection.
कन्धरा *f.* The neck.
कपाट *n.* A door.
कपाल *m.* A pot for begging alms.
कपिल *a.* Black brown.
कमण्डलु *m.* A vessel for water.
कमालिनी *f.* A lotus-pond.
कर *m.* A hand, a ray, tribute, a tax.
करेणुका *f.* A female elephant.
करंक *m.* A box.
कर्कशत्व *n.* Coarseness, roughness.
कर्णपाश *m.* A beautiful ear.
कर्णपूर *m.* An ear-ring or ornament.
कर्णिक *m.* The pericarp of a lotus.
कर्णिका *f.* A kind of plant.
कर्पट *n.* A garment.
कर्मान्तिक *m.* A workman.
कल् (10 p.) To think, to consider; कलित (p. p.) Engirt.
कल *a.* Inaudibly sweet.
कलभ *m.* The young of an elephant.
कलस *m.* A jar, a pot.
कलसयोनि *m.* The sage Agastya.
कलहंस *m.* A kind of water-fowl, duck.
कला *f.* A digit or or phase of the moon.
कलाप *m.* A collection or multitude.
कलित (p. p. of कल् 10 p.) Bound, tied.
कलुष *a.* Corrupted or depraved; turbid.
कल्प *a.* Almost like (*m.*) The end of the world.
कल्पतरु *m.* A wish-tree supposed to fulfil all desires.
कल्मष *n.* Sin, darkness.

कल्हार *n.* The white esculent water-lily.
कवल *m.* A mouthful.
कशा *f.* A horse-whip.
कषाय *a.* Sharp, pungent.
कषायित *a.* Made red.
काकु *f.* A change of the voice in anger, fear or grief.
काञ्ची *f.* The girdle or zone.
कामचारिन् *a.* Self-willed.
कामम् *adv.* Granted, supposing that.
कायमान *n.* A hut made of grass or thatch.
कार्त्स्न्य *n.* Totality, wholeness.
कालविद् *a.* Knowing the times, or what to do at a time.
कांस्य *a.* Made of white copper.
कालुष्य *a.* The state of being turbid.
कालपुरुष *m.* A messenger of death.
कालायस *n.* Iron.
काष्ठिक *m.* A bearer of wood.
किमुत *adv* How much more or how much less.
किंकर्तव्यता *f.* What ought to be done.
किंजल्क *n.* The filaments of a lotus.
किंपुरुष *m.* A. Species of demigods.
किंवदन्ती *f.* Rumour, a flying report.
किरात *m.* A forester, a hunter.
किशोरक *m.* A cub, a young one.
कीर्तन *n.* Celebration, mention, praise.
कीलित *a.* Nailed or fixed with a wedge.
कुट्टिम *n.* Floor, ground (paved).
कुड्मल *m.* A but or an unopened flower.
कुणि *m.* One crippled in the arm.
कुतूहल *n.* Curiosity.
कुथा *f.* A carpet.
कुन्त *m.* A lance.

कुब्ज *a.* Hump-backed.
कुमुद्वान्धव *m.* The moon.
कुंचित *a.* Contracted.
कुंभ *m.* A jar, the temple of an elephant.
कुरंग *m.* A deer.
कुल *n.* A family, a multitude, a group, a house.
कुलाय *m.* The nest of a bird.
कुहर *n.* A cavity or a cavern.
कूणन *n.* Contraction.
कूणित (p. p. of कूण् 10 p.) shut, closed.
कूर्चक *m.* A painter's brush.
कूल *n.* A bank.
कृच्छ्र *n.* A difficulty, a danger.
कृतम् *adv.* Enough.
कृतान्त *m.* The god of death, Yama.
कृपण *a* Merciless, mean.
कृपाण *m.* A sword, scimiter or dagger..
कृपाणिका *f.* A sword, a dagger or knife.
केयूर *m.* An ornament for the arm.
कैतव *n.* Roguery, cunning.
कैलासतल *m.* The foot of the mountain Kailasa.
कोटर *n.* A hollow of a tree.
कोदंड *m.* & *n.* a bow.
कोष (श) *n.* A sheath, a covering, a bud, a covered flower.
कौक्षेयक *n.* A sword.
कौलीन *n.* A wicked deed, a scandal.
कौस्तुभ *m.* The name of a jewel worn by Vishnu on the breast.
क्रतु *m.* A sacrifice.
क्रोड *m.* The lap or breast, the bosom or interior of a thing.
क्लम *m.* Weariness, fatigue.
क्लीब *a.* Effeminate, impotent.

क्वणित *n.* Tinkling round.

ख

खचित (p. p. of खच् 10 p.) Joined, fixed, fastened.

खड्गवाहिनी *f.* The bearer of a sword or staff.

खण्ड् (1 A. 10 p.) To break in pieces, to cut, to tear.

खण्डित *a.* Broken, eaten.

खद्योत *m.* A fire-fly.

खलीकार *m.* An evil, injury or hurt.

खलीकृ (8 p. & A.) To make or render wicked.

खलीन *m.* & *n.* The bit of a bridle.

खात *n.* A ditch, trench.

खेद *m.* Dejection, weariness.

ग.

गगनसिंधु *f.* The heavenly river, the Gangâ.

गजघटा *f.* A troop of elephants assembled for martial purposes.

गणक *m.* An astrologer.

गति *f.* Course; good state, and hence absolution.

गद्गद *a.* Stammering.

गद्गदिका *f.* Indistinct or convulsive utterance.

गन्धमादन *m.* The name of a particular mountain.

गभस्ति *m.* Ray of light and गभस्तिमत् *m.* The sun.

गंभीर *a.* Deep.

गर्भ *a.* (as latter part of compounds) Full of (*m.*) A child in the womb or the womb or itself.

गरिमन् *m.* Greatness.

गर्हणीयता *f.* Blamableness, censurableness.

गल *m.* The throat.

गव्यूति *f.* A measure of 4,000 Dandas or 2 Koss.

गहन *n.* Group, thicket, forest.

गाढ (p. p. of गाह् 1 A.) Dense, close.

गान्धर्व *m.* A subordinate Veda treating of music attached to the Sâmaveda.

गार्हस्थ्य *n.* The state of a householder.
गिरिचर *m.* A mountaineer.
गीर्वाण *m.* A god, a heavenly being.
गुल्फ *n.* The heel of the foot.
गुल्म *m.* & *n.* A bush, thicket.
गुह *m.* A name of Kârtikeya, son of S'iva.
गुह्यक *m.* A kind of demigods.
गृह *m.* (In plural) A house or abode.
गोपुर *n.* A town-gate.
गोमय *m.* & *n.* Cow-dung.
गोरोचना *f.* Yellow pigment made of cow's bile (पित्त)
गोष्ठीवन्ध *m.* A collection, multitude.
ग्रह *m.* An eclipse of the sun or moon.
ग्राम्य *m.* A rustic, a clown.
ग्रावन् *m.* A stone or rock.

घ.

घटना *f.* Bringing together, union.
घटमान् (pre. p. of घट् 1 A.) Taking place, possible and अघटमान impossible.
घटा *f.* A troop, a herd.
घटित (p. p. of घट् 1 A.) Composed, made of.
घण्टिका *f.* A small bell attached to the girdle.
घन *m.* A hammer.
घूर्णमान (pre. p. of घूर्ण 1 A. and 6 p.) Reeling or turning about.
घृणा *f.* Aversion, contempt.
घृष्ट (p. p. of घृष् 1 p.) Rubbed.
घोणा *f.* The muzzle of a boar, a snout.

च.

चक्र *n.* A multitude, a circle.
चक्रवाल *n.* A collection, a multitude.
चक्राह्वय *m.* The Chakravâka bird.

चक्रधर *n.* The holder of the wheel, Vishnu.
चंचु *f.* The beak, bill.
चतुर्धा *adv.* In four ways.
चन्द्रक *n.* A spot similar to the moon in form.
चपल *a.* Fickle, unsteady.
चमर *m.* A kind of deer
चर *a.* Moveable.
चरणपीठ *n.* A foot-stool.
चरितार्थ *a.* Successfuly carried out.
चर् (1 p.) To perform or practise.
चर्चा *f.* Investigation, inquiry.
चर्मन् *n.* A shield.
चर्या *f.* Driving or directing.
चाटु *m.* An agreeable speech.
चापल *n.* A rash action.
चामर *n.* A chowri made of cow's hair.
चामीकराचल *m.* The golden mountion on which the stars are said to rise.
चिकुर *m.* The hair.
चित (p. p. of चि. 5 p. & A) Gathered, collected.
चिता *f.* A funeral pile.
चित्र *a.* Strange, extraordinary.
चिन्ता *f.* (1) Thought. (2) anxiety.
चीत्कार *m.* Crying, a cry, noise.
चीर *n.* A bark-garment.
चूडामणि *m.* A crest-jewel.
चूतक *m.* A mango-tree.
चेतना *n.* Life, animation.
चेतित (p. p. of चित्) Felt, perceived.

छ.

छन्न *f.* (p. p. of छद्) Concealed.
छल *m.* Disguise, pretext.
छाया *f.* Lustre, brilliancy.

छिद्र *n.* A defect, a fault, a blame.

ज.

जटिल *a.* Hairy, shaggy.
जड *a.* Dull, foolish, irrational uninteresting.
जडीकृ (8 p. & A.) To render stupid or dull.
जन्तु *m.* One born, a creature.
जनपद *m.* A country.
जनंगम *m.* A Chandala, one of a low-caste.
जंबाल *m* Mud, mire.
जंबू *f.* A fruit–tree, the rose apple.
जरत् *a.* Old.
जरती *f.* An old woman, a matron.
जर्जरित *a.* Worn out by rubbing, broken to pieces, stunned as ears.
जलक्रिया *f.* The ceremony of offering cavity–full of water to the manes.
जलयंत्र *n.* A water–lift, a water-machine.
जव *n.* Speed.
जात *m.* A term of endearment.
जातिस्मर *a.* Remembering the caste.
जानु *m.* & *n.* The knee.
जांबूनद *n.* Gold.
जालक *n.* A mass, collection, a net.
जालिन् *a.* Having a mass; full of nets.
जिघृक्षु *a.* (Desi. of ग्रह् 9 p. & A.) Wishing to seize or catch hold of.
जिह्मित *a.* Turned away.
जीर्ण *a.* Old, worn out.
जीवंजीवक *m* The bird Chakora.
जीवलोक *m.* The world, people.
जृंभिका *f.* Yawning, gaping.
ज्वालामालिन् *m.* Fire.

झ.

झंकार *m.* A low or murmuring sound.

ट.

टंक *m.* & *n.* A spade, a chisel, a hatchet.

ड.

डंबर *m.* An assemblage or multitude.

डिंडिम *m.* A drum.

ढ.

ढौकित (p. p. of ढौक्) I A. Brought or moved near.

त.

तति *f.* A shower.

तत्रभवत् *a.* Venerable (person).

तदात्व *n.* That time.

तंत्री *f.* A musical instrument.

तंद्रा *f.* Stupor, sleepiness.

तनय *m.* Offspring generally (both male & female).

तपस्विन् *a.* Poor, pitiable.

तपोधन *m.* A sage.

तमस् *n.* Darkness, blindness, ignorance.

तमस्विनी *f.* The night.

तरल *a* Unsteady, moving. (*n.*) The chief or middle jewel in a garland.

तरलता *f.* Unsteadiness, haste.

तरलमणि *m.* The chief or middle jewel of a string.

तर्ज् (10 P. and A.) To chide, to threaten.

तर्जन *n.* A threat, an intimidation.

तर्णक m. The calf of a cow.

तांडव *n.* A particular dance.

तात (A term of address) Good, dear, used of youngsters also.

तानव *n.* Thinness, leanness.

तामरस *n.* A lotus.

ताम्बूली *f.* A betel-plant.

तार *d.* Bright, lustrous.

तारक *n.* The pupil of the eye.

तारकिन *a.* Luminous, starred, bright.

ताल *m.* A sort of cymbal played with a stick; (2) a palm-tree.

तालवृन्त *m.* A fan.

तालु *n.* The plate.

तिग्म *a* Very severe.

तीर्थ *n.* A means, an expedient.

तुंग *a.* High, lofty, tall.

तुहिन *n.* Frost, snow. तुहिनगिरी *m.* The Himalayas.

तृषा *f.* A desire.

तेजसांपति *m.* The sun.

तोमर *m.* & *n.* An iron club, a javelin.

तोरण *n.* An arched door-way, a portal.

त्याग *m.* Liberality, charity.

त्राण *n.* Protection, support.

त्रास *m.* Fear, fright.

त्रिशंकु *m.* The name of a prince.

त्रिशंकुतिलका *f.* The southern (direction).

त्रिसंध्यम् *adv.* At the three times of the day, viz. morning. noon and evening.

द.

दक्षिणता *f.* Straightforwardness.

दाक्षिणा *f.* Money given to Brahmins.

दग्ध (p. p. of दह् 1. p.) Cursed, wicked.

दण्ड *m.* A handle, a staff carried in the hand by ascetics.

दण्डिन् *m* A parson who carries a दण्ड; a macebearer.

दघ्न *a.* Reaching, as far as (latter part of compounds).

दन्तव्यापार *m.* A surgical operation of the teeth.

दयित *a.* Beloved.
दर्दुर *m.* A frog, a kind of musical instrument.
दर्पण *n.* A mirror.
दर्शन *n.* Intellect, understanding.
दलित (p. p. of दल् I p.) Broken, opened.
दवीयस्ता *f.* Remoteness, distance.
दशन *a. m.* tooth.
दशपुरी *f.* The name of a place.
दशा *f.* End, a skirt.
दाक्षिण्य *n.* Politeness, kindness.
दाडिमी *f.* The pomegranate tree.
दायिन् *a.* Giving, one who gives.
दारक *m.* A boy.
दारुण *n.* Pain, agony, severity, harshness.
दिगन्तर *n.* Another direction or region.
दिङ्मोह *m.* Mistaking or losing way.
दिव्यता *f.* The state of being heavenly, celestial nature.
दिष्टि *f.* Festivity, good fortune.
दीक्षा *f.* Initiation, instruction.
दीर्घिका *f.* A well, a pond.
दीधिति *m.* A ray of light.
दीप् (4 A.) To burn, increase.
दुकूल *n.* A silk garment.
दुरन्त *a.* One whose end is difficult to reach, which ends in misery.
दुरुत्तार *a.* Difficult to crose.
दुरारोहता *f.* The difficulty of climbing or the state of climbing with difficulty.
दुरुद्वह *a.* Difficult to hold or bear.
दुर्दिन *n.* A shower, a flood.
दुर्विदग्ध *a.* Obstinate, perverse.
दुःखासिका *f.* Grief, sorrow.
दुःखोत्तर *a.* Miserable.

दुःशिक्षित *a.* Ill-bred.

दून (p. p. of दू 5 p.) Afflicted with sorrow, miserable.

दृश् with उद् (I p.) To foresee, to see in prospect.

दृष्टि *f.* Consideration, thought.

देश *m.* (As latter part of compounds) A part or portion.

देशीय *a.* (As latter part of compounds) Bordering on, about.

दैन्य *n.* Meanness.

दोषन् *m.* An arm.

दोहद *m.* A longing, desire.

द्रव *m.* Juice.

द्राक्ष *f.* Vine.

द्रोणी *f.* A trough,

द्वारप *m.* A door-keeper.

द्वाररक्षिन् *m.* A door-keeper.

द्वितय *n.* A collection of two.

द्विष्टि *f.* Hatred, jealousy.

ध.

धक् *Interj.* Showing wrath.

धर्म्य *a.* Sanctioned by religion.

धवल *a* White.

धवलिमन् *m.* Whiteness.

धात्री *f.* A nurse; (2) the earth.

धामन् *n.* Lustre, shade.

धाराधर *m.* A cloud.

धुर् *f.* A yoke.

धूप *m.* Incense.

धूमकेतु *m.* Comet.

धूसर *a.* Brownish, white.

धोरणी *f.* A means of conveyance, such as elephant, ear &c.

धौत *a.* White, clean.
धौरेय *a.* Foremost, chief.
ध्वनि *m.* A sound.

न.

नकुलिका *f.* A female mungoose.
नक्षत्रनाथ *m.* The moon.
नन्द् (10 p.) To felicitate, to congratulate.
नमस्य *a.* Fit to be saluted, worshipful.
नर्मन् *n.* A sportive or jocular term.
नलकूबर *m.* A son of Kubera famed for his beauty.
नलिन *m.* & *n.* A plant or lotus.
नहुष *m.* An ancient king of the Lunar race, changed into a serpent.
नाडिंधम *a.* Causing the movement of the intestines, terrifying.
नान्दी *f.* Benediction or a benedictory sound.
नासीर *n.* Advancing or skirmishing in front of an army, leaving the line. (*m.*) A champion who acts as above.
निकर *m.* A collection, a multitude.
निकटीभू (I p.) To approach or go near, to be by the side.
निकुंज *m.* & *n.* A grove, a bower.
निखिल *a.* All, whole.
निगडित *a.* Enchained, fettered.
निचय *m.* A collection, a mass.
निचित (p. p. of चि 5 p. & A with नि) Filled or covered with.
नितराम् *adv.* Greatly.
नितंबक *m.* The slope of a mountain.
निदर्शन *a.* An example or a illustration.
निधान *n.* A reservoir, a store.
निपुण *a.* Clever, punny, sharp.

निपुणम् *adv.* Minutely, closely.
निबिड *a.* Large in size.
निभृत *a.* Silent; *adv.* Silently, quietly.
निमित्त *n.* A special or particular occasion.
निमिष *m.* A twinkling of the eye.
निमेष *m.* A moment, a trice of time.
निम्न *n.* A low place, a ditch.
निम्नगा *f.* A river.
नियतम् *adv.* Certainly, positively.
नियम् (I p.) To curb, restrain.
नियंत्रणा *n.* Restraint, order.
नियंत्रित *a.* Restrained.
निरय *m.* The hell.
निरंतरता *f.* Crowd, density.
निरासंगम् *adv.* Uninterruptedly; now and then.
निरुत्सुकता *f.* absence of energy.
निरूप् (10 p.) To mark, to observe.
निर्गति *f.* Going out.
निर्घात *m.* A stroke, a blow.
निर्झर *m.* A stream, a brook.
निर्धू (6 p.) To shake off, remove.
निर्निमेष *a.* Not twinkling, open.
निर्भर *a.* Full of (*adv.*) Firmly
निर्मृष्ट (p. p. of मृज 2 p. with निर्) Washed off, or wiped away.
निर्मोक *m.* The skin or slough of a snake.
निर्वाण *n.* Final beatitude or happiness.
निर्वापय् (caus. of वा 2 p. with निर्) To blow out, to destroy
निर्वाह *m.* Fulfilment, end, completion.
निर्व्यूढ (p. p. of निर्व्यूह् I p. & A.) Completed, perfected.
निलीन (p. p. of ली with नि) Hidden, concealed.
निविद् (2 p. with नि) To offer, to present.

निशीथिनी *f.* The night.
निविश् (6 A.) To encamp.
निशामुख *n.* The beginning of night.
निषण्ण (p. p. of सद् 1 p. with नि) Seated, placed.
निष्पन्द *a.* Motionless, stiff.
निष्पन्न (p. p. of पद् 4 A with निस्) Accomplished.
निष्पादन *n.* Creating or making.
निष्यन्द *m.* A flow ot discharge.
निसृष्ट (p. p. of निसृज् 9 p.) Pointed out, shown.
निस्तृ (1 p.) To cross, to go beyond.
निशास्त्र *m.* A kind of thorny plant, a sword. (*a.*) Cruel, merciless
निष्पंद *a.* Motionless.
निःसंगता *f.* The absence of all worldly desires.
निःसारता *f.* Emptiness, void.
नीड *m.* & *n.* Nest.
नीवार *m.* A kind of wild rice.
नीवि (वी) *f.* A cloth worn round a woman's waist or the knot thereof.
नीहारिन् *a.* Ice-cold, very cold.
नूपुर *n.* The anklet.

प

पक्क (क्क) ण *m.* The hut of a chândâla or an out-caste.
पक्षति *f.* The root of a wing.
पक्षद्वार *n.* An inner or back-door, a private entrance.
पक्षपुट *m.* & *n.* A cavity or hollow formed by wings.
पक्ष्मन् *n.* An eyelash.
पक्ष्मल *a.* Hairy, shaggy.
पंक *m.* Mud, Mire.
पंगु *a* Lame, crippled.
पंजर *m.* A cage.
पट्ट *m.* A bandage, a ligature, a cloth.

पटल *n.* A mass, covering or layer.
पटलक *n.* A basket or pot.
पटवास *m.* A perfumed powder.
पट्टिका *f.* A slip.
पतत्रिन् *m.* A bird.
पतित (p. p. of पत् I p.) Gone, fallen off.
पद *n.* A way of writing the Vedas in which the several words are detached from one another.
पदाति *m.* Infantry, foot-soldiers.
पद्धति *f.* Mode or manner.
पद्मसरस् *n.* A lotus pond or take.
परम्परा *f.* Succession, series.
परमाणु *m.* A atom, a particle.
परवत् *a.* Dependent, helpless.
परवश *a.* Helpless.
परापत् (I p.) To depart, to approach, reach.
परामर्श *m.* Touch.
परामृश् (6 p.) To touch, to rub.
परायण *a.* (as latter part of compounds) Intent on.
परिकर *m.* A retinue, preparation, the loins.
परिकल्प् (10 p. & A.) To think or consider.
परिकल्पन *n.* Devising, finding out.
परिखा *f.* A rampart.
परिक्षित *a.* Surrounding.
परिगत (p. p. of गम् with परि) Surrounded, over-taken.
परिग्रह *m.* Acceptance, enjoying.
परिचर्या *f.* Service, waiting upon.
परिचार *m.* Waiting upon, worship.
परिचारक *m.* An assistant.
परिचारिका *f.* A famale attendant.
परिजिहीर्षा *f.* The desire of leaving off or avoiding.
परिणीत (p. p. of नम् wtih परि I p.) Ended, resulted, advanced, ripe.

परिणाम *m.* Ripeness or maturity, end.
परिणी (1 p.) To affect, accomplish.
परिपंथिन् *a.* Obstructing.
परिपालन *n.* A guard.
परिपीत (p. p. of पा with परि) Destroyed.
परिबोधना *f.* Consciousness.
परिभव *m.* Disrespect.
परिमाण *n.* A limit, a boundary.
परिमित *a.* Limited, few
परिलंब *m.* Delay.
परिवर्धक *m.* A breeder, an increaser.
परिवार *m.* Domestics, attendants.
परिवेश *m* An extent, expanse.
परिष्वंग *m.* An embrace.
परिसमाप्ति *f.* Perfection, completion.
परिस्पंदित *n.* Throbbing.
परिस्फुट *a.* Distinct.
परिस्फुर् (6 p.) To throb, to quiver.
परिस्खलित *n.* A mistake, a fault.
परिहास *m.* A joke, jest.
परिहृ (1 p.) To avoid, to shun, to remove, to take away.
परुष *a.* Harsh, distasteful.
पर्यङ्किका *f.* A cot, a raised seat or sofa.
पर्यन्त *m.* Encircling or boundary.
पर्यस्त (p. p. of अस् 4 p. with परि) Scattered, dishevelled.
पर्याकुलता *f.* Being deeply engrossed in &c.
पर्याण *n.* A horse's saddle.
पर्याय *m.* A revolution, a change.
पलाश *n.* A leaf.
पल्लव *m.* The end or skirt of a garment.
पश्चिम *a.* Latter, last.
पाकशासन *m.* A name of Indra.

पाटनीय (pot p. of पट् 10 p. & A.) Fit to be torn.
पाटल *a.* Scarlet, red.
पाण्डुर *a.* White, fair, whitish.
पात्र *n.* A fit object or receptacle.
पादपीठ *n.* A foot-stool.
पारंपर *a.* Everlasting, eternal.
पार्श्व *n.* The side.
पार्ष्णि *m. & f.* The heel of the foot.
पाशभृत् *m.* The God Varuna.
पिञ्जर *a.* Red.
पिण्ड *a.* Thick.
पिण्डप्रद *m.* One offering balls of rice to manes.
पिण्डीकृ (8 p. & A.) To make into a bundle.
पिधान *n.* A covering, a lid.
पिशित *n.* Flesh.
पिशिताशन *m.* A flesh-eater, a demon.
पिशुन *a.* (1) Indicative of; (2) wicked or malicious.
पिहित (p. p. of धा with पि or अपि) Shut, closed.
पीठ *n.* A raised, seat, a stool.
पीठिका *f.* A seat (bench or stool.)
पीवर *a.* Fat, bulky.
पुट *n.* A hollow or cavity.
पुत *n.* A particular division of hell to which childless persons are supposed to go.
पुनरुक्तम् *adv.* Repeatedly, often and often.
पुराण *n.* Legendary account.
पुलक *m.* The hair standing erect.
पुलिन्द *m.* The name of a barbarous tribe.
पुलिन *n.* A sandbank.
पुष्कर *n.* A lotus.
पुष्प *n.* (1) A flower. (2) Menstruation.
पूर्णपात्र *n.* A box or a basket filled with clothes and ornaments and distributed as a present on festive occasions.

पूर्त *n.* A meritorious act, such as digging wells &c.
पूर्वोत्तर *a.* North-eastern.
पृष्ठवंश *m.* The back-bone.
पेशल *a.* Lovely, clever.
पोत *m.* A young one.
पौरोभाग्य *n.* Forwardness, jealousy, envy.
प्रकर *m.* A collection.
प्रकर्ष *m.* Excess.
प्रकांड *m.* The upper part of the arm.
प्रकामम् *adv.* To one's fill or satisfaction.
प्रकाशम् *adv.* Aloud, openly.
प्रगल्भ *a.* Bold.
प्रचेतस् *m.* The god Varuna.
प्रच्छदपट *m.* A coverlet or covering for a bed.
प्रच्छन्नम् *adv.* Silently.
प्रजविन् *a.* Speedy, running swiftly.
प्रजासृष्टि *f.* The creation of subjects or issue.
प्रज्ञा *f.* Consciousness.
प्रणाल *m.* A channel from a water-course or pond.
प्रणीत (p. p. of नी 1 p. with प्र) Composed.
प्रतान *n.* A canopy or a covering over head.
प्रतारण *n.* Deception, deceit.
प्रतारय् (caus. of प्रतॄ) To deceive, to cheat.
प्रतिकर्मन् *n.* Dress of decoration.
प्रतिक्रिया *f.* A remedy.
प्रतिपद् (1 A.) To act, to proceed, to accept, to grant or acknowledge.
प्रतिपंथिन् *a.* Coming in the way, obstructing.
प्रतिबद्ध (p. p. of बन्ध् 9 p. with प्रति) Attached.
प्रतिबिंब *n.* A shadow or reflection.
प्रतिबुद्ध *a.* Cultured, civilized, improved.
प्रतिम *a.* Like or resembling.
प्रतिमा *f.* An image or likeness.
प्रतिविधा (3 p. & A.) To take steps against, to prevent.

प्रतिविधेय (pot. p.) That which can be remedied.
प्रतिसंख्यान *n.* Enumeration, counting; consciousness.
प्रतीक्षण *a.* Expectation, attention.
प्रतीच्छत् (pre. p. of इष् 6 p. with प्रति) Taking or receiving.
प्रतीपम् *adv.* Against the course or current, back.
प्रतीहारिन् *m.* A door-keeper, an attendant.
प्रतिहारि *f.* A female door-keeper.
प्रत्यग्र *n.* Fresh; recent.
प्रत्यभिज्ञा (9 p. & A.) To recognize.
प्रत्यभ्युत्थान *n.* Getting up from a seat to go and receive a guest.
प्रत्यवाय *m.* Obstacle, harm.
प्रत्यासद् (1. p.) To be near or at hand.
प्रत्युद्गमन *n.* Going to receive a guest.
प्रथिमन् *m.* Largeness, magnitude.
प्रदक्षिणीकृ (8 p. & A.) To go round.
प्रपद् (4 A.) To give.
प्रपंच *m.* Display or manifestation.
प्रपा *f.* A place where water is freely distributed to travellers.
प्रबंध *m.* Continuance; course.
प्रबुद्धता *f.* Edification, improvement.
प्रबोध *m.* Awaking.
प्रबोधन *n.* Waking or calling attention to anything.
प्रभंजन *m.* A great wind or storm.
प्रभात *a.* Day-break.
प्रभुत्व *n.* Self-control or mastery over one-self.
प्रभूत *a.* many, much.
प्रमदवन *n.* A pleasure-garden.
प्रमाण *n.* Size, dimensions; science of evidence.
प्रमाथिन् *a.* Troublesome.

प्रमृष्ट (p. p. of मृज् 2 p. with प्र.) Polished; bright.
प्रमेय *n.* A limit.
प्रयोग *m.* A practical application.
प्रलय *m.* The time when the destruction of the universe takes place.
प्रवण *a.* Devoted, attached.
प्रवाल *m.* A sprout
प्रवृत्त *a.* Flowing, issuing.
प्रवेशय् (caus. of विश् 6 p. with प्र) To introduce, to show in.
प्रव्रज् (1 p.) To turn a recluse or an ascetic.
प्रव्रज्या *f.* The state or life of a recluse.
प्रशम *m.* The absence of all worldly desires.
प्रशस्त *a.* Bright, clear, auspicious.
प्रशान्त *a.* Serene
प्रश्रय *a.* Respect, honour.
प्रसर *m.* An access or opportunity; the course or current of events.
प्रसाध् (5 p.) To acquire, to subdue, take, to capture.
प्रसृत (p. p. of प्रसृ 1 p.) Long extended or spread.
प्रस्तर *m.* A stone.
प्रस्तुत (p. p. of स्तु 2 p. with प्र.) Begun, commenced.
प्रस्रव *m.* A stream.
प्रस्रवण *n.* A brook or fountain.
प्राकृत *a.* Ordinary, commonplace.
प्रागल्भ्य *n.* Boldness, audacity.
प्राणायाम *m.* The suspension of the breath.
प्रादेश *m.* A span.
प्राप्तकाल *a.* That for which the time has arrived.
प्राभातिक *a.* Belonging to the mornnig.
प्राय *a.* (as latter part of compounds) Full of.
प्रावृष् *f.* The autumn.

प्रीतिजनन *n.* A thing that gives pleasure.
प्रेंखत *a.* Shining, bright.
प्रेंखित् (p. p. of प्रेंख् 2 p.) Made to oscillate or move.
प्रेंखोल्लित *n.* Moved about or made to oscillate
प्रेतपति *m.* The God of death, Yama.
प्रोत्साहित *a.* Encouraged, emboldened.
प्रौढ *a.* Full grown, advanced, mature.
प्लावय् (caus. of प्लु 1 A.) To inundate, to overflow.
प्लावित (p. p. of the caus. of प्लु) Flowed; (*n.*) a flow.
प्लुत (p. p. of प्लु) Floating, filled with.

फ.

फलक *m.* A board, a plank, a surface.
फूत्कृ (1 p. & A.) To scream or cry aloud.
फेन *m.* Foam.

ब.

बत A particle showing surprise or sorrow.
बंदिजन *m.* A bard.
बलि *m.* A tribute, a tax.
बहल *a.* Thick, firm, dense.
बहुल *m.* The dark fortnight of a lunar month (*a.*) full of.
बाल *a.* Young.
बालातप *m.* The morning or new sun.
बालिश *a.* Childish or foolish.
बाह्य *a.* External.
बुद्धि *f.* Desire.
ब्रह्मचर्य *n.* Singleness of life, the vow of celibacy.
ब्रह्मसूत्र *n.* The sacred thread worn by Brahmans and other high castes.
ब्रह्मासन *n.* A particular posture of ascetics.

भ.

भद्र *a.* Good, auspicious; also a term of address ' sir ' &c.

भद्रमुख *m.* One whose face confers prosperity.

भाजन *n.* A receptacle; fit place or object.

भारतवर्ष *n.* The part of the country ruled over by Bharata.

भारती *f.* Speech, words.

भाव *m.* A thing, an object.

भावय् (caus of भू 1 p.) To consider, think.

भावित (p. p. of the caus. of भू) Considered.

भास्वत् *m.* The sun.

भी *f.* Fear, fright.

भुग्न (p. p. of भुज् 6 p.) Bent, curved.

भ्रूकुटी *f.* A contraction or knittng of the eyebrows from displeasure.

भूतधात्री *f.* The earth.

भूतिलेख *m.* A sort of talisman supposed to give prosperity.

भूमि *f.* Position or rank.

भूयिष्ठ *n.* The most part of a thing.

भेरी *f.* A drum carried in an army.

म.

मकर *m.* An ornament in the form of a fish.

मकरकेतन *m.* The fish-bannered god, Cupid.

मकरिका *f.* A king of ear-ornament in the form of a fish.

मंगल *a.* Auspicious, holy. (*n.*) A holy thing or material.

मंजरी *f.* A sprout; a parallel line or row.

मणि *m.* A precious stone, a diamond.

मण्डप *m.* A bower; a hall erected for a court or an assembly.

मण्डपिका *f.* A little pavilion; a shop.

मण्डल *n.* A circle; multitude; anything round.

मण्डलित *a.* Made round; strung (as a bow.)

मदलेखा *f.* A line of rutting juice.

मधुर *a.* Pleasant, sweet.
मनाक् *adv.* A little.
मंत्र *m.* A charm, a spell.
मन्थर *a.* Slow.
मन्दाकिनी *f.* The river Ganga.
मन्दुरा *f.* A stable for horses.
मन्मथ *m* Cupid, the god of love.
मन्यु *m.* Passion, especially of anger or sorrow.
मरकत *m.* Emerald.
मरीचिमालिन् *m.* (मरीचि *f.* ray and मालिन् having a garland) He who is surrounded by a halo of light, the sun.
मर्त्यधर्मन् *m.* One possessing the properties of a human being; a mortal, a man.
मर्मन् The vital part of any thing.
मलयज *a.* Sandal.
मसृणीकृत (p. p. of मसृणीकृ 8 p. and A.) Made smooth or polished.
महत्तरिक *a.* Most respectable or principal.
महानुभावता *f.* Greatness of mind or disposition.
महानुभावत्व *n.* Nobility of disposition.
महाप्राणता *f.* Great strength.
महार्ह *a.* Of great value, costly.
महासत्त्वता *f.* The quality of having much strength.
मातः (Voc. of मातृ *f.*) A term of address used of young girls also.
मातंग *m.* (1) A person of the lowest caste (2) an elephant.
मातरिश्वन् *m.* The wind.
मानुष्यक *n.* Humanity, human reach.
मान्धातृ *m.* The name of a sovereign.
मार्गण *m.* An arrow.
माहेश्वर *m.* A worshipper of S'iva.
मित्रद्रुह *a.* Conspiring against the life of a friend.

मिथुन *n.* A pair, a couple.
मुखर *a.* Sounding or noisy.
मुग्ध (p. p. of मुह् 4 p.) Foolish, mad, ingorant.
मुग्धता *f.* Loveliness, madness.
मुक्ताफल *n.* A pearl.
मुक्तालता *f.* One-stringed garland.
मुद् *f.* Delight, pleasure.
मुद्रा *f.* A seal, a stamp
मुरज *m.* A drum.
मूर्च्छा *f.* A swoon or fainting fit.
मूर्त *a.* Incarnate, embodied.
मूर्ति *f.* A body.
मूर्धाभिषिक्त *a.* Crowned (king).
मृगमद *m.* Musk.
मृगतृष्णिका *f.* Mirage.
मृणालिका *f.* A lotus plant.
मृद् *f.* Earth.
मृष् (10 p.) To pardon.
मेखला *f.* A belt for the waist.
मेचकित *a.* Rendered dark-blue.
मोह *m.* Infatuation, folly.
मौंज *a.* Made of Munja, a kind of grass.
मौलि *m.* The head.
मौहूर्तिक *m.* An astrologer.
म्लानि *f* Faintness, languor.
म्लेंछ *m.* Yavana.

य.

यथाजात *a.* Foolish, stupid.
यदृच्छा *f.* Chance, accident.
यवस *n.* Grass in general.
यंत्रच्छेद *n.* Surgery.
यंत्रणा *f.* A restraint, confinement, strain.
यातना *f.* Excruciating or agonizing pain.
याम *m.* A watch (of 3 hours).

यामिक *m.* One who announces the watches at night.

युगपत् *adv.* All of a sudden, at once, at the same time

युगल *n.* A pair, a couple.

योग *m.* (1) The magical art. (2) philosophy; (3) The harnessing of horses.

योनिज *a.* Born from a source.

र.

रचित (p. p. of रच् 10 p.) Made up of, composed.

रजत *n.* Silver.

रजनिकर *m.* The moon.

रजस् *n.* The quality of passion as distinguished from सत्त्व and तमस्; the pollen or dust of flowers.

रणरणक *m.* & *n.* Anxiety, anxious regret for some beloved object.

रत्नाकर *m.* The ocean.

रभस् *n.* Haste, eagerness, anxiety.

रय *m.* Speed, swiftness.

रश (स) ना *f.* A girdle.

रस *m.* A passion, sentiment.

रसिक *a.* Well-versed in or conversant with anything.

रसित *n.* Cry; sound.

रहः *adv.* In secret, privately.

राग *m.* Passion in general.

राजक *n.* A multitude of petty kings.

राजन्य *m.* A Kshatriya, one of the warrior-caste

राभसिकता *f.* Rashness, over-hastiness.

रिक्तीकृ (8 p. & A.) To evacuate, to make empty.

रुचि *f.* Lustre, brilliancy.

रुद्रसुत *m.* The son of S'iva Kàrtikeya.

रोचिष् *f.* Splendour, lustre.

रोमन् *n.* The hair.

ल.

लग्न *n.* An Auspicious or lucky moment.

लक्षणविद् *a.* Versed in the art of examining horses.

लप् (1 p.) To speak, to talk.

लंभित (p. p of the caus. of लभ् 1 A.) Made to obtain or suffer.

ललाम *n.* An ornament.

ललाटिका *f.* A mark on the forehead made with sandal.

ललित *a.* Charming or beautiful.

लव *m.* A particle, an atom.

लाज *m.* Fried grain.

लांछन *n.* A sign or mark.

लाञ्छित (p. p. of लाञ्छ् 1 p.) Covered, decked.

लालन *n.* Fondling, dandling.

लालस *a.* Desirous of (as latter part of compounds).

लास्य *n.* A dance.

लासिन् *a.* Moving to and fro.

लीन (p. p. of ली 9 p.) Stuck closely.

लुलित (p. p. of लुल् 1 p.) Shaken, moved or tossed about

लोकपाल *m.* A guardian of the quarters.

लोकातीत *a.* Supernatural.

लोकान्तर *n.* Another world, heaven.

लोकायतिक *m.* An unbeliever; an atheist.

लोल *a.* Unsteady; moving.

लोहित *a.* Red.

व.

वक्तव्यता *f.* Blamableness.

वक्र *a.* Crooked (said of a speech.)

वण (न) *n.* A thicket.

घन *n.* A multitude.

वनचर *m.* A forester.

वनमानुषिका *f.* A wild animal resembling a human being.

वनस्पति *m.* A tree.

वन्य *a.* Belonging to a forest..

वरणस्रज् *f.* A garland placed by a maiden on the head of the selected suitor.

वराक *a* Poor, innocent.

वरुणलाञ्छना *f.* The western direction.

वर्जम् *adv.* Except.

वर्ति *f.* Wick or roll.

वर्ष *n.* Rain.

वर्षवर *m* A eunuch employed in woman's apartment.

वर्षा *f.* (plu.) The rains.

वर्वर *m.* A man of a low caste; a barbarian.

वलय *n.* A bracelet, a circle.

वलित (p. p. of वल्) Turned away or back.

वल्कल *m.* & *n.* A bark.

वल्लरी *f.* A sprout, creeper.

वश *m.* Power or influence; force.

वसान *a.* Wearing or putting on.

वसुंधरा *f.* The earth.

वह् (1 p.) To move, to march on.

वाक्य *n.* The solar process to all astronomical computations.

वाग्मिन् *a.* Eloquent.

वाच्य *n.* Blame, censure.

वात्या *f.* A gust of wind.

वाम *a.* Adverse, perverse in nature.

वामता *f.* The state of being adverse.

वामन *m.* A dwarf, a short man.

वार *m.* A day with the sun or moon and an age with man.

वारबाण *m.* An armour or thick-quilted jacket, so called because it wards off arrows.

वारविलासिनी *f.* A harlot.

वार्त्ताहर *m.* A messenger.

वार्ष्णेयिन् *a.* Belonging to or of Indra.

वास *m.* Smell or fragrance.

वासर *m.* The day.

वासवी. *f.* The direction of Vásava viz. the east.

वास्तु *m.* The site or ground for a house.

वाह्याली *f.* A stable for horses or vehicles.

विकच *a.* Opened, blown.

विकत्थ् (1 A.) To vaunt, to boast.

विकराल *a.* Terrible, awful.

विकल *n.* Defective, wanting in.

विकार *m.* Variety, change for the worse.

विकृत (p. p. of विकृ 8 p. & A.) Deformed, terrible.

विकॢप् (1 A.) To guess.

विक्लव *a.* Confounded, puzzled.

विक्षिप्त *a.* (p. p. of विक्षिप् 6 p.) Perplexed, agitated.

विगर्हित (p. p.) Censured; blamed (*n.*) censure.

विग्रह *m.* The body, form.

विग्रहिन् (*a.* Embodied,) incarnate.

विचेष्टमान (pre. p. of चेष्ट् 1 A. with वि) Struggling or writhing under.

विच्छिन्न (p. p. of छिद् 7 p. with वि) Cut off or separated.

विजिगीषुता *f.* The desire of conquering.

विजृम्भमाण (pre. p. of जृम्भ् 1 A. with वि.) Opening, manifesting.

विट *m.* A parasite, a rogue.

विडंब् (10 p.) To disfigure.

वितथ *a.* Untrue, false, unreal.

वितान *n.* A canopy, a covering over-head.

वितीर्ण (p. p. of तॄ 1 p. with वि.) Given

विधि *n.* Fate, fortune.
विनय *m.* Reforming, bringing to success.
विनिगूढ (p. p. of गुह् with विनि) Concealed, hidden.
विनोदन *n.* Diversion; that which diverts.
विन्यस्त *a.* Placed, put or supported.
विपक्ष *m.* An enemy, opponent.
विपरिवृत् (1 A.) To move round or in a circle.
विपर्यय *m.* A change.
विपर्यासय् caus. of अस् 4 p. with विपरि) To reverse or turn about.
विपाक *m.* Fruition, maturity.
विप्रकर्ष *m.* A long distance.
विप्रकीर्ण *a.* Scattered, dispersed.
विप्रतिपद्यमान (pre. p. of पद् 4 A. with विप्रति) Differing.
विप्रलब्ध (p. p. of लभ् 1 A. with विप्र) Deceivad.
विप्रलंभक *m.* A deceiver, a cheat.
विभावरी *f.* The night.
विभावसु *m.* The fire or sun.
विभ्रम *m.* Love-sports.
विमर्श *m.* A trial or examination.
विमर्ष *m.* A thought or consideration.
विमुखित *a.* Turned back or away.
विमृश् (6 p.) To think.
विरम् (1 p.) To cease, to stop.
विरहय् (Denom. from विरह्) To be separated from.
विराग *m.* Disaffection.
विरुत *n.* Warbling or notes.
विरुद्ध *a.* Contrary, opposed.
विलम्ब् (1 A.) To stay or lag behind, to tarry.
विलक्ष *a.* Abashed, ashamed.
विलसित *n.* Pastime.
विवक्षा *f.* The desire to speak.
विवर *n.* Interstices or space between.
विवस्वत् *m.* The sun.

विविच् (3 & 7 p.) To discriminate
विवृ (5 p.) To open.
विवेकिन् *a.* Disceruing or distinguishing.
विशद *a.* Pure, clean.
विश्रब्धम् *adv.* Confidently, fearlessly.
विश्रंभ *m.* Confidence, trust.
विषधर *m.* A snake.
विषम *a.* Unhappy.
विषय *m.* Scope, extent, object of pleasure.
विष्टरश्रवस् *m.* A name of Vishnu.
विसर *m.* A flow or flood.
विसंवादिन् *a.* Inconsistent.
विसंष्ठुल *a.* Very unsteady or fickle.
विस्फारित (p. p. of स्फार्) Expanded ; large.
विस्फूर्जित (p. p. of विस्फूर्ज् 1 p.) Resounded, resounding (*n.*) A shout, a roar.
विहन् (2 p.) To violate, to disobey.
विहंगम *m.* A bird.
विहायस् *m.* & *n.* The sky.
विहार *m.* A hermitage; sport or amusement.
विहितत्व *n.* Fitness, propriety.
विह्वलता *f.* Perturbation, consternation.
विह्वलीक्रियमाण (per. p. of the pass. of विह्वलीकृ 8 p. & A.) Being agitated or confused.
वीजयत् (per. p. of वीज् 10 p.) Fanning.
वीथिका *f.* A row, a line.
वीप्सा *f.* A succession, series.
वीरुध् *f.* A creeper.
वृत्ति *f.* Action, conduct, behaviour.
वृन्द *n.* A group, multitude.
वेणिका *f.* A braid of hair, a line.
वेणुलता *f.* A stick of bamboo.
वेताल *m.* A demon, a sprite.
वेत्रयष्टि *f.* A staff, a cane.

वेत्रलता *f.* A mace borne by a door-keeper.

वेदिका or वेदी *f.* An altar, a raised floor.

वेदितव्य *a.* What ought to be known.

वेपथु *m.* A tremour, shaking.

वेला *f.* A shore, a bank, a coast.

वैक्लव्य *n.* Uneasiness, sorrow.

वैदग्ध्य *n.* Skill, cleverness.

वैदिक *n.* Relating to the Vedas

वैदूर्य *n.* Silver.

वैद्युत *a.* Belonging to lightning.

वैनतेय *m.* Garuda, the son of Vinatâ.

वैमानिक *m.* A heavenly being, or who travels in a balloon.

वैराग्य *n.* Absence of passions.

वैलक्ष्य *n.* Bashfulness, shame.

व्यजन *n.* A fan.

व्यतिकर *m.* Action, matter, affair; contact, union.

व्यपदेश *m.* A pretext.

व्यवधान *n.* A covering, a cover, an obstacle.

व्यवसाय *m.* An affair, a business.

व्यसनिन् *a.* Attached intently to an object.

व्याकोश *a.* Blown.

व्याज *n.* A pretext, disguise.

व्यापार *m.* Movement or motion.

व्यापृत (p. p. of पृ with व्या 6. A.) Occupied, engaged, applied.

व्यामोह *m.* Infatuation.

व्यायामभूमि *f.* A gymnasium or a ground for physical exercise.

—शाला *f.* The same as above.

व्याल *m.* A wild or ferocious animal, such as elephant, lion, snake &c.

व्यावर्तित (p. p. of the caus. of वृत् I A. with व्या) Turned round or about.

व्रण *m.* & *n.* A scar, mark or wound.
व्रात *n.* A multitude, an assemblage.

शा.

शकल A part, a piece.
शतपत्र *n.* A lotus.
शक्ति *f.* A lance, a spear, a sword.
शबर *m.* A low-caste man, a forester.
शबल *a.* Variegated, covered endowed with.
शर *m.* A reed.
शरभ *m.* An elephant, a locust.
शरीरधर्मन् *m.* One who has a body, mortal
शरीरस्थिति *f.* The performance of one's duties, eating &c.
शलाका *f.* A pencil, a javelin, a dart.
शष्प *n.* Young or tender grass.
शातक्रतवी *a.* Belonging to Indra; the eastern.
शार *a.* (as latter part of compounds) Full of, variegated.
शारद *a.* Belonging to autumn.
शाला *f.* A shed, a place for anything.
शालि *f.* A kind of rice.
शालीनता *f.* Modesty, goodness of disposition.
शाल्मली *f.* A silk-cotten tree.
शावक *m.* The young one of a bird.
शासन n. A royal grant of land.
शिक्षा *f.* Learning, instruction in general.
शिखंड *m.* The head.
शिरोधरा *f.* The neck.
शिरोरुह *m.* The hair.
शिलीमुख *m.* A bee.
शिरोवेदना *f.* Headache.
शीकर *m.* A particle, a small drop.
शीकरिन् *a.* Drizzling.
शील *n.* A good disposition or breeding.

शुचि *a* Pure, white.

शुद्धान्त *m.* A harem a seraglio.

शेखर *m.* A chaplet.

शैवल *m.* A kind of aquatic plant.

शैशव *n.* Infancy.

शोधन *n.* The removing of anything.

शौण्ड *n.* (as latter part of compounds) Well-versed or expert in.

श्मश्रु *n.* The beard.

श्येन *m.* A hawk.

श्रीमण्डप *m.* A temple dedicated to the goddess Shri.

श्वस्तन *a.* Belonging to the morrow.

श्वेतभानु *m.* The moon.

ष.

षट्कर्मवत् *m.* A Brahman, one to whom six duties are assigned.

षण्ड *m.* A group, a grove.

स

संकट *a.* Crowded with or filled with.

संकलन *n.* The act of heaping or blending together, summing up.

संक्रान्त (p. p. of संक्रम् 1 p.) Reflected, transferred.

संगत *n.* Association, union.

संघटित *a.* Confederate.

संघशः *adv.* In a crowd or multitude, together.

संचार्यमाण (pre. p. of pass. of caus. of संचर् 1 p.) Being transferred or handed over to.

संतति *f.* A succession, a line.

संतरण *n.* Crossing or passing over.

संततम् *adv.* Constantly.

संतान *n.* A group or thicket; offspring or issue.

संत्रास *m.* Fright or terror.

संदानित *a.* Tied together, fixed upon.
संदर्भ *m.* A wreath or garland, a collection.
संदोह *m.* A collection.
संधि *m.* A joint.
संधुक्षित (p. p. of संधुक्ष् 1 A.) Kindled, inflamed.
संध्या *f.* The evening time; morning or evening prayer.
संध्याराग *m.* Twilight.
संपन्न (p. p. पद् 4 A. with सम्) Fulfilled, accomplished.
संपात *m.* A crowd or assemblage.
संपुट *n.* The leaf of a folding door, a cavity or hollow.
संभव *a.* Produced or resulted from.
संभावय् (caus. of संभू 1 P.) To think, to guess.
संभूति *f.* Birth, existence, possibility.
संभ्रम *m.* Confusion, haste.
संमर्द *m.* A crowd.
संवर्जित (p. p. of संवृज 7 p. & A.) Consumed, devoured.
संवाहन *n.* Rubbing or shampooing the person.
संविग्न (p. p. of संविज् 6 A ; 7 p.) Started or agitated.
संविधा (3 p. & A.) To order, to command.
संविधान *n.* Preparation, arrangement.
संविधापय् (caus of संविधा) To cause to perform.
संविभक्त (p. p. of संविभज् 1 A.) Shared with or distributed.
संविभाग *m.* A share or portion.
संवेग *m.* Hurry, haste, agitation disgust, contempt.
संशप्त (p. p. of संशप् 1, 4 p. & A.) Cursed or imprecated.
संशीति *f.* Doubt.
संस्कार *m.* Impression by way of instruction.
संस्तुत (p. p. of संस्तु 2 p. & A.) Known, acquainted.
सटा *f.* A horse's mane.
सत्र *n.* A sacrificial session; an asylum.

सत्व *m.* & *n.* (1) An animal; (2) life; (3) property; (4) vigour, strength.

सदृश *a.* Fit or proper.

सद्भाव *m.* Goodness of disposition or intention.

सद्यः *adv.* Instantly, that very moment.

सनत् *m.* The name of Brahmana.

सनाथ *a.* Full of, endowed with.

संस्तर *m.* A covering.

सपर्या *f.* Worship, hospitality, service.

सप्तवाह *m.* The sun.

समतिसृज् (1 p.) To give , offer.

समतीत्य (Abs. of इ with समति 2 p.) Having gone beyond or passed under.

समधिक *a.* Superfluous.

समर्जयत् (pre. p. of समर्ज् 1 p.) Collecting or gathering.

समवधारण *n.* Confining or holding together.

समर्थ् (10 p. & A.) To consider, to think.

समवस्था *f.* Condition or state (of health).

समाचार *m.* Ceremony, behaviour.

समाधा (3 p.) To take comfort or courage.

समाधि *m.* Profound or abstract meditation.

समानशीलता *f.* The state of being of the same nature with others.

समायोग *m.* An assemblage or multitude; dress or garments.

समारंभ *m.* Undertaking, action.

समारोपित (p. p. of caus रुह् 1 p. with समा) Made ready or strung (as a bow)

समासन्न (p. p. of सद् 1 p. with समा) At hand, near.

समुच्छ्रित (p. p. of समुच्छ्रि 1 p. & A.) Raised up or erected, elevated.

समुत्क्षिप्त (p. p. of समुत्क्षिप 6 p.) Thrown or raised up or aloft

समुत्सारण *n.* Going or marching forth in a procession.

समुद्भव *a.* Arising or proceeding from, caused by.

समुदय *m.* Rise (in general)

समुल्लसित *a.* Tremulous, shaking.

समृद्ध *a.* Realized or fulfilled.

सरसी *f.* A lake or pond.

सरस्वती *f.* A speech (in the air).

सराग *a.* (1) Full of love; (2) red.

सर्वौषधि *f.* A class of certain medicinal drugs or herbs.

सर्षप *m.* The mustard seed.

सवर्णत्व *n.* Being of the same colour or complexion.

सहकार *m.* A mango-tree.

सहभू *a.* Born with or at the same time with.

सहस्रदीधिति *m.* The sun.

सहस्ररश्मि *m.* The sun.

सहिष्णुता *f.* The power of enduring.

सहृदय *a.* Appreciative, knowing.

सहोदर a. Born of the same source or womb.

सादिन् *m.* A horseman.

साधन *n.* An army.

साध्य *m.* A deity in general.

सान्दीपिनि *m.* A name of a Muni, the preceptor of Krishna and Balarâma.

सांप्रतम् *adv.* Properly, justly.

सापत्न *n.* The state of having a fellow-wife.

सामन्त *m.* A tributary prince.

सारिका *f.* The female of a parrot.

सार्यक्ष *m.* A game with dice and board.

सावज्ञम् *adv.* Disdainfully.

सावरण *a.* Having concealment or secrecy.
सावशेषत्व *n.* Remainder.
सिन्दूर *m.* A red substance.
सिकतिल *a.* Sandy (used of a soil).
सिचय *m.* A robe, a raiment.
सिद्ध *m.* A person possessed of superhuman power.
सिद्धजन *m.* A species of demigods.–आदेश *m.* a person endowed with the power pf seeing all things.
सिस्नासु *a.* Desirous of bathing or about to bathe.
सीव्यत् (pre. p. of सीव् 4 p.) Sewing.
सुखम् *adv.* Easily, without efforts.
सुतराम् *adv.* Greatly; better.
सुधा *f.* White–wash, chunam.
सुधासूति m. The moon.
सुनासीर *m.* A name of Indra.
सुरंगा *f.* A mine, an excavation.
सुरभि *a.* Fragrant (*f.*) a cow.
सुषुप्सत् (Desi. a, from स्वप् 2 p.) About to fall asleep.
सूचि *f.* A needle, a sharp point.
सूतिका *f.* A woman in delivery.
सेतु *m.* A bridge, causeway.
सैंहिकेय *m.* A name of Râhu, the sun of Simhikâ.
सोदर्य *a.* Born of the same mother.
सोपग्रहम् *adv.* Favourably, kindly.
सोपान *n.* Steps, a flight of steps.
सौगन्धिक *n.* A kind of fragrant lotus.
सौदामिनि *f.* The lightning.
सौदास *m.* The name of a descendant of Ikshvâku and Sagara in the 10 th century and son of Sudása.
सौध *m.* & *n.* A palace.
सौहार्द *n.* Love, affection.

स्कन्ध *m.* That part of a trunk where the tree branches out.

स्खल् (1. p.) To stumble, to fall.

स्खलित *n.* A fault, a mistake.

स्तबक *m.* A bud, a spot, a cluster.

स्तंभित *a.* Firmly fixed.

स्तिमित *a.* Steady, fixed, wet.

स्त्रैण *n.* A collection or body of women.

स्थग् (10 p.) To hide or conceal.

स्थाणु *m.* The God S'iva.

स्थासक *m.* A mark.

स्थूल *a.* Large, big.

स्कंधावार *m.* An army or a division of it attached to the person of king.

स्निग्ध *a.* Affectionate, kind.

स्नेहल *a.* Loving, affectionate.

स्फाटिक *a.* Made of crystal.

स्फुटित (p. p. of स्फुट् 1 p.) Broken, cleft.

स्फुरत् (pre p. of स्फुर 6 p.) Trembling, struggling.

स्फुलिंग *m.* &. *n.* A spark of fire.

स्फोट *m.* A bursting or breaking forth.

स्मरारि *m.* The God S'iva, the enemy of Cupid.

स्मेर *a.* Laughing, smiling.

स्रस्तर *m.* A bed.

स्रोतस् *n.* A stream.

स्वर्भानु *m.* A name of Râhu.

ह.

हठ *m.* Force or violence.

हत *a.* (as first part of compounds) Wretched, miserable or wicked.

हर *m.* The God S'iva.

हव्य *n.* The thing that is sacrificed.

हार्द *n.* Affection.

हारिद्र *a.* Of the colour of saffron.

हिमस्रुत *m.* The moon.

हृदयदस्तु *m.* A proper name, a sage, the son of Agastya.

हेषारव *m.* The neighing of a horse.

हेषित *n.* The neighing of a horse.

क्ष.

क्षप् (10 p.) To pass (as time).

क्षपा *f.* A night.

क्षोद *m.* A particle or small portion.
